

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu

SMILJKA TOMANOVIĆ

ODRASTANJE U BEOGRADU

*Oblikovanje socijalnih biografija mladih
u porodicama dva društvena sloja*

Beograd, 2010

Smiljka Tomanović
Odrastanje u Beogradu
Oblikovanje socijalnih biografija mladih
u porodicama dva društvena sloja

Izdavači
„Čigoja štampa“
Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu
Beograd, Čika Ljubina 18-20

Za izdavače
Žarko Čigoja
Mina Petrović

Recenzenti
Anđelka Milić
Ivana Spasić

Tiraž
500 primeraka

Štampa

office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-7558-741-5

Sredstva za izdavanje ove monografije obezbedilo je
Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije

*Mojoj porodici –
Filipu, Jasenki i Velji*

SADRŽAJ

Predgovor	7
-----------------	---

PRVI DEO: OKVIR ISTRAŽIVANJA

Konceptualno – analitički okvir istraživanja	13
Društveni kontekst istraživanja	34
Metodologija istraživanja	41

DRUGI DEO: ANALIZA REZULTATA

Ekonomski kapital porodica	55
Obrazovanje deteta kao kulturni kapital	82
Kulturni stilovi porodice i deteta – habitus i kulturni kapital	107
Socijalni kapital dece i porodica	141
Promene i odnosi u porodicama iz perspektive deteta (mlade osobe)	159
Stilovi života mladih – aspiracije i strategije	179

TREĆI DEO: SINTEZA REZULTATA

Studije slučaja	205
Diskusija: zaključci	242

Growing up in Belgrade: Shaping of young people's social biographies in families from the two social strata	251
---	-----

Literatura	255
------------------	-----

PREDGOVOR

Priča iz ove knjige započela je pre dvadeset godina i nije još završena. Njen početak vezujem za trenutak kada mi se javila ideja da se bavim ovom temom, a završetak će biti (ili: mogao bi biti) za nekoliko godina kada bude sprovedeno još jedno istraživanje i analizirani i napisani njegovi rezultati. Za to vreme junacima priče – glavnim i sporednim, i njihovoj postojbini izdešavale su se mnoge stvari. U zemlji u kojoj žive događale su se brojne promene: neke bolne i tužne, neke lepe i vedre – sve burne i duboke, dovoljne za jedan ljudski život, a sabijene u dve decenije.

U takvom okruženju odrastali su subjekti istraživanja – „moja deca“ kako ponekad volim da ih zovem: rasli su i menjali se od mališana starih 4 do 7 godina do devojaka i mladića od 17 do 21 godine. Njihovi roditelji i njihove porodice su takođe, individualno i grupno, doživeli razne promene. Menjajući se kao ličnost i kao istraživač, preživljavala sam i sama kao deo ovog društva njegove transformacije i njihove posledice. Gledajući sa strane i razgovarajući sa njima sa vremena na vreme, bila sam svedok promena u životima mojih ispitanika i njihovih porodica. Da me nisu prihvatili kao „dragog gosta koji retko (jednom u sedam godina) navraća“ i sa mnom sasvim otvoreno i iskreno razgovarali, pa čak i o stvarno bolnim stvarima, ovo istraživanje bi bilo ostvareno, ali čini mi se da bi bilo nedovoljno autentično. Mojim ispitanicima – deci i njihovim roditeljima, dugujem veliku zahvalnost za poverenje, saradnju i dobru volju da ova priča o njima, koja je i dokument „iz prve ruke“ o jednom vremenu, bude ispričana. Oni su za mene bili, jesu i biće inspiracija, i kao istraživaču i kao roditelju.

Stalni izvor motivacije i podrške za mene predstavljaju moja porodica, kojoj posvećujem ovu knjigu, moji prijatelji i saradnici. Privilegovana sam da su koleginice koje smatram i prijateljicama – profesorka Anđelka Milić, Ivana Spasić i Mina Petrović, imale dovoljno strpljenja i volje ne samo da rukopis pročitaju i skrupulozno prokomentarišu, već i da sa mnom razgovaraju o mnogim pitanjima koje ova studija otvara. Veoma sam im zahvalna na trajnoj inspiraciji, motivaciji i podršci u radu.

Mom dugogodišnjem prijatelju Batici – Miodragu Trajkoviću veliko hvala za fotografije na koricama knjige.

Volela bih da čitaoci ovu knjigu dožive ne kao „snimak“, već kao „film“ o jednoj generaciji, čiji je prvi deo prikazan u studiji *Detinjstvo u Rakovici*, a treći tek treba da bude snimljen. Nadam se će nekima kao „obaveštenim akterima“ knjiga biti korisna u razumevanju kako se pojedini sociološki koncepti prelamaju na sudbine individualnih aktera u življenom kontekstu svakodnevnice koja se menja. Nadam se da će mnogima biti zanimljivo da je čitaju, barem upola onoliko koliko je meni bilo dok sam razgovarala sa ispitanicima i dok sam je pisala.

U Beogradu,
maja 2010. godine

Smiljka Tomanović

PRVI DEO: OKVIR ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja u ovoj studiji je formiranje **socijalne biografije** deteta – mlade osobe u sadejstvu tri činioca: kapitala u porodici, habitusa porodice i delanja deteta – mlade osobe kao aktera. Deo predmeta istraživanja predstavlja međudelovanje struktura i akcije u procesu **socijalne reprodukcije/ promene** društvenog položaja mlade osobe.

Dakle, analiziraju se i interpretiraju međudejstva između mikro nivoa porodice i individualnog nivoa aktera. Makro nivo globalnog društva se analizira u onoj meri u kojoj kao kontekst utiče na kapitala u porodici (konjunktura naspram strukture) ili otvara strukturalne mogućnosti za mladu osobu (kroz sistemsku ili institucionalnu podršku).

Predmet istraživanja – deca, na svojevrsan način je određivao fokus različitih faza ovog longitudinalnog istraživanja, koji se pomerao tokom njihovog odrastanja, mada je osnovni pristup – pristup prakse ili strukturacije ostao isti. U prvom talasu istraživanja 1993/94. godine, kada su deca bila u predškolskom uzrastu, fokus je bio na kontekstu svakodnevnog života i na praksi detinjstva (Tomanović – Mihajlović, 1997). Svakodnevni život je kao kontekst interpretiran kao mezo nivo društvene stvarnosti unutar ekološkog eksploratornog okvira, nivo koji posreduje između makro nivoa globalnog društva i mikro nivoa porodice i samog deteta kao individue. Dimenzije svakodnevnog života: vreme, prostor, akteri i aktivnosti, ali i habitus porodice – istraživani su kao strukture koje oblikuju praksu detinjstva. Zbog uzrasta deteta, fokus nije bio na akteru, na iskustvu i delanju konkretne dece, već je detinjstvo tumačeno kao strukturisana stvarnost u kojoj se oblikuje i identitet deteta. Fokus se u analizama nastalim nakon drugog talasa istraživanja 2000. godine pomera ka kapitalima i habitusu porodice kao strukturama koje određuju kontekst svakodnevnog života deteta. Naglasak je opet više na delovanjima struktura na oblikovanje različitih uslova odrastanja, dok se iskustva i strategije dece školskog uzrasta postepeno uključuju u analizu (Tomanović, 2002; 2004a; Tomanović-Mihajlović, 2002).

Naglasak na socijalne biografije u ovoj studiji je drugačija konceptualizacija, u čijoj operacionalizaciji kontekst svakodnevnog života gubi na važnosti¹. Fokus analize je sada na složenom međudejstvu struktura i aktera, kapitala i habitusa porodice, sa jedne strane, i delanja deteta/mlade osobe, sa druge strane. Formiranje socijalnih biografija je proces koji je u toku, tako da će tek planirani četvrti talas istraživanja, kad ispitanici budu na polovini treće decenije života moći da pruži zaokruženu sliku.

¹ Posebno gubi na eksplanatornom značaju prostorni aspekt – mezo nivo zajednice (naselja, susedstva), koji je bio relevantan u prvom talasu istraživanja, na predškolskom uzrastu ispitanika i donekle i u drugom talasu, kada su ispitanici bili u višim razredima osnovne škole. O značaju naselja za razvijanje autonomije deteta u ranoadolescentskom uzrastu videti i u Tomanović, Petrović, 2006.

KONCEPTUALNO – ANALITIČKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

U analitičkom okviru ovog istraživanja koncepti iz različitih pristupa se koriste heuristički i kritički, nadopunjuju se u cilju tumačenja osnovnog predmeta – **socijalne biografije**. U narednom delu biće predstavljena osnovna određenja za predmet istraživanja relevantnih koncepata, kao i objašnjenje njihove međupovezanosti². U određenju **strukturacije** biće pokazano kako su pojmovi **strukture** i **delanja** u različitim konceptualizacijama povezani sa objašnjenjem oblikovanja socijalne biografije. Kroz diskusiju će se problematizovati procesi **socijalne reprodukcije** i **individualizacije** koji se odvijaju u biografijama pojedinaca. Osnovni tipovi **kapitala** porodice (ekonomski, kulturni i socijalni) i **habitus** porodice tumače se kao spoljne i unutrašnje strukture koje utiču na **delanje** aktera (deteta/mlade osobe). U analizi i tumačenju **promena** u odnosu na socijalnu biografiju poseban značaj ima koncept *sudbinskih trenutaka*.

Strukturacija

Dva teorijska pristupa predstavljaju najznačajnije pokušaje da se prevaziđe dualizam strukture i akcije (delanja) – jedna od suštinskih dihotomija sociologije, koja još uvek predstavlja njen teorijski izazov (Jenks, 2000). U suštini oba pristupa je ukazivanje na dijalektičku povezanost strukture i aktera u procesu **strukturacije** koja se generiše kroz **praksu**. Prema *generativnom strukturalizmu* Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu), niti su objektivne strukture (koje ograničavaju opcije), niti dispozicije aktera (koje vrše izbor između opcija ili strategija) nezavisni entiteti, već se jedno otelovljava u drugom

² Razrada i operacionalizacija relevantnih koncepata nalazi se na početku poglavlja u kojem se oni koriste. Ovaj način sam odabrala da bi se poglavlja mogla čitati kao celine, bez veštačkog odvajanja konceptualnog dela od analize, što tera čitaoca da se stalno vraća na prvo – uvodno poglavlje studije.

– kroz dvostruku strukturaciju (Bourdieu, 1986a). Osnovni domen *teorije strukturacije* Entoni Gidensa (Anthony Giddens) nije ni iskustvo individualnog aktera, niti bilo koji oblik društvenog totaliteta, već društvena praksa (akcija) koja se odvija u vremenu i prostoru (Giddens, 1984: 2).

Po Gidensu, cilj analize u društvenim naukama je da objasni dvostruku strukturaciju: „kako se strukture konstituišu kroz akciju i recipročno, kako je akcija strukturalno konstituisana“ (Giddens, 1977: 161). U dinamičkom konceptu *dvostruke strukturacije*, posredovanje između aktera i struktura koje se odvija kroz praksu moguće je zbog *dvojnosti strukture* – strukture su istovremeno i posrednik (mediator) i proizvod prakse. Pored toga: „Struktura nije 'spoljna' pojedincima: kao tragovi u pamćenju i trenutno izražena u društvenim postupcima ona je u izvesnom smislu više 'unutrašnja' nego spoljašnja u odnosu na njihove aktivnosti ...“ (Giddens, 1984: 25). Delanjem (akcijom) pojedinaца upravljaju strukturalni sadržaji internalizovani na nivou *praktične svesti* (Ibid.: 7): „obaveštenost“ aktera nastala na osnovu stalnog refleksivnog promatranja akcija drugih i očekivanja od vlastitih akcija, čini mogućim beskonačno ponavljanje postupaka (aktivnosti) (Ibid.: 3).

Na sličan način, Burdije ukazuje da društveno znanje, koje određuje kao *doksu*, internalizovano u svesti pojedinca čini integrativni deo njegovog habitusa. **Habitus** obuhvata akterovo lično poznavanje i razumevanje sveta, ali „mentalne strukture kojima akteri razumeju društveni svet, uglavnom su proizvod interiorizacije struktura društvenog sveta“ (Bourdieu, 1986a: 170). Habitus, kao trajan ali ne i nepromenljiv sistem dispozicija, u svakom trenutku deluje kao matriks opažanja, shvatanja i delanja (prakse) i čini mogućim obavljanje beskonačno različitih zadataka. I u Burdijeovom konceptu habitusa postoji *dvojnost strukture*: sa jedne strane, habitus je strukturisana struktura, proizvod određenog strukturisanog životnog konteksta, a sa druge strane, on je strukturišuća struktura – generiše svakodnevnu praksu (Bourdieu, 1990). Kao generativna osnova društvene prakse, habitus utiče na izbor strategija koje tu praksu čine (Bourdieu, Passeron, 1990).

Reprodukcija društvenog odvija se kroz strukturaciju: vođeni strukturalnim principima sadržanim u njihovoj praktičnoj svesti, akteri svojim delanjem „reprodukuju ili transformišu ono što je već stvoreno u svakodnevnom kontinuitetu praksisa“ (Giddens, 1984: 171),

na taj način reprodukujući strukturalne sadržaje koji su u osnovi institucija. Konstruišući svoj svet akteri delaju, po Burdijeu, primenjujući različite vrste strategija, tako da reprodukuju postojeće i steknu nove pozicije – pozicije moći u procesu socijalne reprodukcije ili simboličke pozicije u procesu kulturne reprodukcije (Bourdieu, 1973).

Pokušaji prevazilaženja osnovne sociološke dihotomije struktura – delanje (akter) kroz koncept strukturacije primenjeni su na različite društvene fenomene. Tražeći rešenje za pristup detinjstvu kao društvenom fenomenu i sociološkoj kategoriji Alison Džejms i Alan Prout konstatuju da: „Zadovoljavajuća teorijska perspektiva bila bi ona koja bi mogla objasniti detinjstvo kao strukturalno obeležje društva u trenutku njegovog delovanja na dečija iskustva u svakodnevnom životu i, obrnuto, preoblikovanje institucije detinjstva od strane dece putem njihovih svakodnevnih aktivnosti. U suštini, ona bi se pozabavila i strukturom i delanjem u jednom istom potezu“ (James and Prout 1995; navedeno prema James, Prout 1996: 46, kurziv u originalu). Rešenje se nalazi u određenju detinjstva kao prakse koja se konstituiše delanjem unutar stalno promenljivog skupa društvenih odnosa koji čine njen kontekst. Detinjstvo kao praksa uključuje strukturalne i ideacionalne aspekte društva koji ga konstruišu, a koje ono povratno proizvodi (generiše). Ovaj koncept je suštinski relacionalni, on postulira odnose detinjstva sa drugim strukturisanim i strukturirajućim aspektima društva, kao i odnose dece sa drugim akterima – odraslima i decom. U pristupu detinjstvu kao praksi dete se shvata kao subjekt – „strateški akter“ u aktivnom odnosu prema svom življenom okruženju. Strukture u okviru kojih se dete svakodnevno kreće su istovremeno ograničavajuće i omogućavajuće, kao na primer strukture moći na osnovu pozicije deteta ili odraslog. Dete se kao aktivni subjekt prilagođava tim strukturama ili ih svojim strategijskim delanjem menja. Pristup detinjstvu kao praksi, konstituisan na ovaj način, razvijala sam i primenivala u svim dosadašnjim fazama istraživanja³.

Primena koncepta strukturacije na predmet ovog istraživanja – socijalnu biografiju, otvara pitanje odnosa procesa socijalne reprodukcije i individualizacije u biografijama pojedinaca u savremenom društvu. Oko ovog pitanja razvila se u sociologiji poslednjih decenija široka debata. Diskusija je inicirana tzv. *tezom o individualizaciji* (Gid-

³ Vidi posebno: Tomanović – Mihajlović, 1997; 2002; Tomanović, 2002; 2004a.

dens, 1991; Beck, Beck-Gernsheim, 2002; Beck-Gernsheim, 2002; Bek, 2001, 2003), po kojoj je sveobuvatan i dubok proces *individualizacije* jedno od ključnih obeležja društava „kasne“ ili „visoke“ modernosti unutar procesa *refleksivne modernizacije* (Beck, Giddens, Lash, 1994). Kao tri ključna aspekta *teze o individualizaciji* izdvajaju se: detradicionalizacija, samorefleksivnost i destandardizacija individualnih biografija. Detradicionalizacija pretpostavlja umanjen značaj strukturalnih faktora (klase, roda, porekla, etničke ili rasne pripadnosti) na kreiranje ličnih izbora u društvu rizika, nastao usled institucionalnih promena u oblasti rada i obrazovanja unutar režima socijalnih država. Individualne biografije postaju „samo-refleksivne“ i „samoproizvedene“ (Bek, 2001) – „refleksivni biografski projekti“ (Giddens, 1991), a self (sopstvo) postaje „uradi sam“ projekat (Bek, 2003: 219). Pojedinci su naterani da biraju i odlučuju o: obrazovanju, profesiji, poslu, mestu stanovanja, supružniku, broju dece – domeni stvarnosti koji nisu podložni izboru i odlučivanju postaju sve ređi (Bek, 2001). Destandardizacija životnih putanji je posledica kreiranja „biografija izbora“ koje zamenjuju „standardne biografije“: sekvence životnog toka koje su smatrane standardnim ne mogu se više uzimati zdravo za gotovo, a životi pojedinaca postaju sve manje predvidivi (Beck, Beck-Gernsheim, 2002).

Detradicionalizacija predstavlja oslobađanje od vezanosti za tradicionalne grupe – porodicu, klasu, društveni sloj: „Nastaje tendencija ka individualizovanim formama i uslovima egzistencije koje nagne ljude da – zarad sopstvenog materijalnog prilagođavanja – sebe učine centrom sopstvenog planiranja i vođenja života. U ovom smislu individualizacija ide na ukidanje životnih osnova jednog mišljenja u tradicionalnim kategorijama društava velikih grupa – dakle, klasa, staleža i društvenog sloja“ (Bek, 2001: 127). Iako „odnosi nejednakosti“ opstaju, pojedinci su „oslobođeni“ od kolektivnih identiteta pripadanja grupama kao što su klasa, rod i porodica. U situaciji u kojoj značaj faktora grupnog pripadanja opada (mada ne nestaje), sami pojedinci postaju „*reproduktivne jedinice društvenog u svetu života*“ (Ibid.: 129; kurziv u originalu). Stratifikacijski principi u društvima kasne modernosti gube relevantnost: proces individualizacije i diverzifikacije životnih položaja i životnih stilova „podriva hijerarhijski model društvenih klasa i slojeva i dovodi u pitanje njegovu vezu sa stvarnošću“ (Ibid.: 132). Različiti oblici mobilnosti u društvu rizika kasne modernosti donose individualizaciju u odnosu na različite vrste veza

– porodične, susedske, profesionalne, regionalne, kulturne i slično: „Životni putevi ljudi osamostaljuju se u odnosu na uslove i veze iz kojih oni potiču ili u koje ulaze na nov način i u odnosu na njih stiču jednu sopstvenu realnost, koju mogu da dožive tek kao *ličnu sudbinu*“ (Bek, 2001: 136; kurziv u originalu).

Od tri aspekta *teze o individualizaciji*, samorefleksivnost biografija je najšire prihvaćena i izazvala je najmanje kritika i polemika. Destandardizacija biografija je dovedena u pitanje rezultatima istraživanja koja se odnose i na razvijene zemlje (npr. Bruckner, Mayer, 2005; Fussel *et al.*, 2007) i na zemlje u razvoju (Grant, Furstenberg, 2007), za koje se očekivalo da u procesu globalizacijske konvergenije takođe podležu demografskim procesima heterogenizacije životnih putanji.

Teza o detradicionalizaciji je, međutim, izazvala polemike, kritike i demantovana je rezultatima brojnih istraživanja⁴. Tako Furlong i Kartmel ističu da, bez obzira na to što se sa rizicima mora suočavati individualno⁵, strukturalne sile deluju snažno kao i uvek, dok lanci ljudske međupovezanosti ostaju značajni (Furlong, Cartmel, 1997). Kritika teze o strukturalnoj „oslobođenosti“ da bi se pravili (nužni) izbori dovodi u pitanje pretpostavku da je delanje potpuno oslobođeno uticaja strukturalnih faktora, a posebno da svi mladi imaju jednake šanse da prave izbore po svom nahođenju. Tako Bauman konstatuje: „Svi smo mi osuđeni na izbore u životu, ali nemamo svi sredstva da biramo“ (Bauman, 1998: 86), a Džulija Branen i saradnice zaključuju na osnovu rezultata uporednog istraživanja mladih u pet evropskih društava: „Kritička analiza uslova i okolnosti u kojima različite grupe mladih ljudi žive svoje živote ukazuje da se mogućnosti nude onima koji imaju finansijski ili kulturni kapital da ih iskoriste“ (Brannen *et al.*, 2002: 180). Koncepti *izbora* i *autonomije* se takođe podvrgavaju kritici kao idealnotipski – nedovoljno kontekstualizovani i nepovezani sa empirijom (Brannen, Nilsen, 2005).

Destandardizacija tranzicija u odraslost nije rezultirala u smanjenju društvene nejednakosti, kao što su sugerisale neke verzije *teze o individualizaciji*. Novi oblici socijalne stratifikacije povezani su sa nejednakim mogućnostima pristupa obrazovanju, ili isključe-

⁴ Vidi na primer: Jones, Wallace, 1990; Jones, Wallace, 1992; Furlong, Cartmel, 1997; Evans, 2002; Brannen *et al.* 2002; Brannen, Nilsen, 2005.

⁵ Individualizacija društvenih rizika (Bek, 2001: 169).

nošću iz procesa obrazovanja, koje su opet povezane sa starim nejednakostima (socijalno poreklo, rod, etnicitet). U takvoj konstelaciji strukturalnih odnosa ne može se govoriti o detradicionalizaciji, već o mehanizmima reprodukcije društvene nejednakosti. Upravo su tranzicije u odraslost ključne za reprodukciju društvene nejednakosti, a posebno obrazovanje kao osnovni mehanizam i kanal društvene pokretljivosti.

Sumarno gledano, kritike ukazuju da dok, s jedne strane, Burdijeova strukturalistička teorija prenaglašava uticaj struktura (Evans, 2002: 247), dotle, sa druge strane, teorije individualizacije (Bek, Giddens) prenaglašavaju delanje – slobodnu volju i izbore aktera (Branen, Nilsen, 2005: 425). Mnogi autori rešenje nalaze u konceptu i pristupu strukturacije.

Perspektiva strukturacije koja se koristi u ovoj studiji omogućava da zahvatimo složenu dinamiku odnosa delanja i strukture. **Strukturacija** je ovde shvaćena kao proces u kome strukture postavljaju uslove, mogućnosti i ograničenja za **delanje** aktera. **Strukture** predstavljaju odlike društvenog konteksta – institucije, resurse i pravila na koje se akteri oslanjaju u produkciji i reprodukciji društvenog života. Strukture, stoga, mogu biti ograničavajuće i/ili omogućavajuće. Postupajući aktivno (delatno) u odnosu na strukturalne uslove, pojedinci kreiraju **biografije**, istovremeno obnavljajući ili oblikujući strukture (u procesima reprodukcije i rekonverzije i promene). Koncept strukturacije uključuje dinamiku između istorije (strukturalnog konteksta) i biografije (individualnog delanja). Prihvaćena je takođe konceptualizacija po kojoj, u procesu *strukturisane individualizacije* (Roberts *et al.*, 1994), pojedinac oblikuje vlastitu biografiju kao socijalnu biografiju, u odnosu na socijalni kontekst – njegova strukturalna obeležja (omogućavajuća i/ili ograničavajuća), raspoložive resurse, vlastite strategije i vlastiti identitet. **Socijalna biografija** se javlja i kao društveno strukturisana, ali i kao proizvod delanja. Pristup *strukturisane individualizacije* postulira strukturalne (kontekstualne, u resursima, kapitalima i sl.) i kulturalne (kulturalne norme i obrasci, habitus) varijacije u oblikovanju socijalnih biografija mladih.

Strukture

U ovoj studiji, naglasak je stavljen na strukture koje potiču iz porodičnog domena. Analiza se bavi resursima, odnosno kapitalima porodice, kao spoljnim strukturama, i određenim odlikama habitusa porodice, kao unutrašnjim strukturama, koje imaju ograničavajući i omogućavajući uticaj na delanje aktera – deteta ili mlade osobe – u procesu oblikovanja socijalne biografije.

Kapitali

Najpoznatija, najkorišćenija, ali istovremeno i najosporavanija teorija kapitala jeste teorija Pjera Burdijea (Bourdieu, 1986a, 1986b). Za Burdijea, kapital se pojavljuje kao *društveni odnos unutar sistema razmene*, i termin se proteže „na sva dobra, materijalna i simbolička, koja se pojavljuju kao retka i vredna da budu potraživana unutar određene društvene formacije“ (Bourdieu, 1990: 178).

U jednom od svojih najcitiranijih radova, Burdije razlikuje tri tipa međusobno povezanih oblika u kojima se javlja kapital: *ekonomski kapital*, koji je direktno i neposredno konvertibilan u novac i može se institucionalizovati kroz prava vlasništva, *kulturni kapital*, koji je, pod određenim uslovima, konvertibilan u ekonomski kapital i može biti institucionalizovan u obliku obrazovnih kvalifikacija, i *socijalni kapital*, sačinjen od društvenih obaveza („veza“), koji je, pod određenim uslovima, konvertibilan u ekonomski kapital i može biti institucionalizovan u obliku plemićkih titula (Bourdieu, 1986b: 243). Njima se pridodaje simbolički kapital koji predstavlja konstrukciju drugih kapitala kada oni nose simboličku moć i kada se opažaju i prepoznaju kao legitimni. Očigledno je da je određenje kapitala za Burdijea veoma široko, jer uključuje i materijalna dobra (*ekonomski kapital* – koji može imati i simboličku vrednost), društvene veze, kao i položaje u društvenim mrežama (*socijalni kapital*), kao i „nedodirljiva“ ali kulturno značajna svojstva kao što su prestiž, status i autoritet (koji se nazivaju *simbolički kapital*), pored kulturno vrednovanog ukusa i obrazaca potrošnje (kako se određuje *kulturni kapital*). Kulturni kapital može uključiti široki spektar aspekata kao što su umetnost, obrazovanje, način govora i ukusi, maniri, životni stil i slično.

Prvo polemičko pitanje vezano za Burdijeovu teoriju tiče se samog pojma kapitala: kada neko dobro ili resurs postaje „kapital“ (Savage, Warde, Devine, 2005)? Posebno je teško objasniti „akumulaciju“ i „kapitalizaciju“ kada se radi o kulturnom i socijalnom kapitalu (Silva, Edwards, 2004): kako se, na primer, „akumuliraju“ kulturni ukusi, ili kakve prednosti – „profit“, donosi posedovanje ili akumuliranje određene vrste kulturnog kapitala, ili da li svaki društveni kontakt može i treba da se „kapitalizuje“, da ostvari neki interes?

Drugo polemičko pitanje tiče se primarnosti nekog oblika kapitala u odnosu na druge u smislu determinističkog značaja za reprodukciju društvene nejednakosti i hijerarhije. Naime, mada smatra da su različiti oblici kapitala neraskidivo povezani (Bourdieu, 1986b: 249), kao i da se preko *strategija rekonverzije* pretvaraju jedan u drugi, Burdije ipak tvrdi da je „ekonomski kapital u korenu svih ostalih tipova kapitala“ (Ibid. 252). S druge strane, ljudi poseduju „pakete“ kapitala, pre nego da neki kapital imaju a neki nemaju, a akumulacija i investiranje se razlikuju u toku samih procesa i u odnosu na tip kapitala. Zbog te dinamike međuočnošenja nije lako analitički izdvojiti nijedan kapital, niti način povezanosti između različitih tipova, što je ključni problem sa kojim su se suočili svi istraživači koji su empirijski proveravali Burdijeovu teoriju (Bennet *et al.*, 2009).

Bez namere da dublje ulazim u problematiku i rasprave vezane za ovu teoriju, u daljem izlaganju predstaviću osnovna određenja ekonomskog, kulturnog i socijalnog kapitala, dok će njihova konkretizacija i operacionalizacija biti prikazane u relevantnim poglavljima. Potom ću pokazati na koji način se predstavlja uloga porodice u posedovanju, akumulaciji, investiranju i reprodukciji kapitala, sa posebnim osvrtom na oblikovanje socijalne biografije mlade osobe.

Ekonomski kapital se čini najlakše odrediti, operacionalizovati i izmeriti. U jednom britanskom istraživanju (Bennet *et al.*, 2009), koje teži interpretaciji međudejstva različitih oblika kapitala u socijalnoj stratifikaciji i njenoj reprodukciji, sa naglaskom na kulturnom kapitalu, predlaže se da se ekonomski kapital operacionalizuje preko dohotka, dobara, radnog iskustva i veština, trenutnog zaposlenja i pristupa neformalnim i domaćim resursima. U mom istraživanju su kao kao resursi – dimenzije ekonomskog kapitala, ispitivani zaposlenje, prihodi i imovina, a kao indikatori ekonomskog položaja analizirani su i njegov dinamički aspekt – socioekonomske strategije porodice,

kao i subjektivni aspekt – percepcija kvaliteta života od strane ispitanika.

Rečeno je da po Burdijeu **kulturni kapital** uključuje širok spektar različitih resursa, različitih nivoa objektivizacije, od kojih je neke teško percipirati kao „dobra“ ili „kapitale“ (Silva, Edwards, 2004; Savage, Warde, Devine, 2005). Prema Burdijeu, kulturni kapital može postojati u različitim oblicima: kao otelovljen kulturni kapital – „u obliku dugotrajnih dispozicija uma i tela“ (određeni stilovi, načini predstavljanja, uključujući upotrebu jezika, oblike društvene etike i kompetencije, kao i stepen samopouzdanja); kao objektivizovan kulturni kapital (materijalna dobra kao što su knjige, slike, instrumenti itd.) i u institucionalizovanom obliku (obrazovne kvalifikacije) (Bourdieu, 1986b: 243).

Pojam kulturnog kapitala se pojavljuje kao problematičan, nedovoljno razlučen od pojma habitusa, u kome je ukotvljen i preko koga se transgeneracijski prenosi. On spaja svojstva koja bi po nekim autorima (Goldthorpe, 2007) trebalo razdvojiti: na primer, obrazovne resurse koje roditelji mogu da aktiviraju u školovanju svoje dece, ali i vrednosti koje im u vezi sa obrazovanjem usađuju, što je deo porodičnog etosa.

Pojam „otelovljenog“ kulturnog kapitala se javlja kao posebno problematičan: i za konceptualizaciju, jer nije razlučen od pojma habitusa, i za operacionalizaciju, jer je izuzetno složeno, ako ne i nemoguće prevesti ga u objektivne pokazatelje, te meriti, porediti i tumačiti.

Pridavanje determinističkog značaja reprodukciji kulturnog kapitala u porodici kroz reprodukciju habitusa, stavlja kulturni kapital u središte teorije socijalne i kulturne reprodukcije, što je prema Goldtorpu posebno problematičan deo Burdijeove teorije (Goldthorpe, 2007). Upoznatost i bliskost sa *legitimnom kulturom* koja se stiče kroz *nevidljivo šegrtovanje* u porodici obezbeđuje obrazovne prednosti deci kojoj je taj kulturni kapital prenesen. Društvena nejednakost se dalje reprodukuje kroz obrazovni sistem i obezbeđuje bolje obrazovne pozicije i kvalifikacije, odnosno kulturni kapital, deci koja potiču iz porodica koje poseduju viši kulturni kapital. Kritike su usmerene na jednostranost objašnjenja složenog procesa prenošenja kulturnog kapitala (Goldthorpe, 2007). Pored toga što se porodica posmatra statično i ignorišu se nove porodične forme i odnosi (npr. nova intimnost – intrageneracijska i intergeneracijska), Burdijeovo

objašnjenje prenošenja kulturnog kapitala u porodici ne uključuje dinamiku rodnih uloga (Silva, 2005). Naime, Burdije smatra da se kulturni kapital prenosi preko oca koji je njegov nosilac u porodici, što demantuju mnoga istraživanja koja su pokazala da su majke u velikoj meri uključene u procese učenja, obrazovanja, prenošenja kulturnih praksi (npr. Reay, 1998a, 1998b, 2000).

U ovoj studiji, kulturni kapital se posmatra u odnosu na oblikovanje socijalne biografije deteta, a obrazovanje kao kulturni kapital se tumači u sadejstvu sa obrazovnim etosom porodice kao delom habitusa⁶.

Poseban problem predstavlja Burdijeovo povezivanje kulturnog kapitala sa ukusima i tumačenje njihove uloge u procesima kulturne i socijalne reprodukcije. Naime, za Burdijea, kulturni kapital je i *način odabiranja* kulturnih proizvoda (umetnosti, književnosti, filma, muzike), a to je njegova *najviša vrednost* koja se može naučiti prvenstveno u porodici (Bourdieu, Passeron, 1990). Po njemu, kulturni kapital ima funkciju da legitimizuje društvene razlike zasnovane ne samo na obrazovanju, već i na potrošnji, *načinu odabiranja* u sferi kulture (muzike, slikarstva, književnosti i sl.), ali i ličnom životu (ishrani, odevanju, uređenju stambenog prostora i sl.). Posedovanje *legitimnog* ukusa, preferencije za društveno vrednovane kulturne ukuse i stilove života, obezbeđuje reprodukciju visokog društvenog statusa, njegovo sticanje obezbeđuje društvenu promociju, a neposredovanje predstavlja barijeru za ulazak u visoke slojeve društva. Ova Burdijeova teza o homologiji društvenih statusa i distinktivnih kulturnih ukusa, sa jedne strane, i kulturnom ukusu kao strukturalnom ograničenju za društvenu pokretljivost, sa druge strane, preispitivana je i dovedena u pitanje rezultatima mnogih savremenih istraživanja⁷.

Porodica se vidi kao jedna od ključnih „arena“ u kojima se stiču dispozicije za prisvajanje onoga što je u datom društvu vrednovano kao *legitimna* kultura. Sama uloga porodice u procesima kulturne i socijalne reprodukcije nije problematična, ali jeste značaj koji se pri-daje *legitimnoj* kulturi u tim procesima.

⁶ Dalja specifikacija i operacionalizacija ovog aspekta kulturnog kapitala biće prikazane, a uloga majki u obrazovnom procesu biće detaljnije objašnjena u analitičkom delu studije u relevantnom poglavlju o obrazovanju kao kulturnom kapitalu.

⁷ Vidi na primer: Lamont, 1992. Sumirano se debata može naći u Chan, Golthorpe, 2007, i Cvetičanin, 2007. O ovim problemima detaljnije će biti reči u poglavlju o kulturnim stilovima porodica i dece.

U nastojanju da primene i provere valjanost Burdijeove teorije kulturnog kapitala na stratifikacijsku matricu britanskog društva, Bennet i saradnici opredelili su se da razlikuju četiri, na različite načine povezana, tipa kulturnog kapitala: određeni odnos prema kulturnim proizvodima (*modaliteti prakse* po Burdijeu), ukuse sa njihovom funkcijom distinkcije, stav prema obrazovanju, i otvorenost prema drugim kulturnim žanrovima (Bennet *et al.*, 2009: 30, 31). Kulturni kapital, prema tome, uključuje veći broj dimenzija: ukuse, participaciju – kulturna praksa, akademske kvalifikacije, obrazovno iskustvo (npr. tip institucije gde je obrazovanje stečeno), kulturne dispozicije koje su nasleđene ili naučene u detinjstvu, oteľovljene osobine i sposobnosti, kao i praktične kulturne sposobnosti.

U skladu sa konceptualizacijom i operacionalizacijom kapitala kao struktura koje deluju u oblikovanju socijalne biografije deteta/mlade osobe, pored obrazovanja kao kulturnog kapitala povezanog sa habitusom, etosom porodice, u ovom istraživanju analiziram kulturni ukus i stil života porodice i deteta kao eksternalizacije habitusa, a preispitujem njihovu ulogu kao kapitala u socijalnoj i kulturnoj reprodukciji sloja.

Socijalni kapital je oblik kapitala koji prema Burdieju, u sadejstvu sa drugim kapitalima, ima značajno mesto u procesima društvene reprodukcije. Ostavljajući na stranu debate o složenosti, valjanosti i upotrebljivosti koncepta socijalnog kapitala o kojima je mnogo pisano⁸, fokusiraću se samo na ona određenja, pitanja i probleme koji su relevantni za predmet ove studije.

Za razliku od određenja, kao što je Patnamovo (Putnam, 1993), koje socijalni kapital vide kao svojstvo mreža i zajednice i stavljaju naglasak na institucije, norme i odnose, posebno na poverenje i participaciju, koji oblikuju kvalitet socijalnih interakcija u društvu i produkuju socijalnu koheziju, Burdije ga posmatra kao svojstvo pojedinaca i njihovih odnosa. Tako on navodi da se socijalni kapital sastoji od društvenih mreža i veza: „kontakata grupnog pripadanja koji, putem akumulacije razmene, obaveza i deljenih identiteta, pružaju aktuelni ili potencijalni pristup vrednim resursima“ (Bourdieu, 1993: 143), kao i društvenosti – odnosa preko kojih se mreže održavaju.

⁸ Pored referenci, pogledati između ostalog Baron, Field, Schuller, 2000; Field, 2003. i tekstove Tomanović 2004a, 2004c, 2006b, 2008a.

Prema tome, socijalni kapital predstavlja „ukupnost resursa, aktuelnih i virtuelnih, dostupnih pojedincu ili grupi time što poseduju trajne mreže manje ili više institucionalizovanih odnosa međusobnog prepoznavanja i uvažavanja“ (Bourdieu, 1986b: 248).

Za razliku od Patnamovog i Kolmanovog stava, koji u socijalnom kapitalu vide mehanizam ublažavanja društvenih nejednakosti, u Burdijeovom stanovištu naglasak je upravo na društvenoj nejednakosti i njenoj reprodukciji. Burdije smatra da vrednost veza nekih pojedinaca (ili „obim socijalnog kapitala koji poseduje dati akter“) zavisi od broja veza koje mogu da aktiviraju i obima kapitala (kulturalnog, socijalnog i ekonomskog) koji poseduje svaka veza. Polazeći od ovog stanovišta, može se reći da je socijalni kapital jedno dobro koje je nejednako distribuirano, ali i mehanizam koji može da izaziva dalju nejednakost.

Uobičajena je podela socijalnog kapitala na: „vezujući“ („bonding“), koji uključuje poverenje i recipročnost i pomaže snalaženje u svakodnevnom životu; „premošćujući“ („bridging“), koji olakšava napredovanje jer povezivanjem višestrukih društvenih mreža omogućava pristup resursima i mogućnostima unutar jedne mreže članovima druge; i „povezujući“ („linking“), koji uključuje odnose sa osobama na vlasti, koji se mogu upotrebiti za sticanje resursa ili moći (Woolcock, 1998; Stone, 2001).

Nan Lin govori o dva efekta ili dve vrste dobiti od socijalnog kapitala – *ekspresivnoj i instrumentalnoj* (1999: 36)⁹. Definicije socijalnog kapitala obično potenciraju njegovu instrumentalnu funkciju – ostvarenje interesa preko socijalnih kontakata i mreža. Nasuprot tome Lin naglašava: „Instrumentalna akcija se usmerava ka sticanju resursa koje akter ne poseduje, dok se ekspresivna akcija usmerava da se održe resursi koje akter već poseduje“ (Ibid.: 40). Prema ovom autoru ekspresivni socijalni kapital uključuje: fizičko zdravlje, mentalno zdravlje, zadovoljstvo životom (osećaj pripadanja, uklopljenosti, poverenja, podrške – rečju – psihološko blagostanje pojedinca), dok instrumentalni obuhvata bogatstvo, moć i ugled.

Razlikovanje ova dva tipa ili efekta socijalnog kapitala je posebno važno kada su u pitanju deca, jer društvene mreže dece su „jake“ u Granoveterovom smislu (Granovetter, 1973), ali se one, zbog društvene marginalizovanosti, isključenosti u odnosu na građanska

⁹ Lin ih naziva još i tipovima delanja – akcije (op. cit.)

prava, i zbog „naučene bespomoćnosti“, retko koriste da kapitalizuju u instrumentalnom smislu da bi se ostvarili neki interesi, bilo dece kao grupe, bilo pojedinačnog deteta (Tomanović, 2004c)¹⁰. Istraživanja su, sa druge strane, pokazala da su društvenost – prijateljstva i osećaj pripadanja, uklopljenosti, poverenja i podrške – sve ono što je ekspresivni socijalni kapital, od velikog značaja za blagostanje dece (Morrow, 1999; Tomanović, 2004c; Tomanović, Petrović, 2006).

Primarni ili „vezujući“ socijalni kapital koji obuhvata „jake veze“ u Granoveterovoj terminologiji značajan i zbog svoje ekspresivne funkcije, ali i kao mehanizam za „preživljavanje“ („getting by“). Sekundarni ili „premošćujući“ socijalni kapital zasnovan na „slabim vezama“ sa svojom instrumentalnom funkcijom omogućava napredovanje („getting ahead“). Istraživanja pokazuju da socijalni kapital koji poseduju materijalno deprivilegovani omogućava preživljavanje, ali pruža malo mogućnosti za povećanje prosperiteta (Gillies, 2003: 18). Nasuprot tome, društveni kontakti – „slabe veze“ i mreže aktera na višim društvenim položajima su „zasićene“ kvalitetnim informacijama, tako da oni ne moraju posebno da se trude u njihovom aktiviranju. Ovaj efekat Nan Lin opisuje metaforom „nevidljiva ruka socijalnog kapitala“ (Lin, 2000: 792).

U okviru pristupa proučavanju socijalnog kapitala uloga porodice u njegovoj genezi i reprodukciji se tumači na različite načine. Za Kolmana i Burdijea porodica ima centralno mesto, ali se njena uloga u ovom procesu sagledava sa različitih pozicija. Kolman stavlja naglasak na socijalni kapital unutar porodice i njenu saradnju sa lokalnom zajednicom: „skup resursa koji su inherentni odnosima u porodici i u socijalnoj organizaciji zajednice i koji su korisni za kognitivni i socijalni razvoj deteta ili mlade osobe. Ovi resursi su različiti za različite osobe i mogu stvoriti značajnu prednost za decu i adolescente u razvoju njihovog ljudskog kapitala“ (Coleman, 1994: 300). On čak svodi socijalni kapital na odnose između roditelja (posebno majke) i dece te sledstveno podržava konzervativno gledište koje se očitava u negativnom stavu prema porodicama u kojima su oba roditelja zaposlena (zaposlenošću majki se umanjuje socijalni kapital u

¹⁰ Ponekad, dečije socijalne mreže mogu biti važan resurs u zaštiti interesa: naše istraživanje rizika i bezbednosti u susedstvu je pokazalo da dečaci koriste „važna“ poznanstva sa starijim („facama“) da bi sebi obezbedili zaštitu kada su ugroženi (Tomanović, Petrović, 2006).

porodici i od porodice ka zajednici), dok se jednoroditeljske porodice opisuju kao „strukturalno deficijentne“ (Coleman, 1988: 111).

Sa bitno drugačijih pozicija polazi Burdije, koji smatra da u sticanju i reprodukciji socijalnog kapitala, kao i nejednakosti sa njim povezanih, porodica ima centralni značaj: ona je mesto putem koga se posedi kapitala prenose vremenom – preko generacija. Kada se deca rode, ona nasleđuju društveni prostor preko koga imaju pristup različitim tipovima kapitala, pa i socijalnim mrežama i resursima dostupnim preko njih. Pored toga, putem „strategija investiranja“ u okviru porodice roditelji prenose svoje veštine umrežavanja svojoj deci, čime se najednakost prenosi preko generacija. Drugim rečima, iako socijalni kapital potiče pored porodice i iz drugih društvenih odnosa, njegov tip i sadržaj je neosporno oblikovan materijalnim, kulturnim i simboličkim statusom pojedinca i date porodice (Bourdieu, 1990).

U studiji porodica srednje klase u Britaniji koja se oslanja na Burdijeov model socijalnog kapitala, Pat Alat je pokazala kako se roditelji trude da poduče svoju decu sticanju visokog nivoa socijalne pismenosti i podržavaju ih da pristupe važnim mrežama (Allatt, 1993: 154-7). Alatova otkriva kako se roditeljski socijalni kapital upotrebljava i u korist njihove dece i pomaže stvaranje dečijeg vlastitog socijalnog kapitala, mreža i društvenosti. Ove vrednosti, aspiracije i resursi su utkani u praksu porodice i orijentisani ka budućnosti mladih ljudi (Ibid.: 143).

Savremena istraživanja pokazuju značaj socijalnog kapitala u formiranju biografije mlade osobe. Značaj neformalnih mreža za tranziciju od obrazovanja do zaposlenja se prepoznaje i u zemljama urušenih socijalnih država (Walther *et al.*, 2005) i u zemljama koje prolaze post-socijalističku transformaciju (Kovacheva, 2004). Mada mnogi primeri iz istraživanja ukazuju da nisu svi mladi dobro „umreženi“ (Holland, 2005), pokazuje se takođe da i oni sa najmanje socijalnog kapitala iznalaze različite kombinacije da razvijaju i koriste društvene kontakte u formiranju svoje biografije, tako da se ne može govoriti o *modelu deficita* kod *deprivilegovane omladine* (Holland *et al.*, 2007).

Od navedenih postavki polazim u analizi u ovom istraživanju, sa ciljem da ispitam značaj i značenje porodičnog i individualnog socijalnog kapitala kao strukture u formiranju socijalnih biografija mojih ispitanika.

Habitus

U ovom istraživanju habitus se tumači kao unutrašnja struktura koja utiče na oblikovanje socijalne biografije na dvostruki način: time što upravlja načinom korišćenja kapitala, kao resursa, odnosno spojašnjih struktura, i time što utiče na delanje aktera – deteta, odnosno mlade osobe.

Prema Burdijeu, habitus se može posmatrati kao sistem subjektivnih, ali ne i pojedinačnih, internalizovanih struktura, shema opažanja, poimanja i delanja zajedničkih svim pripadnicima iste grupe (Bourdieu, 1986a). On inkorporira i sintetiše sva prethodna iskustva (utoliko se govori o „otelovljenom znanju i sećanju“), ali je otvoren i za nove uticaje. Drugim rečima, habitus jeste trajan, ali nije nepromenljiv sistem dispozicija. Habitus je, sa jedne strane, proizvod određenog strukturisanog životnog konteksta (uključujući i stil života) – u tom smislu on je socijalna konstrukcija. Sa druge strane, on generiše svakodnevnu praksu (Bourdieu, Passeron, 1990). Životni stil je, prema tome, sistematski proizvod obrazaca koji čine habitus. Može se reći da habitus predstavlja internalizovani životni stil, koji je, obratno, eksternalizacija habitusa. Dok su, s jedne strane, dispozicije koje čine habitus odrazi strukture, one, s druge strane u tolikoj meri utelovljene u osobi da se mogu prepoznati u njenom izgledu, načinu govora, ponašanju, pokretima, ukusu.

Za razliku od dominantnih definicija **stila života** koje se fokusiraju na posedovanje i potrošnju dobara, kulturne norme i lične ukuse koji usmeravaju svakodnevne aktivnosti ljudi (Chaney, 1996), u ovom istraživanju koristila sam širi pristup koji postulira da stil života predstavlja stabilan model organizacije svakodnevnice u okviru određenih životnih situacija, raspoloživih resursa i planiranja života (Zapf, 1987; prema: Tomić – Koludrović, Leburčić, 2002: 156). Prema nemačkim teoretičarima stila života (Ludtke, Muller, Zapf), njegova funkcija je osiguranje i prenošenje ličnog i društvenog identiteta – budući da omogućava i dozvoljava svakodnevnu rutinu, stabilizira i subjektivni identitet (Ibid.: 156). Na njegovo oblikovanje utiču poreklo (porodično, socijalizacija), kao i iskustvo društvenog sveta (uslovi života i rada), odnosno nasleđene i stečene životne šanse.

Prema tome, stil života kao eksternalizovani habitus, obuhvata resurse, orijentacije i ponašanja, koji su određeni kapitalima, nasleđenim iz porodice ili stečenim individualnim delanjem. Na taj način je

koncept stila života u ovoj studiji primenjen u tumačenju normativnih „zamišljenih“ biografija mladih i u analizi studija slučaja.

Jedan od značajnih aspekata habitusa pojedinca – stav i orijentacija prema obrazovanju i profesiji potiče od porodičnog habitusa, preciznije od etosa porodice.

Etos porodice je uglavnom proučavan iz ugla njegovog značaja za integraciju porodice. Shodno tome naglašava se važnost saglasja članova o tome šta je *porodični identitet*, koji se određuje kao „skup zajedničkih pravila i gledišta ne samo o svetu o kome žive, već i o tome kakva su oni vrsta porodice“ (Mitić, 1997: 20). Međutim, etos porodice je širi od porodičnog identiteta, njegov integralni deo predstavljaju porodične „paradigme“ – deljeni konstrukti, zajedničke porodične predstave ili pogledi na društvene pojave (Olivieri i Reiss, 1981; prema Milić, 2007: 264).

Pored stava prema obrazovanju, kao deo habitusa, ili uže etosa porodice, koji ima značajan uticaj na oblikovanje socijalne biografije deteta, odnosno mlade osobe u istraživanju se proučavaju **odnosi roditelja prema detetu**. Ovaj specifičan aspekt relacionog domena porodice predstavlja normativni i interakcioni kontekst u okviru koga se oblikuje odnos prema stvarnosti i delanje (delatnost – *agency*) deteta/mlade osobe.

Pod uticajem demografskih, društvenih i kulturnih trendova, a posebno zaposlenosti i emancipacije žena, savremena porodica doživljava značajne promene u konceptu i ideologiji, strukturi i sastavu, odnosima i ulogama članova. Nova ideologija individualizacije postuliira koncept „porodice izbora“, koji nastaje usled njene rekonceptualizacije u toku procesa pomeranja od „zajednice potrebe“ (*community of need*) ka „izbornim srodnostima“ (*elective affinities*; Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 85). Rastući broj razvoda i vanbračnih zajednica stvara pluralizam alternativnih oblika porodice – jednoroditeljskih, novoformiranih post-razvodnih (tzv. „step-families“), bi-nuklearnih i slično, koje ne predstavljaju samo promene u sastavu i strukturi, već usložnjavaju i redefinišu uloge i odnose u porodici (Du Bois-Reymond, 2001). Trendovi promene u porodičnim odnosima vode ka partnerstvu, reciprocitetu, saradnji i pregovaranju, ali „demokratizacija porodice“ još uvek ostaje ideal, jer oslabljene strukture autoriteta ipak opstaju, dok izmenljivost uloga i reciprocitet u odgovornosti među članovima porodice ostaju nedovoljno razvijeni (Beck, 1997: 165).

Na sličan način se mogu tumačiti promene u odnosima generacija u porodici. Sama konstrukcija generacija u porodici – roditeljstva i detinjstva: „liberalizacija“ roditeljstva od funkcije orijentacije koju preuzimaju profesionalne institucije, sa jedne strane, i „starenje“ dece, njihov raniji prelazak u adolescenciju (prevashodno pod uticajem masovnih medija), sa druge strane, menjaju i njihove odnose (Bucher, 1990: 75). U novoj porodici, sa novom strukturom (sve češće jednoroditeljskom), odnosima i ideologijom ravnopravnosti, sve je manje autoritarnog podizanja dece sa striktnom kontrolom – odnosi generacija su egalitarniji, što podrazumeva smanjivanje obaveza, određeni stepen permisivnosti u ponašanju i tendenciju da se ravnoteža moći pomera u korist dece. Međutim, i ovde se postavljaju granice suštinske promene u strukturama moći, jer opstaju mehanizmi – institucionalizacija i familizacija detinjstva, preko kojih se održava „uzrasni patrijarhat“ (Hood-Williams, 2001)¹¹.

Promeni, usložnjavanju i napetosti odnosa generacija u porodici doprinose i trendovi produženog ostanka dece u roditeljskoj porodici u periodu tzv. post-adolescencije (Biggart, Kovacheva, 2006). Dinamika intergeneracijskih odnosa se oblikuje između dva suprotstavljena trenda doba kasne modernosti: individualizacije, sa imperativima autonomije, demokratije i pregovaranja, sa jedne strane, i rizika, sa imperativima zaštite, kontrole i odgovornosti sa druge strane (Beck-Gernsheim, 1992). Ove kontradiktornosti i napetosti posebno dolaze do izražaja u adolescenciji, koju roditelji doživljavaju kao najteži period zbog „gubitka kontrole nad adolescentom“ i „strah za adolescentovu bezbednost zbog njegove ili njene veće nezavisnosti“ (Pasley and Gecas, 1984; prema Gecas, Seff, 1990: 943).

Psihološke studije adolescencije bave se odnosima u porodici i odnosima roditelja prema adolescentu u smislu obezbeđivanja društvenog konteksta za „normalan“ razvoj, koji je u osnovi psihološkog koncepta adolescencije (Gillies, 2000: 213). U ovim analizama naglasak je na procesima individuacije i separacije od roditeljskog uticaja. Sa druge strane, sociološke studije povezuju proces odrastanja sa širim društvenim i strukturalnim faktorima, a odnosi u porodici se sagledavaju iz ugla njihovog značajnog uticaja na biografiju mlade osobe unutar pristupa životnog toka i teme tranzicije u odraslost. Naglasak je na pomažućoj ulozi porodice u procesu

¹¹ Više o ovom videti u Tomanović, 2004a.

razvijanja nezavisnosti (Ibid: 223). Analizira se doprinos porodičnih odnosa oblikovanju individualne putanje, pre svega u smislu sticanja nezavisnosti, koja se često posmatra kao normativ – adolescencija predstavlja prelazak od zavisnosti deteta do nezavisnosti odraslog. Kao ključni koncepti postavljaju se zavisnost i nezavisnost, iako neke studije pokazuju da porodični odnosi sve više dobijaju odlike međuzavisnosti (Morrow, 1996). Ovim normativnim pristupom zama-gluje se značaj emocionalne i materijalne zavisnosti koju neki mladi dele sa porodicom tokom celog svog života¹², kao i to da značenje nezavisnosti nije univerzalno, već povezano sa socijalnim kontekstima: nezavisnost ima različita značenja u različitim stratifikacijskim kontekstima porodica (Jones, Wallace, 1992; Brannen, 1996). Fokus mnogih socioloških studija su nejednake mogućnosti za mlade osobe koje potiču iz nejednakosti klasnih položaja njihovih porodica (Jones, Wallace, 1990; Jones, Wallace, 1992; Allatt, 1993; Furlong, Cartmel, 1997). U tom smislu se porodica posmatra kao, sa urušavanjem država blagostanja sve značajniji, izvor resursa za mladu osobu (Biggart, Kovacheva, 2006), a ne kao mentalno i psihičko okruženje za njen „normalan“ razvoj, kao u psihološkim studijama. Drugim rečima, iako oba diskursa ističu značaj porodičnih odnosa za mladu osobu, značenje koje im pripisuju je različito. Nažalost, oba pristupa pate od normativnosti – postavljaju nezavisnost kao normativ, dok, na primer, povezanost porodičnih odnosa sa delanjem mlade osobe ostaje sasvim neistražena oblast. Zato i dalje postoji potreba za zasnovanim pristupom koji bi se gradio na istraživanju stvarnih odnosa i njihovom razumevanju i iskustvima od strane mladih osoba i njihovih porodica (Gillies, 2000: 225).

Sumarno, u ovom istraživanju, spoljašnje strukture – kapitali se razumevaju kao resursi, a porodični habitus kao struktura koja njima upravlja – alocira ih, distribuira, akumulira, investira¹³. Habitus pojedinca (deteta, odnosno mlade osobe), oblikovan pod uticajem tih spoljašnjih i unutrašnjih struktura, upravlja njegovim ili njenim delanjem.

¹² Što je posebno značajno za zemlje tzv. južnoevropskog ili mediteranskog kulturnog kruga (Wallace, Kovacheva, 1998).

¹³ Vidi takođe Tomanović, 2004a.

Delanje

Delanje se najkraće može odrediti kao sposobnost *obaveštenog aktera* da intencionalno, mada ne uvek i svesno, dela.

Jedno od najvažnijih pitanja vezanih za teoriju strukturacije i za *tezu o individualizaciji* jeste: u kojoj meri je akterovo delanje određeno strukturalnim silama – ograničenjima i mogućnostima? Odnosno, u kojoj meri je delanje pojedinca zavisno od uslova i životnih šansi, a u kojoj meri je „oslobođeno“ tih uticaja i zasnovano na slobodnoj volji i izborima. Pored toga, postavlja se pitanje da li se odluke donesene u uslovima neizvesnosti i ograničenja mogu tumačiti kao subjektivni izbori ili ih treba posmatrati kao reakcije na strukturalne sile? Drugim rečima, da li je tu u pitanju delanje ili prilagođavanje (Giddens, 1984: 9), odnosno da li se prilagođavanje može nazvati delanjem?

Složeni proces donošenja odluka na neki način predstavlja „srednji nivo“ između struktura i delanja, s obzirom da uključuje i strukturalne i individualne faktore. Na složenost procesa ukazuje očigledna diskrepancija između želja i orijentacija mladih ljudi i akcija koje stvarno preduzimaju. Takve su pojave na primer odlaganje zasnivanja porodice, mada se ona visoko vrednuje i priželjkuje, ili postepeno smanjivanje profesionalnih aspiracija i strategije „korak po korak“ koje primenjuju mladi koji osećaju osujećenja zbog porekla (etničkog npr.), bez obzira na njihove visoke obrazovne i profesionalne aspiracije (Walther *et al.*, 2009).

Ukratko, kao što nije samo pod čistim uticajem struktura, oblikovanje delanja takođe nije prosto ostvarenje želja i ciljeva, već predstavlja složen proces zasnovan na refleksiji, kompromisima i pregovaranjima. Plodonosno konceptualno rešenje za istraživanje i tumačenje pruža pojam *ograničenog delanja* (*bounded agency*), gde se ono posmatra kao „društveno situiran proces“, oblikovan iskustvima iz prošlosti, prilikama koje postoje u sadašnjosti i opažanjima mogućnosti u budućnosti (Evans, 2002: 262). Društveno ograničeno (ili strukturisano) delanje je sastavni deo *strukturisane individualizacije* u oblikovanju socijalne biografije pojedinca.

Promene

Porodične promene su tema koja je verovatno najsloženija za proučavanje. U analizi je potrebno razlikovati promene porodica na globalnom nivou i promene unutar porodica na partikularnom nivou grupe. Složenost unutarporodične dinamike potiče od preplitanja individualne, dinamike dijade, grupne i dinamike globalnog društva, kao i tipova promena koje su njihov rezultat: maturacijsko-socijalizacijske, strukturalne, interakcione, adaptacijske, normativne i druge promene (Milić, 2007: 276). U protoku vremena u porodici prepliću se međudejstvjući istorijske promene, promene unutar grupe i promene u životnom toku članova porodice. Pošto uzima u obzir sva tri nivoa vremena, kao i moguće efekte istorijskog konteksta na grupnu i individualnu dinamiku, pristup *životnog toka* (*life course approach*) pruža više mogućnosti za razumevanje porodične dinamike od razvojnog pristupa, koji se bavi fazama životnog ciklusa porodice (Aldous, 1990). S druge strane, zbog složenosti činilaca koje uzima u obzir, pristup *životnog toka* može biti manje plodonosan za uopštavanja u vremenu i prostoru (Ibid. 574).

Berto i Tomson se opredeljuju za pristup porodičnih istorija u okviru transgeneracijskih studija slučaja porodica: „zato što porodične odnose i unutrašnju dinamiku sagledavamo kao ključne u usmeravanju života njenih članova; oni posreduju pojedincima uticaj društvene klase, škole i obrazovanja, stanovanja, migracija i tržišta rada, i na taj način pružaju posebno plodonosnu perspektivu za posmatranje njihovih interakcija. Radeći sa porodičnim istorijama, često smo uočavali kako je razdaljina između mikro i makro društvenih fenomena manja nego što se pretpostavlja“ (Bertaux, Thomson, 1997: 12).

Kao i strukture, tako se i porodične promene u ovoj studiji sagledavaju u odnosu na perspektivu deteta – njihov značaj za dete i značenje koje im samo dete kao akter pripisuje. Naime, nisu sve promene u životu porodice od podjednakog značaja za formiranje životnog toka ispitivane dece i mladih osoba. Neki događaji su imali značajniji uticaj i dalekosežnije posledice na njihove socijalne biografije – tako da se na njih može primeniti koncept *kritičnih trenutaka*.

Koncept *kritičnih trenutaka* nastao je na osnovu teorijskog koncepta *sudbinskih trenutaka* („fateful moments“), koji Gidens određuje

kao: „vremena kad se događaji sakupe na takav način da se pojedinac nađe na raskršću egzistencije ili kad pojedinac sazna informacije sa sudbinskim posledicama“ (Giddens, 1991: 113). Ključni element *sudbinskog trenutka* je da pojedinac razmišlja o posledicama određenih izbora i delanja i radi procenu rizika, pa tako ovi trenuci mogu postati potencijalno osnažujuće (*empowering*) iskustvo. Na osnovu posledica odluka koje je doneo, kao i kroz posledičnu promenu stila života, akter preoblikuje reflektivni projekat identiteta.

Na osnovu ovog teorijskog koncepta, Tomsonova i saradnici su konstruisali deskriptivni koncept nastao iz empirijskih iskaza koji su nazvali – *kritični trenuci* (Thomson *et al.*, 2002). To mogu biti najrazličitiji događaji – povezani sa porodicom, smrću i bolešću, obrazovanjem, „obredima prelaza“, problemima, dokolicom, preseljenjem, odnosima i sličnim, a odgovori mogu biti „izbor“ (delatni odgovor) i „sudbina“ (nedelatni odgovor).

U istraživanju će biti pokazano koje su promene, događaji i refleksije imali značajan uticaj na usmeravanje delanja mojih ispitanika i time uticali na oblikovanje njihovih socijalnih biografija.

Osnovni **cilj analize** je da pokaže i protumači odnos struktura i delanja u formiranju socijalne biografije deteta, odnosno mlade osobe. Suodnošenje struktura: spoljašnjih – kapitala i unutrašnjih – habitusa, i delanja podrazumeva analizu različitih aspekata njihove međuzavisnosti, što će se u istraživanju pokušati kroz nekoliko posebnih ciljeva. Kao prvo, analizom treba pokazati uticaj, značaj i značenje svakog od kapitala porodice – ekonomskog, kulturnog i socijalnog, u oblikovanju socijalne biografije deteta – mlade osobe. Potom je cilj da se ustanove načini povezanosti tri tipa kapitala u porodici u tom procesu. Sledeći cilj je ustanoviti načine povezanosti habitusa i kapitala u porodici u procesu socijalne reprodukcije/ promene položaja mlade osobe, odnosno kada za aktera ove strukture i njihove kombinacije predstavljaju mogućnosti, a kada ograničenja. Potom se teži ustanoviti odnos konjunkturalnih (kontekstualnih) i strukturalnih činilaca u oblikovanju porodičnog habitusa i kapitala kao struktura, kao i da li u tom odnosu postoje sličnosti i razlike između ispitivanih slojeva. Jedan od ciljeva je i da se pokaže dejstvo promena i odnosa u porodici na oblikovanje socijalne biografije deteta – mlade osobe. I naposljetku, cilj je i da se pokažu različiti načini delanja mlade osobe i njihovi dometi i značaj za oblikovanje socijalne biografije.

DRUŠTVENI KONTEKST ISTRAŽIVANJA

Period u kome je sprovedeno istraživanje: od 1993. do 2007. godine obuhvata obe faze post-socijalističke transformacije, koje se u domaćoj sociološkoj literaturi obeležavaju kao period *blokirane transformacije* od 1989. do 2000. godine i kao period „reaktivirane“, „de-blokirane“, ali *produžene transformacije* nakon 2000. godine (Bolčić, 2002; Lazić, Cvejić, 2004).

Prvi talas istraživanja – 1993/94. godine sproveden je u periodu najakutnije krize društva Srbije. Pored strukturnog procesa post-socijalističke transformacije, u prvoj polovini devedesetih istovremeno je delovalo više konjunkturnih činilaca – etnički sukobi sa razmerama građanskog rata u susednim državama, međunarodne sankcije i izolacija, ekonomski kolaps i hiperinflacija (Lazić, Cvejić, 2004: 43). Političke promene koje su navodno uvedene 1990. godine, donele su kvazi demokratski politički sistem, gde je komandna ekonomija prethodnog perioda zamenjena sistemom političke kontrole nad ekonomskim resursima. Ekonomski sistem je bio pod dominacijom političkih interesa, što je proizvelo njegov kolaps sa ogromnim padom BDP¹⁴ i sa hiperniflacijom, stopom nezaposlenosti od 40% i udelom neformalne ekonomije u BDP od preko polovine (Cvejić, 2006a).

Društveno tkivo je bilo „razoreno“ (Bolčić, 1995; Lazić *et al.*, 1994) – institucije države, ekonomije, obrazovnog i drugih društvenih sistema funkcionisale su formalno, ali kao „prazne institucije“ bez funkcionalnih sadržaja i mehanizma. Istovremeno se društveni život odvijao u paralelnom, neformalnom toku, što je dovelo do „dualizacije“ društva Srbije (Bolčić, 1995: 10). Društvo je obeleženo odušustvom i sistemске i društvene integracije, a svakodnevni život je ne samo deinstitutionalizovan, već i „brutalizovan“ i „kriminalizovan“ (Milić, 1995).

Stratifikacijske promene ukazuju na polarizaciju: osiromašenje velike većine stanovništva, gde su razlike u materijalnom položaju između slojeva iznivelisane sa istovremenim bogaćenjem političke elite koja je svoje upravljačke pozicije koristila za akumulaciju

¹⁴ Krajem devedesetih, BDP po glavi stanovnika je bio prepолоvljen u odnosu na 1989. godinu (Bolčić, 2002: 36).

ekonomskog kapitala (Lazić, Cvejić, 2004: 43). Cena ovog perioda anomične društvene transformacije za većinu stanovništva, za tzv. „gubitnike tranzicije“ – bila je veoma visoka u različitim segmentima svakodnevnog života (Milić, 1995).

Normativna i vrednosna transformacija tokom ovog perioda, iako pokazuje ambivalentne procese i vrednosne mešovine (Lazić, Cvejić, 2004), obeležena je izvesnom retradicionalizacijom: nacionalnom homogenizacijom i desekularizacijom, gde kolektivne i autoritarne vrednosti dominiraju nad individualnim. Jedan tip kolektivism – socijalističko „bratstvo i jedinstvo“, zamenjen je drugim – „nacionalnim identitetom“, dok je prihvatanje modernističkih vrednosnih orijentacija veoma sporo (Pešić, 2006: 305).

Mikro društveni nivo obeležava privatizacija ili „domestikacija“ – povlačenje društvenog života u neformalnu sferu domaćinstva, porodice, susedstva – primarnih grupa i neformalnih mreža (Tomanović, 2008a). U kolapsu institucionalne strukture društva privatizovane i atomizovane, ali ne i individualizovane, strategije pojedinaca i grupa postaju osnova njihovog opstanka. Sfera privatnosti postaje osnov održanja društvenih aktera, a privatno, domaće, lokalno (porodica, domaćinstvo, susedstvo) – postaje lokus rada – izvor resursa i socioekonomskih strategija (Babović, 2004), aktivnosti brige i nege za decu i stare (Tomanović, 2004b; Milić, 2004b), lokus dokolice, društvenosti – društvenih kontakata i socijalnog kapitala (Milić, 2004a) i osećanja sigurnosti (Tomanović, 2004c; Tomanović, Petrović, 2006).

Struktura porodičnog domaćinstva se ne transformiše ka modernim i postmodernim obrascima življenja – opstaje visok udeo proširenih domaćinstava u kojima se akumuliraju materijalni i nematerijalni resursi. Kao višestruko funkcionalna neophodnost opstanka, višegeneracijska porodična domaćinstva, sa druge strane, nose mnoštvo rizika za transformaciju odnosa, emancipaciju individua i individualizaciju obrazaca življenja. Ojačavanje privatne sfere učvršćuje njene osnove, pa položaji i odnosi u domenu domaćeg ostaju neupitani i nepodložni promenama: rodna podela rada i odnosi moći unutar porodice ostaju asimetrični (Blagojević, 1997; Blagojević, 2002; Tomanović, Ignjatović, 2004; Miletić – Stepanović, 2004; Babović, 2006; Milić, 2006), partnerski odnosi se konzerviraju, a njihova transformacija je „blokirana“ (Bobić, 2004; 2006), roditeljske uloge i odnosi većinom ostaju zasnovani na tradicionalnim modelima (Tomanović-

Mihajlović, 1997; Blagojević, 1997; Tomanović, 2002). U ovom periodu roditeljstvo je obeleženo ogromnim trošenjem resursa, kako materijalnih tako i ljudskih: energije, vremena, emocija, zdravlja (Petrović, 1993; Blagojević, 1997; Tomanović – Mihajlović, 1997; Tomanović, 2002), opterećenošću finansijskim problemima i oslanjanjem na srodničke mreže podrške kao kompenzaciju za institucionalni deficit u brizi o deci (Tomanović, 2004b).

Intergeneracijski odnosi su pretrpeli značajnu promenu u socijalističkom periodu: patrijarhalni autoritarni obrazac odnosa prema deci zamenjen je paternalističkim (naročito u adolescenciji), što doprinosi traumatizaciji generacijskih odnosa u porodici i izvan nje, dok na nivou prakse prevladava permisivan model vaspitanja (Milić, 1994: 105, 106). Atmosfera u porodici koja je bila pod opterećujućim uticajem različitih problema, a pre svega materijalnog osujećenja, konflikta u zadovoljavanju potreba koje ono izaziva i osećaja egzistencijelne nesigurnosti, pa i ugroženosti tokom devedesetih (Tomanović, 2002), pogoduje razvijanju paternalističkog obrasca kontrole i ograničavanja autonomije dece, a rezultat je sindrom „produženog detinjstva“ ili „produžene zavisnosti“ koji često za posledicu ima disfunkcionalne odnose i dezintegrativne procese u porodici (Ibid.; Tomanović-Mihajlović, 1999).

Period rušavanja društva i ekonomije nastavio se i u drugoj polovini devedesetih i kulminirao je u oružanoj intervenciji NATO snaga u proleće 1999. godine koja je dodatno uništila ekonomske resurse društva. Drugi talas istraživanja sproveden je u proleće 2000. godine – nakon NATO bombardovanja, a pre političkih promena te jeseni, u periodu kada su svi resursi ispitanika bili u velikoj meri iscrpljeni.

Druga faza post-socijalističke transformacije otpočela je nakon političkih promena koje su obeležile pad političkog režima Miloševića u jesen 2000. godine. Ovaj period ima odlike *produžene transformacije*, s obzirom da je transformacija usporena, u prvom periodu posebno, nerešenim problemima iz prethodnog perioda *blokirane transformacije*, što je vodilo delimično uspešnoj privatizaciji, sa niskom produktivnošću i sporim ekonomskim rastom, sa još uvek visokom nezaposlenošću i još uvek visokim udelom neformalne ekonomije. Politički sistem je netransformisan – netransparentan i sa visokom stepenom korupcije. To je, pored sporih i nedovršenih reformi velikih socijalnih sistema i institucija (pravosuđa, zdravstva, obrazovanja i

sistema socijalne zaštite), proizvelo nizak nivo poverenja u institucije među građanima Srbije (Pavlović, 2006).

Iako i dalje postoje mnoga nerazrešena politička pitanja, primećan je skoriji trend ka društvenoj integraciji zasnovanoj na rastućem konsenzusu oko pitanja značaja integracije Srbije u evropske tokove (Cvejić, 2010b). Ovaj trend je praćen rastom BDP, investicija i izvoza, i sporim opadanjem nezaposlenosti i neformalne ekonomije (Ibid.)¹⁵.

Proces socijalne diferencijacije, sa fragmentacijom statusno, normativno i interesno nekonzistentnih slojeva (Lazić, Cvejić, 2004: 68) nastavlja se tokom dve hiljadite. Produžena transformacija društva vodi porastu društvene nejednakosti u smislu osiromašnja nižih društvenih slojeva i rizika od osiromašnja unutar srednjih slojeva, npr. kod dugo nezaposlenih obrazovanih mladih (Cvejić, 2006b: 31). Prisutna je reprodukcija društvenih položaja, posebno u sloju elite i srednjim slojevima. Proces „zatvaranja“ društvene strukture kroz samoreprodukciju slojeva, koji je otpočeo krajem sedamdesetih godina, obnavlja se ovom socijalnom polarizacijom, a zasnovan je na prisvajanju ključnih mehanizama socijalne reprodukcije – ekonomskog i drugih oblika kapitala (prvenstveno kulturnog – kroz obrazovni sistem; Lazić, Cvejić, 2004). Nekoliko socioloških studija je pokazalo da je visoko obrazovanje još uvek značajan mehanizam društvene promocije, ali da ono postaje ekskluzivno (Cvejić, 2006a; Miladinović, 2006). U procesu socijalne diferencijacije, visoko obrazovanje je glavni mehanizam reprodukcije srednjih slojeva i kanal za uzlaznu vertikalnu pokretljivost za mlade iz radničkih porodica (Tomanović, 2008b).

Društveni kontakti i mreže – socijalni kapital pojedinaca i porodice kao grupe takođe je slojno diferenciran i deluje kao mehanizam socijalne reprodukcije. Značaj primarnih veza („vezujući socijalni kapital“) sa njihovim ekspresivnim efektima i funkcijama održavanja svakodnevnog života pojedinaca i domaćinstava je neosporan, a one su relativno ravnomerno razvijene i distribuirane. Sa druge strane, „slabe veze“ koje donose instrumentalne koristi („premošćujući“ i „vezujući“ socijalni kapital) razvijeniije su kod porodica koje imaju vi-

¹⁵ U pitanju su podaci iz istraživanja domaćinstava u Srbiji koji se odnose na 2007. godinu, kada sam i ja sprovodila treći talas istraživanja, pre svetske ekonomske krize 2008. godine.

ši društveni položaj (Tomanović, 2010). Društvenost, stoga, opstaje kao jedan od mehanizama reprodukcije društvene nejednakosti.

Najnovija istraživanja ekonomskih aspekata domaćinstava iz 2007. godine (Cvejić, 2010a) ukazuju na blagi porast njihovog materijalnog standarda i nivoa potrošnje, koji ne odgovara porastu nivoa prihoda (Petrović, 2010). Došlo je i do pozitivnih promena u zaposlenosti, ka većoj formalnoj zaposlenosti, i u ekonomskim strategijama domaćinstva, ka proaktivnim naspram pasivnih, ali su one stratifikovane tako da bolje šanse na formalnom tržištu rada imaju pripadnici srednjih slojeva, dok su radnički slojevi još uvek orijentisani na kombinaciju formalnog i neformalnog rada (Babović, 2010).

Tradicionalističke vrednosne orijentacije – autoritarnost i kolektivizam – uočene u Srbiji tokom devedesetih – opstaju, ali orijentacija patrijarhalnosti opada nakon 2000. godine i to više kod muškaraca nego kod žena (Pešić, 2006). Analiza podataka Svetske studije vrednosti (World Value Survey) u kojoj je Srbija učestvovala 2001. godine pokazuje da ovde postoji visoko vrednovanje porodice, porodičnog autoriteta i visok stepen požrtvovanosti za decu, kao i obrazac porodičnih stavova i vrednosti baziran na nekritičkom odnosu prema roditeljskom autoritetu, preferiranju marljivosti i odgovornosti kao najvažnijih osobina i blagom (ne)prihvatanju institucije braka i izmenjene uloge žene (na primer, samohrana majka, zaposlena žena), koji je sličan obrascima u drugim post-socijalističkim zemljama (Pavlović, 2007).

Globalno gledano vrednosti se veoma sporo pomeraju ka postmaterijalističkom tipu: samo 6% ispitanika podržava postmaterijalističke vrednosti, naspram 47% materijalista i 47% koji pripadaju mešovitom tipu (Pavlović, 2009: 182). Postmaterijalističke vrednosti nisu prihvaćenije ni od strane mladih, što bi se moglo očekivati, već su njihove vrednosne orijentacije čudna mešavina materijalističkih, hedonističkih i nacionalističkih vrednosti (Šram, 2004: 83). Porast etnocentrizma na uzrastu od 20 do 23 godine, koji više nije povezan sa niskim obrazovanjem i marginalizovanim društvenim položajem već se proteže kroz sve slojeve, značajno je povezan sa autoritarnošću i religioznošću koje su još uvek visoke (Popadić, 2004: 115). Nivo etnocentrizma je povezan sa porodičnim odnosima: niži je kod mladih koji su odrastali u stabilnijim i otvorenijim porodicama, gde je podsticana nezavisnost naspram poslušnosti deteta. Sa druge strane, etnocentrizam je viši kod mladih koji potiču iz porodica u kojima

se ističe značaj nacionalnosti (Ibid: 116). Retradicionalizacija vrednosnih orijentacija kod mladih manifestuje se i kroz prihvatanje patermalizma i rodne neravnopravnosti u podeli kućnog rada (Tomanović, Ignjatović, 2006b).

Makro demografski trendovi ukazuju na starenje stanovništva: Srbija je po udelu stanovništva starijeg od 65 godina na četvrtom mestu u svetu. Demografski obrasci zasnivanja porodice podsećaju na trendove u i zapadnim i post-socijalističkim zemljama: pad broja brakova (stopa nupcijaliteta je opala od 0.82 u 1980. na 0.68 u 2000.) i broja rođenja (1.4 deteta po ženi u fertilnom periodu), odlaganje braka (prosečna starost kod sklapanja prvog braka je u 2007. godini bila 26.3 godine za žene i 29.6 za muškarce) i rađanja (prosečna starost kod rađanja prvog deteta je 2007. godine bila 26.2 godine), porast vanbračnih rađanja (od 13.5% u 1991. to 20.2% in 2002.)¹⁶. Sa druge strane, ovi trendovi nisu praćeni pluralizacijom porodičnih oblika, na šta ukazuju još uvek nizak nivo kohabitacija¹⁷ i razvoda (stopa 0.8), kao i visoko vrednovanje braka i porodičnog života (Tomanović, Ignjatović, 2006a), što pokazuje visoku univerzalnost braka u Srbiji.

Struktura domaćinstava se sporo menja ka postmodernim oblicima. Iako postoji porast samačkih domaćinstava (sa 15.1% u 1991. do 21.6% u 2002. godini), njihov uzrok je prvenstveno starenje stanovništva i udovištvo, a mnogo manje je u pitanju individualizovani način života mladih. Proširena još uvek imaju značajno učešće od oko petine porodičnih domaćinstava i ono veoma sporo opada (od 22.8% u 1991. do 20.5% 2002.)¹⁸. To što ona imaju relativno bolji materijalni položaj u odnosu na jednoporodična ukazuje da je ova organizacija suživota, nastala usled stambene i finansijske nestašice tokom devedesetih, još uvek funkcionalna (Petrović, 2009).

¹⁶ Izvor: Statistički zavod Republike Srbije <http://webzrs.statserb.sr.gov.yu/axd/en/index.php>

¹⁷ U opštoj populaciji – 1.4% prema nacionalno reprezentativnoj anketi iz 2003. (Bobić, 2006). Iako je kohabitacija prihvaćena kao legitimna kod velike većine mladih, praktikuje je samo oko 3% (Tomanović, Ignjatović, 2006a: 280).

¹⁸ Istraživanja na nacionalno reprezentativnim uzorcima sa početka 2000ih ukazuju na visoku zastupljenost ove porodične strukture: 30.7% u ukupnom uzorku porodičnih domaćinstava 2003. (Milić *et al.* 2004), 47% kod mladih bračnih parova 2000. (Petrović, 2004);

Mladi su u poziciji produžene materijalne – finansijske i stambene – zavisnosti, što otežava njihovo osamostaljenje i individualizaciju životnih stilova (Tomanović, Ignjatović, 2004). Istraživanja pokazuju da se u tranziciji u odraslost – obrazovanju, zapošljavanju, zasnivanju porodice – mladi oslanjaju na resurse roditeljske porodice – ekonomski, kulturni i socijalni kapital.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Longitudinalno kvalitativno istraživanje kao proces

Istraživanje koje je jednim delom predstavljeno ovom knjigom dugotrajan je proces, u čijoj rekonstrukciji se u izvesnom smislu može primeniti biografski metod. Prvi istraživački podsticaj za mene je došao iz promišljanja teorija socijalne reprodukcije, koje su se samo donekle bavile reprodukcijom habitusa u porodičnom domenu, a pretežno reprodukcijom kroz obrazovni sistem (npr. Bourdieu, Passeron, 1990; Willis, 1983). Početno istraživačko pitanje bilo je: na kom se najranijem uzrastu deteta mogu otkriti obrasci reprodukcije porodičnog habitusa. Tražeći odgovor na inicijalno istraživačko pitanje, odlučila sam da za istraživanje 1993. godine izaberem radničke porodice u Rakovici koje imaju dete predškolskog uzrasta¹⁹. Nakon prve analize empirijskog materijala, slika koju sam dobila učinila mi se na neki način „monolitnom“, suviše jasnom i poznatom. Zbog opasnosti da tumačenje svakodnevnog života od strane aktera pristrasno uzmem „zdravo za gotovo“ – kao jedino moguće, odlučila sam da naredne godine sprovedem istraživanje na kontrolnoj grupi porodica srednjeg sloja (stručnjaka i umetnika) sa Vračara. Na ova dva kontrastna uzorka primenjivala sam *stalni uporedni metod* (Glasser, Straus, 1967) u planu istraživanja i tumačenju podataka. Prednost ovakvog postupka je što je osiguravao da tumačenja koja se podrazumevaju od strane ispitanika, ja, kao istraživač, ne preuzimam kao svoja, već da triangulacijom izvora proveravam njihovu validnost.

Prvi talas istraživanja uključio je 72 radničke i 21 porodicu srednjeg sloja koje su imale decu uzrasta od 4 do 7 godina. Sprovela sam standardizovane intervjuje sa roditeljima u oba uzorka i dubinske intervjuje sa dvanaestoro dece (6 devojčica i 6 dečaka) i njihovim roditeljima iz radničkih porodica u Rakovici.

¹⁹ Način izbora ispitanika i opis istraživanja detaljno su dati u Tomanović-Mihajlović, 1997.

Uključivanje kvalitativnog istraživanja nakon ankete malog obima bilo je značajno upravo zbog osnovnog epistemološkog načela kvalitativne metodologije – njene težnje da obezbedi razumevanje pojave u veberijanskom smislu. Na ovom mestu ću se osvrnuti na značaj kvalitativnog pristupa i metoda za istraživanje svakodnevnog života porodice i deteta, a kasnije na njihov značaj za longitudinalne studije.

Postoji slaganje između porodice kao primarnog lokusa za konstrukciju značenja i pretpostavke kvalitativnog istraživanja da se fokusira na „hvatanje“ tog značenja (Daly, 1992: 4). Drugim rečima, kvalitativna metodologija postaje suštinska ukoliko želimo da razumemo značenja, tumačenja i subjektivna iskustva članova porodice. Pored toga, ukoliko se teži holističkom (sveobuhvatnom) proučavanju porodice kao celine, kvalitativne metode postaju nezamenljive. One mnogo plodonosnije nego kvantitativne varijable pružaju uvid u mnogobrojne i složene interakcije, kontekste i dinamiku porodice: „Kvalitativne metode nam otvaraju prozore ka procesima u porodici kroz koje možemo da vidimo obrasce interakcija i tekuća pregovaranja oko porodičnih uloga i odnosa“ (Daly, 1992: 4).

Kvalitativne metode – dubinski intervjui i posmatranje pružaju mogućnost ispitanicima da obrazlažu svoja iskustva svojim rečima u svom prirodnom okruženju i time se se prenebregava barijera privatnosti porodičnog života. Potom, uključujući više članova porodice u istraživanje, kvalitativna metodologija obezbeđuje više perspektiva u razumevanju istraživnog predmeta. To je posebno značajno u ispitivanju porodičnih odnosa. Odnosi roditelja i dece su u klasičnim sociološkim istraživanjima ispitivani skoro isključivo iz perspektive majke, odnosno njenog iskustva kao izvora podataka. Kvalitativna istraživanja danas, naprotiv, teže da uključe perspektive svih članova porodice u rasvetljavanje ovih složenih odnosa – oba roditelja kao i dece.

Značaj kvalitativnog pristupa u istraživanju porodice predstaven je slikovitim opisom jedne autorke: „prići blizu“, „kopati duboko“ kroz „pažljivo proučavanje“, uz poštovanje prirode pojave, čime se „podizhu velovi“ koji zakrivaju život grupe i omogućava razumevanje „onog što se dešava“ (Gilgun, 1992: 25).

Velike, brze i duboke promene koje su se dešavale u društvu Srbije tokom devedestih postavile su pred mene novi istraživački iza-

zov: iskoristiti jedinstvenu mogućnost da se prati uticaj tih promena unutar jedne generacije dece. Stoga sam nakon analize podataka iz prvog istraživanja donela odluku da sprovedem longitudinalno istraživanje koje do tada nije bilo planirano. Odlučila sam da razvijem plan longitudinalnog kvalitativnog istraživanja koje prati jednu generaciju dece u četiri istraživačka talasa: od predškolskog uzrasta do polovine njihovih dvadesetih godina.

U proleće 2000. godine, sprovedla sam drugi talas istraživanja kroz studije slučaja zasnovanih na 42 dubinska intervjua u 21 porodici: 11 radničkih u Rakovici i 10 porodica srednjeg sloja na Vračaru. Dete je intervjuisano odvojeno, a roditelji u paru (kada je to bilo moguće). Uzrast dece od 11 do 14 godina izabran je s obzirom da se rana adolescencija smatra kritičnom fazom u razvoju kognitivnih i socijalnih kompetencija, a deca osnovnoškolskog uzrasta su, pre prelaska u srednje škole, još uvek vezana za primarna okruženja: porodicu, vršnjačku grupu i susjedstvo.

Svako od 21 deteta koje je uključeno u longitudinalnu studiju bilo je obuhvaćeno istraživanjem kao predškolar 1993. i 1994. godine, a među njima su bila i deca iz radničkih porodica koja su tada intervjuisana. Planirano je da uzorak obuhvati po 12 porodica iz oba naselja (uzorka), ali su porodice dve devojčice (po jedna iz oba uzorka) emigrirale, a porodica jedne devojčice iz viračarskog uzorka nije bila voljna da nastavi istraživanje, tako da su devojčice postale podzastupljene. Pošto se odsutne porodice nisu mogle zameniti drugim, suočila sam se sa problemom osipanja uzorka koji je karakterističan za longitudinalne studije, s tim što je u ovom slučaju taj problem bio povezan i sa specifičnim društvenim kontekstom istraživanja. Naime, jedna o planiranih porodica je emigrirala u Holandiju tokom NATO bombardovanja 1999. godine²⁰, a druga porodica, mešovitog etničkog sastava, emigrirala je u Hrvatsku, odakle je majka. Razlozi njihove emigracije bili su osećanja političke i ekonomske ugroženosti, što je povezano sa kontekstom anomične društvene transformacije u Srbiji.

Okolnosti, odnosno specifične odlike društvenog konteksta, zahvale su fleksibilan pristup istraživanju. Po svom određenju, kvalitativna metodologija je u poređenju sa kvantitativnom „otvorenija“ i

²⁰ Pošto je majka sa troje dece napustila zemlju, usledio je razvod, te je u pitanju i raspad ove porodice.

„fleksibilnija“ (Huberman, Miles 1998: 185; Daly 1992: 4), posebno kad istraživanje ima za cilj da uhvati društvenu promenu. Kao postulat kvalitativnog pristupa, *elastičnost pristupa* podrazumeva da istraživač prilagođava metodologiju istraživačkoj situaciji – analitički okviri, metodološki principi i pravila moraju da se kontekstualizuju. U pristupu tzv. *situirane metodologije*, predlaže se da namesto da se kruto primenjuju metodološka pravila, treba da postoji dijalog između njih i istraživačke situacije (Seale *et al.*, 2004: 7). Društveni kontekst mog istraživanja zahtevao je „tekući plan“²¹, koji nije ni planiran, ni slučajan.

Razvoj ovog longitudinalnog istraživanja je bio fleksibilan i uključivao je primenu niza metoda. U prvom talasu uključeni su bili standardizovani intervjui, studije slučaja zasnovane na dubinskim intervjuima i posmatranju. U drugom talasu istraživanja sam, pored studija slučaja zasnovanih na dubinskim intervjuima i posmatranju, uključila i anketu manjeg obima sa decom istog – osnovnoškolskog uzrasta. Upitnik je razvijen na osnovu kvalitativne analize intervjua, a anketa je imala za cilj da ispita neke nalaze o svakodnevnom životu dece i porodica na širem uzorku, koji je socijalno diversifikovaniji i reprezentativniji za datu generaciju. Anketa je sprovedena sa 199 dece u pet škola: dve u Rakovici, dve na Vračaru i jednoj na Novom Beogradu. Učestvovalo je 107 dečaka i 92 devojčice uzrasta 12 i 13 godina iz VI i VII razreda ovih škola.

U oba talasa istraživanja, analiza je zasnovana na kombinaciji osnovne uporedne kvantitativne analize između uzoraka sa interpretacijom nalaza iz studija slučaja²².

Metod studija slučaja sam izabrala zbog njegovog holističkog karaktera – mogućnosti da se obuhvati celina ispitivane pojave (Bogdanović, 2007: 312), u ovom istraživanju svakodnevnog života deteta, i njene mnogobrojne dimenzije u društvenom kontekstu. Ovaj metod potom omogućava komplementarnu primenu različitih kvalitativnih tehnika (Yin, 1994) – dubinskih intervjua i posmatranja u slučaju ovog istraživanja, koje služe istovremeno kao dopuna i kontrola jedna drugoj, prema načelu metode triangulacije. Intervjui sa detetom

²¹ Kako ga je odredila Džulija Brenen (Julia Brannen) u završnoj reči seminara o longitudinalnom kvalitativnom istraživanju održanom 8. aprila 2002. godine na London South Bank University.

²² Rezultati drugog talasa istraživanja su objavljeni u: Tomanović-Mihajlović, 2002; Tomanović, 2002; 2003, 2004a.

i sa roditeljima kroz dve perspektive obezbeđuju triangulaciju izvora. Na taj način se povećava valjanost podataka i otklanja se jedna od osnovnih zamerki koja se postavlja kvalitativnoj metodologiji. Ispitivanje slučaja – porodica u tri vremenska perioda koje je u osnovi pristupa ove studije, predstavlja praćenje složene celine u njenom trajanju i razvojnosti. Integralni deo studije slučaja je rekonstrukcija porodične istorije (Bertaux, Thomson, 1997) u periodu koji se odvijao između dva talasa istraživanja.

Treći talas istraživanja je sproveden u proleće 2007. godine kada su ispitanici – deca, sada mladi ljudi, imali od 17 do 21 godine, odnosno bili u kasnoj adolescenciji. Istraživanje je sprovedeno u 20 od prethodnih porodica, jer je u međuvremenu došlo do razvoda i raspada porodice jedne devojčice čiji su članovi preselili u različite gradove. Istraživanje je sprovedeno na isti način kao i u prethodnom talasu, odvojenim intervjuima sa detetom i sa roditeljima (u paru, ako je bilo moguće) kombinovanim sa posmatranjem. Intervjui su počinjali temom promena, sa ciljem da se rekonstruiše istorija porodice u prethodnom periodu od sedam godina. Roditelji su potom pitani da opišu kvalitet života i ekonomske prakse – strategije i planove. U temi koja se odnosila na rekonstrukciju svakodnevnog života roditelja, ispitanici su govorili o svom radnom danu, načinima provođenja dokolice, druženjima, kulturnim ukusima, zajedničkom vremenu sa članovima porodice, podeli kućnog rada, razgovorima, odlučivanju i odnosima. Poseban deo razgovora se odnosio na društvene kontakte, mreže i odnose – socijalni kapital porodice. Roditelji su potom opisivali detetovu svakodnevnicu, odnos prema školi i učenju, slobodno vreme i društveni život deteta. Poslednja tema za roditelje je bila očekivanja od deteta u sadašnjosti i njihove aspiracije i projekcije za detetovu budućnost.

U trećem talasu istraživanja razgovor sa detetom je vođen kroz nekoliko tema. Počinjao je opisom radnog dana, a nastavljao se ispitivanjem detetovog zadovoljstva školom (fakultetom, poslom), opisom provođenja slobodnog vremena radnim danima i vikendom. U okviru toga su razvijane teme društvenih kontakata i mreža i kulturnih ukusa i navika. Poseban deo razgovora bavio se životom porodice: komunikacijom, podelom rada, odlučivanjem, odnosima. Poslednji deo intervjua sa mladom osobom predstavljao je „pogled u budućnost“. Za istraživanje percepcija odraslosti i aspiracija za budućnost

koristila sam instrument „životne putanje“ („lifelines“) (Thomson, Holland, 2002). Od ispitanika se tražilo da zamisle sebe u određenim uzrastima (u mom istraživanju sa 25, 30 i 35 godina) i u četiri oblasti: stanovanju, obrazovanju (školovanju), zaposlenju i ličnim odnosima, a onda se od njih tražilo da tokom intervjua obrazlože svoje viđenje vlastite budućnosti.

Svi intervjui u sva tri talasa istraživanja, koji su trajali od 45 minuta (sa ponekim detetom) do četiri sata (sa ponekim roditeljima), snimani su diktafonom i transkribovani u originalu.

Da bi se zaokružila slika oblikovanja socijalne biografije deteta, koja naravno neće biti završena i formirana, planiran je četvrti talas istraživanja kada ispitanici budu imali od 24 do 28 godina.

Početno proučavanje je kroz presek u jednom trenutku dalo snimak svakodnevnog života dece u društvenom kontekstu koji se duboko i brzo menjao. Iako zanimljivo i značajno samo po sebi, takvo istraživanje ipak nije moglo da poveže svakodnevnice dece sa promenljivim kontekstom. Longitudinalni pristup mi je omogućio da, fokusiranjem na socijalne biografije dece, ispitam moguće povezanosti između te dve pojave. Zanimao me je uticaj procesa reprodukcije i individualizacije u životima dece, a pošto je fokus bio na promena u njihovim životima u obzir su se morale uzeti i promene u porodici.

Pored toga što je dinamički longitudinalni pristup dragocen da se snime promene (individualne tranzicije, ali i društvene transformacije), on takođe može ukazati na složeno međudelovanje između individualne, grupne i strukturalne i institucionalne društvene dinamike (Walker, Leisering, 1998: 24).

Odnosi i etička pitanja u procesu istraživanja

Poseban kvalitet kvalitativnih istraživanja predstavlja specifičan **odnos** istraživača i ispitanika. Saživljavajući se sa ispitanikom i nudeći da uđe u njegov intimni svet, radije nego da ga podvrgne formalnoj anketi, istraživač olakšava sebi dolaženje do privatnih značenja koja su karakteristična za tog pojedinca ili društvenu grupu, kakva je

na primer porodica. Bliskost tokom intervjua omogućava istraživaču da posmatra procese u porodici iz prve ruke i da razume gde se i kako postavljaju granice između privatnog i javnog. Sa druge strane, složenost društvene situacije koja nastaje tokom sprovođenja kvalitativnih istraživanja na terenu stavlja istraživača pred mnoge dileme koje mora da reši u praksi.

Jedno takvo pitanje jeste kolika bliskost sa ispitanicima je prihvatljiva tokom istraživanja. Ono je bilo posebno značajno tokom mog istraživanja, te sam stoga rešila da tom pitanju u ovoj studiji posvetim nešto više pažnje.

Rešenje problema odnosa sa ispitanikom zavisno je od istraživačke paradigme koju istraživač prihvata i primenjuje (Ryen, 2004: 244). U paradigmama emocionalizma i postmodernizma, etika istraživanja je intrinistička – vrednosti su uključene, a istraživanje je orijentisano ka razotkrivanju (posebnih problema), pa i osnaživanju aktera (pripadnika nemoćnih i deprivilegovanih društvenih grupa) u procesu istraživanja (Guba, Lincoln, 1994: 114). To podrazumeva da položaj istraživača nije distanciran i neutralan, već da je istraživač uključen u proces razotkrivanja, pa čak i rešavanja problema. Nasuprot tome, naturalistička istraživačka paradigma nalaže pristup eksternističke etike, gde su vrednosti isključene, a uticaj se ne dozvoljava: ne mešati se, držati distancu, ne odgovarati na pitanja o vlastitom iskustvu, ne davati savete. To podrazumeva da se istraživač ne „odomaćuje“ i da se drži istraživačkog protokola (etički kodovi su u ovom pristupu propisani od strane spoljnih instanci). Cilj naturalističkog istraživanja je da se dobije verna reprezentacija akterove verzije stvarnosti, pa se u njegovom ostvarenju koristi i obmana (skrivanje istraživanja ili njegove prave prirode, skrivena uloga istraživača itd.) – što otvara posebna etička pitanja.

Tokom ovog longitudinalnog istraživanja svakodnevnog života dece, gde mi je od strane ispitanika pripisana uloga „kućnog prijatelja koji retko navraća“, svesno sam izabrala da održim izvesnu društvenu distancu u odnosu na ispitivane porodice. To podrazumeva da ljubazno izbegavam pozive na porodična slavlja (dečije rođendane na primer) i pozive za posete, sa kalkulisanim rizikom da mogu da izgubim kontakt sa ispitanicima u toku sedmogodišnjeg perioda između dva talasa istraživanja (što se srećom nije dogodilo).

Teže je, međutim, održati odnos „distancirane zainteresovanosti“ tokom same istraživačke situacije – intervjua na primer. U razgo-

vorima sa ispitanicima, trudim se da u granicama pristojnosti dajem što manje informacija o svom privatnom životu, a posebno da ispitanici ne budu u situaciji da te informacije koriste kao moguće modele ponašanja (s obzirom na temu kojom se bavim, a koja uključuje odnose roditelja i dece). Ispitanici me često pitaju da komentarišem ili procenjujem ponašanje njihove dece ili njihove roditeljske postupke – što nikako ne činim, a zapitana za savet, čak i kad sam kompetentna da ga dam, upućujem ih na relevantne instance (stručnjake i službe).

Tokom višegodišnjeg perioda istraživanja menjala su se naravno i moja mišljenja o određenim porodicama i očekivanja od određene dece. Međutim, kakvi god oni bili i koliko god da lično i intimno nisam razumela i odobravala neke postupke i ponašanja roditelja i dece, ili se me nasuprot tome neki oduševljavali, nisam dozvolila da se moja mišljenja na bilo koji način (verbalno ili neverbalno) mogu prepoznati.

Poseban problem u odnosima istraživač-ispitanik nastaje kada se tokom intervjuisanja razvije interakciono teška situacija. Uznemirenje ispitanika može biti izazvano temom razgovora. Tako je opisanje velike porodične krize izazvalo veoma emotivnu reakciju (plakanje) kod jedne ispitanice. Uprkos mojoj sugestiji da ne mora da govori o tome, ispitanici je bilo važno da sa mnom kao istraživačem podeli sećanje na tešku porodičnu situaciju čije su se posledice osećale i u vreme vođenja razgovora.

Drugi primer se odnosi na interakciono tešku situaciju koja nije izazvana samim istraživanjem, a pojavila se tokom jednog zajedničkog intervjua sa roditeljima o svakodnevnom životu njihovog deteta. Tema intervjua nije provocirala napetu i neprijateljsku komunikaciju među supružnicima, koja je uz „govor tela“ ukazivala na ozbiljno poremećene odnose među njima (o čemu ja u trenutku intervjua nisam znala ništa, a par se neko vreme nakon istraživanja razveo). Moja istraživačka strategija je bila da ignorišem očiglednu napetost, da izbegavam da razgovor skrene na njihove odnose i da se nadam da neće eskalirati u sukob, jer nisam obučena kako da stručno postupim u takvoj situaciji.

Ključna pitanja **etike istraživanja** tiču se problema izgrađivanja i zaštite odnosa poverenja između ispitanika. Postoji istraživački konsenzus da se etika istraživanja zasniva na poštovanju tri osnovna principa: saglasnosti, anonimnosti i poverljivosti. *Saglasnost* se tiče

dobrovoljnosti učestvovanja u istraživanju i podrazumeva da ispitanik bude obavešten i o tome da je moguće da prekine učestvovanje u bilo kom trenutku. U mom istraživanju saglasnost je dobijena još u prvom talasu istraživanja, a samo jedna porodica je odustala od daljeg učestvovanja. Tokom razgovora nije se pojavio problem neprijatnosti ili želje da se ispitivanje prekine. Dobrovoljnost se vidi i u tome što je u intervjuu sa roditeljima tokom godina, u porodicama koje su ostale zajedno, učestvovao sve manji broj očeva²³.

Sledeće standardno etičko pravilo *anonimnosti* podrazumeva da je obaveza istraživača da zaštiti identitet učesnika, njihovih imena, obeležja i mesta i lokaliteta istraživanja. Dok je u zapadnim zemljama uobičajeno da se nazivi istraživačkih lokacija izbegavaju (pa se one opisuju kao npr. „jedno manje mesto u srednjoj Engleskoj“) ili im se zbog skraćivanja daju izmišljena imena (npr. „Smallville“), u domaćim istraživanjima se ne koriste lična imena, ali se koriste neizmenjeni nazivi lokacija istraživanja. U svojim tekstovima koristila sam izmišljena imena ispitanika²⁴, ali nisam menjala nazive lokacija, s obzirom da su u pitanju velike i mnogoljudne opštine (Rakovica, Vračar). Svesna sam, međutim, da postoji rizik da ukrštanjem nekoliko obeležja neko može identifikovati (ili misliti da je prepoznao) ispitanike.

Poverljivost je obezbeđena time što niko osim istraživača nema pristup transkriptima intervjuva, podaci iz istraživanja se koriste samo u svrhe naučne analize i interpretacije.

Poslednji talas istraživanja je otkrio veliki, a donekle neočekivan, stepen poverenja koji ispitanici iskazuju prema meni kao istraživaču, iskreno i otvoreno pričajući o promenama koje su se događale u periodu koji je prethodio istraživanju. Iako je ponekad bilo reč o

²³ Mada je učešće očeva i dalje značajno u poređenju sa stranim istraživanjima. Posebno je zainteresovanost prisutna u Rakovici gde dva oca (od osam celih porodica) zbog zauzetosti nisu učestvovala u intervjuisanju 2007. godine, tako da su intervjuisani šest parova i četiri mame nasamo (od kojih jedna udovica i jedna razvedena). Na Vračaru dvojica očeva (iz potpunih porodica) od početka ne učestvuju u istraživanju, tako da je 2007. intervju obavljen sa pet parova i sa pet samih mama (od kojih su tri razvedene).

²⁴ Pa su tako iz Rakovice: Jovan, Tamara, Slavica, Ivan, Luka, Branko, Mirko, Branka, Milan i Jelena, a sa Vračara: Miloš, Dragan, Ivana, Milena, Nevena, Sava, Bojan, Dušan, Stefan i Jakov. U izlaganju se u iskazima ispitanika koriste sledeći simboli D za dete, M za majku, T za oca (tata) i S za istraživača (Smiljka).

neprijatnim doživljajima i bolnim iskustvima, nijedna porodica nije pokušala da izbegne intervjuisanje, niti da te događaje prećuti.

Analiza, tumačenje i izlaganje podataka

Analiza u ovoj longitudinalnoj studiji je *zasnovana* na pronalaženju karakterističnih i specifičnih obrazaca koji se formiraju u okviru originalnih kvalitativnih podataka korišćenjem *stalnog uporednog metoda* unutar poduzorka porodica i između poduzoraka (Glaser, Strauss, 1967). U tumačenju nalaza nastojala sam na tri principa: kontekstualnosti, dinamičnosti i perspektivi deteta.

U okviru održanja principa kontekstualnosti nastojala sam da nalaze tumačim unutar konteksta date porodice i, ako je to problem zahtevao, u odnosu na širi makro kontekst globalnog društva.

Složenost dinamičnog društvenog konteksta otvorila je važna pitanja za interpretaciju nalaza: kako razumeti i tumačiti promene, u smislu njihovog porekla, nivoa, zahvata, značenja i uticaja. Jedno od značajnih je tako postalo pitanje: kada su neke promene nastale pod uticajem odlika društvenog konteksta (strategije, na primer) – konjunkture, a kada one postaju strukturalni obrasci (Bjornberg, 1991).

Centralni predmet istraživanja je dete i shodno tome perspektiva deteta podrazumeva da se svi nalazi tumače u odnosu na značaj i značenje koje imaju za dete. Tako se, na primer, kapitali porodice ne tumače sami po sebi ili u odnosu na porodicu, već u odnosu na dete – kao ograničavajuće ili omogućavajuće strukture u oblikovanju njene ili njegove socijalne biografije. Slično tome, u analizi se izdvajaju samo oni odnosi i promene u porodici koji su relevantni za oblikovanje delanja deteta/mlade osobe.

Izlaganje ima dva dela: analitički i sintetički. Analitički deo – analiza rezultata istraživanja, prati konceptualni okvir istraživanja koji je napred izložen. U okviru struktura, prva tema je ekonomski kapital – resursi i strategije porodice. Potom se analizira obrazovanje kao oblik kulturnog kapitala, a kulturni stil se analizira kao deo habitusa (porodičnog i individualnog) i propituje njegova funkcija kao kulturnog kapitala. Poslednji se od strukturalnih resursa analizira socijalni kapital – društveni kontakti i mreže porodice i samog deteta. Zaključ-

ni deo analize je u neku ruku sintetički, jer se kroz konceptualizaciju stilova života sintetišu ne samo nalazi o aspiracijama i normativnim modelima koje izlažu deca, odnosno mladi, već se sagledava i uloga struktura, a posebno delanja, u konstrukciji njihovih životnih stilova. Svaki segment analitičkog dela počinje određenjem i konceptualizacijom za tu temu relevantnih pojmova, koji su navedeni u odeljku o konceptualno-analitičkom okviru istraživanja. U analitičkim segmentima, iskazi ispitanika se koriste u velikoj meri u kombinaciji sa njihovim tumačenjima. Na taj način sam želela da mojim ispitanicima obezbedim u punoj meri status subjekata istraživanja: time što se „čuje njegov glas“ približava nam se akterova slika sveta i ispitivanih situacija, bez istraživačevog učitavanja značenja.

Drugi deo izlaganja predstavlja sintezu nalaza istraživanja na dva nivoa, koje možemo nazvati konkretnim i apstraktnim. U analizama studija slučaja se sadejstvo struktura, kapitala i habitusa, i delanja ispituje kroz konkretne primere biografija šestoro mladih ljudi. Najzad, u zaključnom delu se kroz diskusiju, prema postavljenim ciljevima istraživanja, vrši sinteza rezultata analize.

**DRUGI DEO:
ANALIZA REZULTATA**

EKONOMSKI KAPITAL PORODICA

Resursi i strategije domaćinstava u periodu postsocijalizma

Istraživanje zahvata obe faze post-socijalističke transformacije društva Srbije: istraživački talasi 1993/94. i 2000. godine odnose se na period tzv. „blokiranje“ transformacije koja je trajala tokom devedesetih godina prošlog veka, a istraživački talas iz 2007. godine na period „reaktivirane“ ili „produžene“ transformacije – tokom dveihiljaditih godina (izvori Lazić, Cvejić 2004; Bolčić 2002). Tema ovog poglavlja su ekonomski status, resursi i kapitali, kao i različite strategije istraživanih porodica, koji su bili značajno određeni ovim fazama društvenog razvoja i na specifičan način obeležili uslove odrastanja dece.

Politika pune formalne **zaposlenosti** na kojoj se ideološki i praktično temeljila privreda socijalističke Jugoslavije pružala je osnovnu egzistencijalnu sigurnost većini njenih stanovnika. Ideologija „pune zaposlenosti“ prikrivala je, međutim, sa jedne strane rodne razlike u zaposlenosti, jer su žene i u socijalizmu bile podzastupljene u strukturi zaposlenih, a prezastupljene u strukturi nezaposlenih²⁵, a s druge strane skrivenu nezaposlenost (ili „lažnu zaposlenost“, Babović, 2009: 63), kao i postojanje „dualnog sistema rada“ (Bolčić, 1995: 80), koji se sastojao od „društveno-priznatog rada“ u državnom ili društvenom sektoru i nepriznatog rada u nelegitimnim i marginalizovanim oblastima ekonomskih aktivnosti.

Može se reći da se koncept „pune formalne zaposlenosti“ u potpunosti odnosio na ispitanike u ovom istraživanju. Na početku istraživanog perioda – 1993/94. godine – svi ispitanici (svih 20 roditelja) iz rakovičkog poduzorka radili su sa punim radnim vremenom u društvenom sektoru. Od njih je desetoro bilo zaposleno u rakovičkoj

²⁵ Najviše stope zaposlenosti žena dostignute su u Sloveniji sredinom osamdesetih godina kada je zabeleženo učešće zaposlenih žena od 45%, dok je taj procenat bio značajno niži u ostalim republikama (Milić, 2006).

industriji u tri velika preduzeća: „Dvadesetprvi maj Beograd – DMB“, „Industrija motora Rakovica- IMR“ i „Rekord“, a ostali su bili zaposleni u drugim industrijskim granama – tekstilnoj, prehrambenoj, kovnici novca, elektroprivredi, železnici. U viračarskom poduzorku, od početka posmatranog perioda: jedna majka nije nikad radila (domaćica je), jedna radi honorarno sa skraćenim radnim vremenom kod privatnika (agent za nekretnine, a potom sekretarski poslovi), jedna je samozaposlena (vodi malu radnju za fotokopiranje), a jedna se bavi slobodnom profesijom – slikarka. Ostali roditelji su bili zaposleni sa punim radnim vremenom u društvenom sektoru, mahom tercijarnom – prosveta i zdravstvo, ili na stručnjačkim pozicijama u administraciji.

Jedna od odlika granske strukture socijalističke privrede – hipertrofiranoš nerentabilne industrije, imala je izrazite posledice po dalji razvoj privrednog sistema i položaj stanovništva koje je bilo zaposleno u industriji ili preko članova porodica sa njom bilo povezano. To su u najvećoj meri osetili ispitanici iz radničkih porodica u Rakovici. Kao što sam opisala u prvoj studiji (Tomanović – Mihajlović, 1997), mašinska industrija koja je koncentrisana u rakovičkom industrijskom basenu zapošljavala je većinom kvalifikovane i visokokvalifikovane majstore, koji su predstavljeni nešto nalik „radničkoj aristokratiji“, dok je sama Rakovica tretirana kao zajednica radništva u najboljem smislu, sa višedecenijskom tradicijom. Iako je proizvodnja u pogonima skoro potpuno obustavljena, tokom perioda „blokiranje transformacije“ devedesetih, politički sistem je državnim regulativom sfere rada pokušavao da održi privid stabilnosti i socijalnog mira. Uvedena je specifična institucija tzv. „prinudnih odmora“ – formalne zaposlenosti sa minimalnim primanjima i osiguranim socijalnim prinalležnostima, a održanje standarda je pomagano znatnim naturalnim davanjima od strane sindikata²⁶.

Situacija sa nerešenim radnim statusom se nastavila tokom cele dekade devedesetih i u dvehiljaditim: do tada majstori sa solidnim primanjima, ispitanici su svedeni na minimalne dohotke, ili su bili bez njih duže vremenske periode, da bi neki dobili otkaze kao tehnološki viškovi, a neki ostali samo formalno zaposleni do okončanja likvidacije preduzeća. Nakon 2000. godine, svi koji su bili zaposleni

²⁶ Početkom devedesetih na prinudnim odmorima je bilo 57% ispitanika u Rakovici (18% preko 6 meseci), a 79% je koristilo pomoć sindikata u namirnicama (Ibid: 62, 63).

u rakovičkoj industriji faktički su bez posla (sedmoro roditelja) – dobili su otkaz ili su u nerešenoj situaciji zbog nezavršenog stečaja preduzeća.

Dve ispitanice koje su se uoči poslednjeg talasa istraživanja 2007. godine opredelile za socijalni program, bile su u traženju mogućnosti za novo zaposlenje:

Muž je ostao bez posla – radi sad kod privatnika. Regularno radi. Ja sam uzela socijalni program, uzimam novac, krajem februara ja ću ostvariti starosnu penziju. Znači imam 35 godina radnog staža, to je to što se tiče mene lično. Ja trenutno ne radim nigde jer sam u obavezi, ali ću se potruditi da nađem neki posao, ne znam. Sigurno neću naći u struci. Jer ja sam isto mašinsku završila kao Jelena i ne verujem da bi me neko zaposlio, ali naći ću možda da čuvam neko dete. Osećam se još uvek sposobnom da još uvek to. (Jelenina mama, 2007)

M: Ja sam od skoro postala tehnološki višak. Onda sam počela da radim kao volonterica.

S: Gde ste radili?

M: To je privremeni dom za stara lica. Međutim, meni se način njihovog rada nije sviđao, uslovi gde ti ljudi borave isto mi se nisu sviđali. (Milanova mama, 2007)

I roditelji koji nisu radili u rakovičkoj industriji su izgubili, napustili ili promenili posao (njih petoro), dok je najmanje onih roditelja koji su u ispitivanom periodu ostali na istom poslu – bilo zbog toga što su ga ranije promenili ili zbog toga što imaju zanimanja sa stabilnim zaposlenjem.

Gubitak posla nije obeležio svakodnevni život porodica srednjeg sloja sa Vračara: jedna ispitanica je dobila otkaz pošto nije dolazila na posao tokom NATO bombardovanja 1999. godine, dok su neki roditelji sa Vračara menjali posao i sektor rada (iz državnog – društvenog u privatni).

Situacija sa zaposlenošću mojih ispitanika korenspodira sa nalazima anketnog istraživanja iz 2003. godine, gde se nakon poređenja izvora prihoda porodica zaključuje o neravnomernoj raspoređenosti tereta ekonomske tranzicije i privatizacije, kao najviše pogođeni navode se „manuelni radnici i niži nameštenci“ (Milić, 2006: 68).

Suočeni sa dugotrajnom društveno ekonomskom krizom, koju odlikuje i razaranje institucionalnog tkiva društva, pojedinci i porodice (domaćinstva) bivaju prinuđeni da prilagođavaju svoje načine života i delanje, delimično preuzimajući neke od institucionalnih funkcija. U tom procesu oni razvijaju **strategije** u raznim domenima porodičnog života: u domenu privređivanja – iznalaženjem alternativnih načina, u domenu obezbeđivanja materijalnih resursa (posebno stambenih), obezbeđivanja brige, nege i zaštite (pre svega dece i starih), u pristupu institucijama i zapošljavanju preko neformalnih socijalnih mreža i slično, kombinujući različite resurse – kapitale, a prvenstveno socijalni, potom ekonomski i kulturni. U tom smislu: „Strategije mogu biti profilisane tako da utiču na *promene u resursima* domaćinstva (npr. direktno na uvećanje ekonomskog kapitala, obrazovanje članova domaćinstva koje uvećava kulturni kapital, negovanje i razvoj socijalnih mreža i sl.), na *promene u potrebama* (npr. na redukovanje potreba u uslovima oskudice resursa, restrukturiranje potreba ili promene u načinu zadovoljavanja potreba, u smislu da se potrebe koje su nekada bile tržišno zadovoljavane, sada zadovoljavaju radom u domaćinstvu), na *promene okruženja*, ili simultano na promene dve ili sve tri dimenzije (resursa, potreba i okruženja).“ (Babović, 2004: 246; kurziv u originalu – prim. ST).

Resursi na kojima se zasnivaju strategije porodica/domaćinstava uključuju ekonomski, kulturni i socijalni kapital. U ovom poglavlju u fokusu analize će biti **ekonomski kapital**, koji obuhvata novčana sredstva, pokretnu i nepokretnu imovinu, kao i sredstva koja omogućavaju proizvodnju. Novčani resursi mogu poticati od dohotka (od redovnog formalnog zaposlenja), zarade (od dodatnog zaposlenja – formalnog i neformalnog), socijalnih prinadležnosti (penzije, invalidnine, socijalne pomoći, dečijeg dodatka, alimentacije), rente (izdavanja nepokretne imovine), izdržavanja (redovne finansijske pomoći od strane nekog lica), prodaje dobara (zemlje ili nekretnina u vlasništvu) i slično.

U ovom poglavlju koncentrisaćemo se na **socio-ekonomske strategije**, koje se određuju kao: „relativno stabilni obrasci ekonomske akcije usmerene na prikupljanje i (re)distribuciju ekonomskih resursa (uključujući i konvertovanje različitih oblika kapitala), čija je funkcija obezbeđivanje socijalne reprodukcije domaćinstava na postojećem socijalnom položaju, odnosno promena socijalnog položaja domaćinstva (Ibid.: 244).

Prema klasifikaciji koju u svojoj studiji posvećenju socio-ekonomskim strategijama daje Marija Babović (2009: 76), na osnovu odnosa resursa i potreba domaćinstva se mogu nalaziti u tri stanja, bilo da su to početna stanja ili rezultat razvijanja i praktikovanja različitih vrsta strategija. Prvo je stanje **statične ravnoteže** – kada se i resursi i potrebe reprodukuju na istom nivou i strukturi. Drugo je stanje **dinamične ravnoteže**, koje odlikuje ravnomerno razvijanje i resursa i potreba. Treće stanje obeležava **nedovoljnost resursa** za zadovoljenje potreba.

Analizom longitudinalnih studija slučaja ustanovila sam da je ovom istraživanju najprimerenija klasifikacija strategija koju daje Rocha (2002; prema Babović, 2009: 41), sa kategorijama (koje navodim prema njihovoj zastupljenosti kod ispitivanih porodica): 1. radne strategije; 2. strategije oslanjanja na socijalne mreže podrške; 3. strategije redukcije potrošnje; 4. strategije prirodne proizvodnje i rada u domaćinstvu za sopstvene potrebe²⁷.

Period devedesetih godina obeležile su kombinacije elemenata socio-ekonomskih strategija koje ukazuju na „strategije preživljavanja“ domaćinstava. Jedno istraživanje sprovedeno krajem ovog perioda navodi sledeće elemente strategija: izrazitu redukciju potreba (uključujući i egzistencijalne), izraženo angažovanje u neformalnoj ekonomiji, povećanje aktivnosti prirodne proizvodnje u domaćinstvu i samostalnog obezbeđivanja potrebština, povećanje prirodne razmene sa drugim domaćinstvima, oslanjanje na socijalne mreže podrške u cilju finansijske pomoći, kao i drugih oblika socijalne podrške (Babović, Cvejić, 2002).

Slične strategije otkrivene su u prvom talasu ovog istraživanja početkom devedesetih (Tomanović – Mihajlović, 1997). Redukcija potreba je bila značajna – trećina ispitanika (35%) u Rakovici, a četvrtina (25%) na Vračaru izjavili su da se „odriču svega ili mnogo čega“, a ostali su svodili život na egzistencijalni minimum odričući se garderobe (28%; 31%), vožnje automobila i izlazaka (po 10% u

²⁷ M. Babović se odlučila za tipologiju ekonomskih strategija koja je fokusirana na radne aktivnosti (na formalnom ili neformalnom tržištu rada) i na ekonomske aktivnosti supstitucije u domaćinstvu (2009: 105). U ovom istraživanju su, međutim, od značaja i aktivnosti koje se oslanjaju na društvene mreže i socijalni kapital porodica, kao i one koje se odnose na potrošnju, jer su nalazi prethodnog talasa istraživanja pokazali da se u ovim segmentima javljaju slične razlike između porodica (Tomanović-Mihajlović, 1997).

Rakovici), ili izlazaka i putovanja (18.8% i 12.5% – na Vračaru; Ibid. 63). Orijentacija na dodatni rad u oblasti neformalne ekonomije je takođe bila značajna – navedena kod 35% ispitanika u Rakovici, ali kao dodatni honorarni rad, koji može biti i legalan i nelegalan (intelektualne usluge: obučavanje, projektovanje, konsalting i sl.) kod čak 59.4% ispitanika na Vračaru. Roditelji iz radničkih porodica su tada navodili i naturalnu pomoć od strane socijalnih mreža (44%), ali i sindikata (79%) – uglavnom obezbeđivanje namirnica, dok je to manje bilo prisutno u porodicama srednjeg sloja na Vračaru. S druge strane, pozajmice i manipulisanje novčanim sredstvima (čekovima, „piramidalna štednja“ u privatnim štedionicama) – bili su elementi strategija karakteristični za porodice iz oba sloja.

Uporedna analiza ekonomskog kapitala i strategija radničkih i porodica srednjeg sloja

U sedmogodišnjim periodima između prvog (1993/94.) i drugog (2000.), a posebno drugog i trećeg (2007.) talasa istraživanja dolazilo je do promena u primenjenim socio-ekonomskim strategijama, a pokazuju se i slojne razlike između porodica. U ovom delu biće prikazani ekonomski resursi – kapitali, kao i strategije: najpre ispitivanih radničkih porodica u Rakovici, a potom ispitivanih porodica srednjeg sloja sa Vračara. Naposletku biće data uporedna analiza sličnosti i razlika u okviru ovog segmenta strukturalnog okruženja sa posebnim osvrtom na dete/mladu osobu i uticaj na formiranje njegove/njene socijalne biografije.

Ekonomski resursi – kapital kojim porodice u Rakovici raspolazu, čine pre svega dohodci od zaposlenja i prihodi od dodatnog neformalnog rada, a ređe prihodi od rentiranja ili prodaje nekretnina.

Što se stambenog prostora kao ekonomskog resursa tiče, samo tri porodice u Rakovici imaju samostalno vlasništvo nad prostorom u kome žive (Tamarina i Ivanova – stanove, Slavičina – deo porodične kuće), dok je u većini slučajeva on u suvlasništvu sa drugim članom porodice (roditeljem, rođakom): kao u slučaju Lukine, Jovanove, Brankove, Mirkove, Brankine i Milanove porodice, koje koriste (ili su

koristile do njihove smrti) stanove roditelja sa kojima dele vlasništvo. Jelenina četvoročlana porodica preko trideset godina živi u neuslovnom prostoru, prvo u sobi radničkog samačkog doma (Tomanović – Mihajlović, 1997), a potom u dodeljenoj garsonjeri na koju su izgubili pravo²⁸, tako da udruživanjem sredstava sa roditeljima i rođakom grade kuću van grada u kojoj će stanovati.

Osim Tamarine i Milanove, nijedna porodica nema stambeni prostor koji odgovara njenim potrebama. Stambeni uslovi su u nekim porodicama izrazito loši, jer odrasla deca (kao Luka, Mirko, Jelena) još uvek spavaju u istoj sobi sa odraslima.

Neke porodice imaju dodatni stambeni prostor – porodičnu kuću ili stan, čije izdavanje u nekim periodima predstavlja dodatni izvor prihoda domaćinstva. Tako su Ivanovi u jednom periodu izdavali stan koji je majka zajedno sa sestrom nasledila. Milanova majka se sa decom nakon smrti supruga i svekra (vlasnika stana) povukla u roditeljsku kuću u predgrađu da bi njihov stan izdavala i obezbedila preživljavanje porodice. Jovanov otac i stric su prodajom stare porodične kuće obezbedili proširenoj porodici novi stan, dok stari izdaju i obezbeđuju dodatni prihod.

U cilju poboljšanja ekonomskog položaja neke porodice prodaju nepokretnu imovinu: Brankini su prodali svekrvin stan, kupili jeftiniju kuću van grada, a ostatak novca koristili za trošak i ušteđevinu. Jelenini su prodajom „sobice“ u samačkom domu nad kojom su stekli vlasništvo, obezbedili početni kapital za ulaganje u privatni posao (bakalnicu), koji je na žalost propao. Neki roditelji govore o tome da poseduju „mrtvi kapital“ (verovatno zemlju ili deo kuće, gde su nereseni imovinski odnosi), ali na koji računaju u budućnosti.

Radne strategije su dominantne u radničkim porodicama u Rakovici tokom oba posmatrana perioda. One su diversifikovane – predstavljaju kombinaciju formalnog i neformalnog rada (Babović, 2009: 107). U prvom periodu, veštačkog održavanja zaposlenosti i prinudnih odmora, one obuhvataju nalaženje dodatnog rada „na crno“ i nelegalnu trgovinu i preprodaju. Strategije su tada bile izrazito rodno diversifikovane: dok su se muškarci trudili da nađu dodatne izvore prihoda, žene su na prinudnim odmorima uglavnom ostaja-

²⁸ Jelenina majka ima 35 godina staža u rakovičkoj fabrici, a nije uspela da ostvari nikakva prava što se tiče rešavanja stambenog pitanja porodice.

le kod kuće, ekonomišući resursima, primenjujući pasivne strategije supstitucije – samoproizvodnju hrane i od institucija preuzimajući funkciju brige o deci.

Dve majke su nakon gubitka zaposlenja postale domaćice, opredelivši se da investiraju svoje resurse – emocionalni kapital, prvenstveno u blagostanje i obrazovni napredak dece. One, međutim, imaju ambivalentan odnos prema tom opredeljenju i samo su delimično zadovoljne.

Neizvesnost zaposlenja i radnog statusa učinila je da većina još uvek opredeljena da radi „na crno“ – a ta neformalna zaposlenost se javlja bilo kao povremena, bilo kao redovna delatnost:

M: Pa da minimalac primaju, šta ja znam koliko im je 10 000 ... On sad krene od marta pa do oktobra maltene (da radi kod privatnika – očigledno neprijavljeno). Puste ih ovi u firmi uzme bolovanje, godišnji, onda imaju prinudne i tako.

S: Šta će se desiti sa njegovom firmom (IMR)?

M: Ako je ne prodaju, onda zatvaranje likvidacija, ne znam ni ja. Ako ih niko ne kupi. Verovatno će ih zatvoriti. Oni ostatak na biro, na tržište rada, ne znam gde idu. Ali dobro radi sa ovim privatnikom, opet mu je neka siguracija. On je pričao da će da ih primi, mora da ih prijavi kad tad makar njih dvoje do troje. (Tamarina mama o tati, 2007.)

Tek jedan otac koji je izgubio posao u industriji je prijavljen i formalno zaposlen kod privatnika. Obično se kombinuje formalna zaposlenost (sa minimalnim primanjima) sa neformalnim radom: u slučaju trojice očeva, a u tri porodice oba roditelja rade dva posla – redovni i dodatni. U slučaju Mirkove porodice, dvostruka zaposlenost oba roditelja traje preko jedne decenije:

M: Radim u vrtiću, radim u vrtiću kao spremačica, redovna su primanja, samo što su mala. Muž radi kod privatnika. Znae kako, sve manje i manje svakim danom, ali nekako se trudimo da zadovoljimo sve naše potrebe. Muž radi privatno kod ovog čoveka, van svog posla, van firme i sve, i ja isto imam poslić jedan koji obavljam subotom, mora se, snalazimo se. Ja spremam poslovne prostore, kod devera sam i on ima svoj salon kancelarijskog nameštaja, slobodno vreme mi dozvoljava, mogla bi još nešto da radim. Muž je na poker-aparatima, radi u kockarnici, izabrao je da radi noću, ako

ga pozovu da radi u Industriji, obavezan je da se javi. Ta firma zvanično još postoji. (Mirkova mama, 2000.)

M: Pa ovo što sam u firmi, još uvek radim u predškolskoj ustanovi. Lični dohoci su znate mali. Moram se snalaziti na drugoj strani. I ovaj ... pa tako privatno sa jednom drugaricom, stanove koji su za prodaju, razumete, ono krečenje i to. Mislim, snalazimo se. Suprug je portir – obezbeđenje u firmi Klas ovde na Bulevaru ... Radi uklapa se nekako, uspeo je da uklopi smene i to. Male su plate i to strašno. Oni su jedan deo kao u stečaju. Jednostavno koji su bili pred penziju, njih su poslali u penziju. Ljudi su nešto dobili para. E sada, on nada se ako bi se firma skroz prodala, zato ne želi sam da daje otkaz, ako bi se prodala firma – da izvuče nešto. Posle eto – šta bude. Mislim ovako nešto – što se snašao. I možda dođe do neke promene, ali uglavnom tu je. (Mirkova mama, 2007.)

Mirko je jedno od četvoro dece iz radničkih porodica koja rade pokrivajući svoje troškove i dodajući ponešto budžetu domaćinstva:

S: Od kad on radi, da li vam je lakše finansijski?

M: Pa jeste, mada ja ne želim njega toliko da opterećujem. Znae mlad je, izlazi i da se obuče. Vožnju je sam finansirao tako da .. Baš se trudim da ga ne opterećujem ni sa našim budžetom i sestrama, eto da dotira. Kad nekad, desi se, mislim ono bude situacija da mi njemu pomognemo i on nama i tako. Ali ga u suštini ne opterećujemo. (Mirkova mama, 2007.)

Prihod dece se ne računa kao osnovni, nego kao sekundarni – njihov lični:

M: Pa Branko je sad počeo, ovo je preko omladinske našao ovaj posao. Brat od strica mu ga je, ovaj, uputio na to, omladinsku zadругu i zvali su ga. Međutim, nije zadovoljan nešto, nekih 11, 12 hiljada ima platu. To, za ovu decu naročito, hoće da se obuče, hoće da izađe ... (Brankova mama, 2007.)

Strategije oslanjanja na socijalne mreže podrške bile su i ostale jedne od značajnih, posebno kod onih ispitanika koji ne mogu da rade dodatno. Ove strategije obuhvataju udruživanje resursa (u proširenim domaćinstvima) i materijalnu ispomoć (u novcu i naturi)

od strane srodnika. U nekim porodicama to kombinovanje različitih izvora prihoda se naziva „krpljenjem“:

S: Kad skupite te dve penzije i platu, ipak vam nije dovoljno?

T: Nije dovoljno, ja imam 1100 i baba 900, to je 2000, i ona zaradi oko 2500-3000 dinara, to je malo za petoro, imate struju, telefon, komunalije, hrana je previše skupa, pogotovo to voće i povrće za decu. ... Malo od penzije, malo od rada, malo se pozajmljuje, tu od brata u Nemačkoj, krpi se. ... (Lukin tata, 2000.)

Četiri radničke porodice u Rakovici su proširene – tri vertikalno i jedna bočno. Jovanova porodica od početka živi sa očevim bratom:

T: Snalazimo se tako što udružujemo sredstva i kupujemo ono zaista neophodno. Mi nemamo dovoljno za jednu petočlanu porodicu. (Jovanov tata, 2000.)

U ovoj porodica je prisutno kombinovanja najrazličitijih strategija: pošto ni udruživanje prihoda nije dovoljno – oni sada izdaju stan u kome su ranije živeli (dok prodajom stare porodične kuće nisu kupili novi stan), dok otac, doduše retko, uspeva nešto da zaradi dodatnim stolarskim poslom.

Može se reći da je **strategija redukcije potrošnje** postala način života za većinu ispitivanih porodica u Rakovici. Smanjivanje potreba (lišavanje) i promenjen način njihovog zadovoljavanja posebno, kao i obrazac „žrtvovanja za decu“ stalno su zastupljeni, ali su posebno pogađali ispitanike tokom devedesetih, što se vidi iz iskaza iz drugog talasa istraživanja:

S: Kako ekonomišete?

T: Sad u zadnje vreme veoma teško.

M: Dosta je to teško, najviše sebi uskraćujemo, kupi se kilogram jagoda, nije da ja ne volim, ali sam u stanju ni jednu da ne pojedem, samo da bi to podelili deka i deca. (Milanovi roditelji, 2000.)

T: Ja ne znam više šta je meni lepo, šta je meni dobro. Moj život se svodi na rad, kuću i spavanje, da bi ta deca imala kol'ko tol'ko normalan život, ništa više. I ja bi hteo da se lepo obučem i supruga i deca takođe, i da pojedem lepo i slatkiš, i u kafanu i u restoran. Sve je to za normalnog čoveka, bez razlike koliko ko ima

godina, a ja mislim da smo mi relativno mladi, da bi trebali dosta toga da imamo. (Ivanov tata, 2000.)

Manipulisanje plaćanjem – čekovi, zaduživanje – „dozvoljeni minus“, krediti i slično, trajni su oblik snalaženja:

M: Da nije čekova i odloženog plaćanja bilo bi strašno.

T: I to odloženo plaćanje je jedna velika zabluda.

M: Jeste, ali je dobro došlo, kad bi to ukinuli, ugasili bi. Kod nas, gde je nešto srednje, da nije tih čekova, kad bi morao samo živ dinar da funkcioniše, bilo bi strašno. Mi smo nekad imali i mogli smo i da ostavimo sa strane, pa da se doda kad treba. Sad ne možemo ništa da uštedimo. (Slavićini roditelji, 2000.)

Racionisanje potrošnje i ekonomisanje resursima su očekivani domen žena, što ispitanici sa ponosom ističu:

S: Kako uspevate sa dva odrasla sina da ekonomišete sa parama?

T: To ona radi. Vrlo teško, ali ona to kрпи. Popunjava rupe. Sve što treba oni dobiju, ali opet uz neko natezanje. (Ivanov tata, 2007.)

Ja sam, što kaže moj sadašnji muž, ja još nisam video ženu koja tako sa malo para može da, da ima sve u kući a da opet nikad ne zafali nešto, i tako. Mislim, ja sam stvarno ... i ekonomišem i tako. (Brankova mama, 2007.)

Ovi nalazi se poklapaju sa zaključcima Anđelke Milić koja kaže da se od žena u tranzicionim siromašnim zemljama: „očekuje da svojim radom doprinose uštedi na raznim izdacima domaćinstva“ (Milić, 2006: 73). Rodno obeleženo očekivanje je prihvaćeno od strane žena kao „žrtvovanje“ sa pozitivnom konotacijom – to je vid samorealizacije u privatnoj sferi koji i kod ispitanica i kod njihovih supružnika i drugih članova porodice izaziva ponos²⁹.

To nas dovodi do poslednje strategije koju analiziramo – **strategije naturalne proizvodnje i rada u domaćinstvu za sopstvene potrebe**. Prvi aspekt ove strategije – naturalna proizvodnja (hrane i

²⁹ Vidi i Tomanović-Mihajlović, 1997; Blagojević, 1997.

ostalnih potrepština) manje je zastupljena u ispitivanim urbanim porodicama – samo nekoliko porodica ima zemlju koju može da koristi za proizvodnju hrane u blizini mesta stanovanja. S druge strane, domaći rad žena – kao strategija supstitucije različitih dobara i usluga je veoma zastupljen. U svim ispitivanim radničkim porodicama podela kućnog rada je asimetrična – on je kompletno zaduženje žene – majke, koja dobija ispomoć od drugih ženskih članova domaćinstva³⁰. Retradicionalizacija u ovom domenu delom je posledica „povratka žena u kuću“ nakon gubitka zaposlenja (Milić, 2006).

Situacija, međutim, nije bolja ni u onim domaćinstvima u kojima je žena zaposlena sa punim radnim vremenom, pa čak radi i dva posla, što potvrđuje nalaze ankete iz 2003. godine, koji ukazuju da: „domaćinstva sa pro-aktivnim, diversifikovanim radnim strategijama, često karakteriše prekomerno opterećenje pojedinačnih članova, izloženih višestrukim radnim aktivnostima, koje postaje kritično u slučajevima žena sa višestrukim radnim aktivnostima koje obavljaju i neplaćeni kućni rad. Pojačane radne aktivnosti na formalnom i neformalnom tržištu rada, kod oba pola, ne prati i odgovarajuća preraspodela kućnih obaveza u domaćinstvu ...“ (Babović, 2006: 100).

Tri majke iz Rakovice su u takvoj situaciji maksimalnog iscrpljivanja resursa – dvostrukog plaćenog rada i kompletnih kućnih zaduženja. One, međutim, to prihvataju kao normalnu situaciju – „sudbinu žene“, što najjasnije pokazuje iskaz Tamarine mame:

M: Ne znam da li žena ima slobodnog vremena? Ja mislim da nema. Iako malo nešto imaš sat vremena da pročitaš, uvek nađeš nešto, naročito u kući, onda uzmeš da čistiš, da pereš. Ja mislim da žena nema slobodno vreme, kad se pogleda, bilo šta da radi – kuva... Prođe ti vreme u kuvanju, pa i ako ima malo nešto – daj nešto da napravim što vole, da umesim što vole. I tu prođe ceo dan. Onda ručak – taman ručaju – peri sudove. Ja mislim da nema slobodnog vremena uopšte.

S: Dobro. A vikendom?

³⁰ To pokazuju sva dosadašnja istraživanja u Srbiji – vidi Blagojević, 1997; Miletić, 2004; Babović, 2006. U istraživanju iz 2003. godine, na primer, utvrđuje se da je u 69% domaćinstava podela kućnog rada potpuno tradicionalna i patrijarhalna, da se samo u 18.6% u rad uključuju i neki drugi članovi i to s vremena na vreme, a u samo 1% slučajeva konstatuje se egalitarna podela rada između supružnika (Miletić, 2004: 418).

M: Pa ni vikendom, šta ja znam. Pa šta ću – ja obično petkom sređujem kuću, da bi subotom i nedeljom imala vremena da radim (dodatni posao – prim. ST; Tamarina mama, 2007.).

Stav ispitanica prema opterećenosti kućnim radom se ne menja tokom vremena (vidi Tomanović – Mihajlović, 1997) i odgovara obrascu koji M. Blagojević (1997) naziva „žrtveni mikro-matrijarhat“.

Kao što je rečeno, širi pojam socio-ekonomskih strategija obuhvata održanje ili promenu društvenog i materijalnog položaja putem ulaganja u obrazovanje dece (kulturni kapital) i ulaganja u socijalni kapital. Obe strategije su prisutne i u radničkim porodicama u Rakovici i u porodicama srednjeg sloja na Vračaru u i one će biti detaljno analizirane u narednim poglavljima.

Percepcija **materijalnog položaja** se donekle razlikuje u 2000. i 2007. godini. Drugi talas posebno obeležava veliko nezadovoljstvo ispitanika zbog odricanja od života, zbog prezauzetosti, prekovremenog rada:

T: Šta imamo? Ja ne znam, ako treba svake subote i nedelje da radim, da bih hranio tu decu. Željan sam dece, non-stop pitaju kad ćeš tata da budeš kući. Srećni su kad sutra ne radim. To je strašno. Ja mislim da narod nije svestan gde smo i šta smo. (Ivanov tata, 2000.)

S obzirom da je bila u pitanju dugotrajna situacija, koja je trajala od detetovog rođenja, očevi su u velikoj meri svesni da su postali otuđeni od svojih porodica i dece:

T: Izgubio sam osećaj za lepe stvari. Ne znam više šta da razgovaram sa decom. Jednostavno nisam u toku. Bilo bi drugačije da sam sa njima svaki dan, onda bi znao o čemu pričaju. Sa njom [majkom] provode više vremena i sa njom razgovaraju. Kada se probudim, oni su ili u školi ili su izašli napolje. Ponekad ne vidim dete po nekoliko dana (Mirkov tata, 2000).

Takva percepcija je između ostalog posledica činjenice da je za radničke porodice u Rakovici period tokom devedesetih bio period naglog pogoršanja materijalnog položaja:

M: Da, i pre 10 godina smo još bolje živeli. A pre 7 godina je isto bilo bolje, živeli smo samo sa njegovom platom, ja onda nisam radila.

T: Ja radim sada za neku platu lepu, nije loša za ove uslove. U ono vreme radio sam u firmi, kad mi je trebalo para, radio sam prekovremeno, normalno bilo mi je teško, ali sam uzimao lepe pare. I znao sam svoje radno vreme, dođem kući, u 3 sata, slobodan sam, i niko ne može da me cima, dođi ovamo, dođi onamo. Svaki vikend bio mi je slobodan, mogao sam sebi da priuštim mnogo bolje i više, više smo trošili. (Mirkovi roditelji, 2000.)

Longitudinalno posmatrano **promene** u materijalnom položaju se mogu tumačiti kao pad, stabilizacija ili uspon i ukazivati na trajnost i uspešnost strategija.

Uprkos višedecenijskim naporima, može se zaključiti da, osim Ivanove, nijedna rakovička porodica nema dobar i stabilan materijalni položaj – dovoljan za kupovinu većih aparata, automobila, letovanja, ulaganja.

Usled strukturalnih činilaca koji određuju njihov društveni ekonomski položaj i kontekstualnih uslova koji su taj položaj ozbiljno ugrozili, ispitanici iz radničkih porodica su razvijali kratkoročne i oportune socio-ekonomske strategije – za opstanak ili reprodukciju materijalnog položaja.

Usled nedostatnih resursa (ekonomskih, humanih), kontekstualnih ograničenja, kao i smanjenih potreba – ekonomska situacija odgovara onome što M. Babović određuje kao **stanje statične ravnoteže** – i resursi i potrebe se reprodukuju na istom nivou i strukturi. Trajnost i uspešnost ovih strategija je ograničena – one ne vode poboljšanju materijalnog položaja i socijalnoj promociji potomaka (dece). Izuzetak su one radničke porodice (poput Ivanove i Slavičine) u kojima se investira u obrazovanje – kulturni i humani kapital dece, o čemu će biti reči u narednim poglavljima.

U odnosu na dete, (ne)dostatni materijalni resursi se mogu ispoljiti kao strukturalno ograničavajući ili omogućavajući. Potonje je slučaj samo u Ivanovoj porodici, gde je višedecenijska dvostruka zaposlenost oca uspela da obezbedi dovoljnu osnovu da Ivan studira bez opterećenja i uz punu materijalnu podršku³¹ studije koje su njegovo dugogodišnje opredeljenje.

Nedostatni resursi se pokazuju kao ograničavajući u slučaju nekolicine dece koja su morala da svedu svoje profesionalne aspiracije

³¹ Koje obuhvata i plaćanje školarine i kupovinu kola da bi lakše odlazio na fakultet.

zbog otežanih materijalnih okolnosti. Najizrazitiji primer je Mirko koji je zbog teške situacije u porodici morao da počne da radi u šesnaestoj godini, da vanredno završava sportsku gimnaziju, paralelno trenirajući fudbal u kome leže njegove istinske aspiracije. Njegova percepcija budućnosti je ambivalentna: s jedne strane, on je svestan nedostatnosti svojih resursa (novca, vremena, značajnih socijalnih kontakata), dok sa druge strane ne odustaje od aspiracija da gradi profesionalnu karijeru fudbalera³². Sličnu ambivalentnost u konstrukciji vlastite biografije pokazuju i drugi mladi, kao što su Milan, Jelena i Branka, koje porodične okolnosti i ograničavajući ekonomski resursi upućuju na zapošljavanje, uprkos njihovoj, možda ne uvek ambicioznoj i dovoljno artikulisanom u nameru, ali postojećoj – želji da se dalje školuju.

Kao što je ranije rečeno, većina roditelja u porodicama na **Vračaru** bila je **zaposlena** sa punim radnim vremenom u društvenom sektoru, mahom usluga – prosveta i zdravstvo, ili na stručnjačkim pozicijama u administraciji. Osim Miloševe majke koja je izgubila posao u prosveti i Stefanove majke koja nije nikad radila (domaćica je), drugi ispitanici su bili radno aktivni. Nekoliko majki ima fleksibilne radne aranžmane: Ivanina majka radi honorarno sa skraćanim radnim vremenom kod privatnika (agent za nekretnine, a potom sekretarski poslovi), Bojanova majka je samozaposlena, a Savina ima slobodnu profesiju – slikarka je. Radom u privatnom sektoru bavi se nekoliko roditelja: Ivanin, Jakovov i Stefanov tata imaju privatne firme različitih delatnosti (ekonomska, marketinška, projektantsko – investitorska) dok Bojanova majka vodi malu radnju za fotokopiranje.

Ekonomski resursi – kapitali porodica na Vračaru uglavnom potiču od zarada od osnovnog posla, potom od dodatnih – honorarnih prihoda, a tek u jednom slučaju od rentiranja stana koji je ispitanica (Miloševa majka) kupila na osnovu dodatne zarade. Stambena situacija porodica na Vračaru je mnogo povoljnija nego u Rakovici. Sve porodice imaju stambeni prostor koji u dovoljnoj meri odgovara potrebama njihove porodice: troje od desetoro dece (mladih) deli sobu sa bratom ili sestrom, dok ostali imaju vlastitu sobu (troje su jedin-

³² O tome će detaljno biti reči u poglavlju o aspiracijama i stilovima života mladih.

ci). Četiri su porodice živele u zajedničkom prostoru – domaćinstvu sa roditeljima, sada je to slučaj sa dve porodice (Miloševom i Dušanovom), dok su ostale stambeno nasledile majčine roditelje ili se obezbedili prodajom roditeljskog stana. Borisova porodica ima najneadekvatniji životni (tesan) prostor, ali imaju mali poslovni prostor za radnju koji su otkupili. Najviše kapitala, aktuelnog i potencijalnog, u nekretninama ima Stefanova porodica, gde otac projektantsko investitorskim radom planira da obojici sinova obezbedi stambeni prostor:

T: I od svake te zgrade će nama da ostane jedan ili dva stana. To je na neki način moja, naša penzija.

S: Za izdavanje?

T: Zalog za budućnost. To je potpuno realno. Da li ćemo izdavati ili ćemo to prodati pa da se koristi kapital, to nije bitno, u svakom slučaju to je neka sigurnost za buduće godine. I neka moja želja i razmišljanja da njima dvojici – to je potpuno realno i moguće – da im omogućimo po jedan dobar stan. (2007.)

Dominantne **ekonomska strategija** je **radna** i to su zastupljene radna fokusirana – u četiri porodice (uključujući preduzetničku u slučaju Stefanove porodice), kao i radne diversifikovane u dve varijante: formalno zaposlenje u kombinaciji sa dodatnim radom u četiri porodice, i preduzetništvo u kombinaciji sa formalnim zaposlenjem i dodatnim radom – u dve porodice.

Što se preduzetničke delatnosti tiče, tu se izdvaja Stefanova porodica čiji posao prerasta u srednje preduzetništvo, dok su privatni posao Jakovovog oca i radnja Borisove majke nedostatni da budu osnovni izvor prihoda porodice. Dodatni rad obavljaju i očevi i majke i teško je reći koliko od njega predstavlja formalizovani rad (preko ugovora na primer) a koliko je neformalni rad u domenu „sive ekonomije“. Kod očeva su zastupljeni autorski radovi, projekti, izvođački nastupi („muzičke tezge“) i privatna lekarska praksa, dok majke daju privatne časove – jezika, instrumenta. Miloševoj majci je dodatni rad – privatni časovi za specijalizovan predmet bio jedini izvor prihoda nakon otkaza i tokom perioda dok nezaposleni bivši muž nije plaćao alimentaciju, i to izvor koji im je obezbeđivao solidan kvalitet života:

M: Ne znam šta da Vam kažem, vodim računa i mislim da nisam neki prosečan tip što se toga tiče. Mogu sebi da priuštim kad uđem u samoposlugu da ne razmišljam o tome koliko šta košta, da kupim deci i meso i povrće i voće, znači kvalitetnu ishranu, da vozim kola, da ne idem prevozom. (Miloševa majka, 2000.)

Draganova porodica je jedina u kojoj oba roditelja konstantno rade dva posla. Time se obezbeđuje pristojan život porodice, ali nauštrb slobodnog i zajedničkog vremena:

S: Oboje imate po dva posla, da li su vam prva primanja dovoljna?

M: Najverovatnije se ne bi ni bavila honorarno da je ovo dovoljno, slobodno vreme može i pristojnije da se iskoristi. (Draganova mama 2000.)

M: Pa kombinujemo prihode. On pored toga što radi u udruženju, znači ima obično dva puta mesečno neka tezgja. Ja držim dosta privatne časove. U principu nismo puno zajedno svi onako na okupu. Ali čini mi se koliko gledam ljude i slušam i ovu drugu decu, jer sam sa njima u kontaktu – danas zbog tog prokletog novca svi tako živimo.

S: Da li su vam primanja koja sakupite dovoljna da obezbedite život porodice?

T: Pa jesu.

S: Da li morate nečega da se odričete?

M: Pa ne.

T: Egzistencijanih stvari – ne. (Draganovi roditelji, 2007.)

Osim navedene dve ispitanice i Jakovove mame, većina žena u viračarskom poduzorku ima manje razvijenu karijeru od muževa: manje su uspešne, zauzimaju niže pozicije u profesionalnoj hijerarhiji (ukoliko su u istoj profesiji kao muževi), a neke su žrtvovalе svoje umetničke karijere (Savina i Bojanova mama) ili nikad nisu radile (Stefanova mama). Kod ovih potonjih ispitanica postoji prigušeno nezadovoljstvo koje one pokušavaju da racionalizuju usmeravanjem energije na decu i njihovo obrazovanje:

M: Pa kad je redovno stanje, uglavnom je sve podređeno toj njihovoj školi i tom cirkusu celom. Koji je profesor došao, ko je otišao, šta se dešava, koji čas, šta se spašava, domaći, da li je otišao, da li je spreman, da li, ona, on, i tako da, u tom smislu, a ja tu negde us-

put oko tog domaćinstva, ako uspem da ugrabim nešto za sebe, to je ovako, da kažem, u trećem planu. Znači, za sebe ... negde sam sebe tu baš, negde sasvim potisnula. Sve pokušavam da nešto uradim dok budem tu, da vidim preko leta, kad nemam više taj dnevni stres, mislim da nešto, ovaj, od tih stvari uradim, ali ja i ne mogu, u suštini, da radim, ovaj, kad sam stalno napeta oko tih banalija koje bi trebalo da su banalije a nisu, u stvari. (Savina mama, 2007.)

Strategija oslanjanja na socijalne mreže podrške je manje zastupljena u porodicama na Vračaru nego u onima Rakovici, četiri porodice su živjele u proširenim domaćinstvima i ta pogodnost „zadružnog života“ posebno je naglašavana 2000. godine. Dve porodice koje i danas žive u zajednici, međutim, naglašavaju značaj udruživanja materijalnih resursa; iskaz Miloševe majke je primer kako se različiti izvori prihoda (i alimentacija koju nije pomenula) kombinuju za poboljšanje kvaliteta života porodice:

M: Znae šta moja mama ima veliku penziju i ona daje pola penzije u kuću. Moja plata je do oktobra meseca bila pristojna, mislim velika za naše uslove, ne velika, pristojna – 700 evra. Sad mi je plata pola od toga u školi. Znači neka dopuna je sa tim časovima. Malo ih ima. Međutim ja sam u međuvremenu kupila neki stančić u Kumodražu od onih ranijih časova. Pa tu nešto kane. (Miloševa mama, 2007.)

Strategija redukcije potrošnje je mnogo manje izražena nego u radničkim porodicama. Sužavanje obima potreba – putovanja, izlazaka, kupovine garderobe za odrasle i sličnog, postojalo je tokom devedestetih i tokom drugog talasa istraživanja 2000. godine, što sažeto pokazuje iskaz jedne ispitanice:

S: Čega se odrićete?

M: Svega što je nadgradnja. Ulaganje u knjige, posete kulturnim manifestacijama, koncertima, ulaganje u profesiju, putovanja, znači sve što predstavlja neko zadovoljstvo, nadgradnju ličnosti, Znači, bukvalno preživljavamo. (Jakovova mama, 2000.)

Kod **percepcije materijalnog položaja** i posebno potrošnje javlja se slojna distinkcija oko definicije toga šta je „preživljavanje“. Dok je, kao što smo videli, za radničke porodice „preživljavanje“ održanje minimuma egzistencije, dotle za porodice srednjeg sloja „preživljavanje“ ima značenje održavanja „normalnog života“. Međutim,

pošto su aspiracije za kvalitetan život veće: „*živimo normalan život, ali to nije dovoljno*“ – opisano rečima jednog ispitanika, snižavanje kvaliteta života se doživljava kao odricanje, lišavanje:

S: Da li se nečega odričete?

M: Svakako da se odričemo.

T: Mnogih stvari, moj je jedini cilj zadnjih 10 godina bio da deca i porodica mogu da žive bez nekih većih opterećenja. Normalno da se hrane, normalno da se oblače, da odu na more i na skijanje. To je bio neki cilj koji je čini se ostvaren. Odrekli smo se svega drugog, praktično nigde ne izlazimo, retko gde drugde putujemo. Ja sam ranije imao strane časopise iz moje struke, to više ne postoji, ni kod koga, to se skresalo. Nas dvoje skoro garderobu ni ne kupujemo. (Stefanovi roditelji, 2000.)

Tokom trećeg talasa istraživanja ispitanici iz viračarskog poduzorka nisu pominjali redukciju potrošnje, osim ponekih koji su pominjali usavršavanja i putovanja u inostranstvu na koja su navikli pre društvene transformacije i krize:

M: S obzirom da smo svi mi u porodici umetnici, mislim da nam nisu dovoljna (primanja ST). Živimo onako opet normalan život. Mi bar smo navikli da živimo, bar dok smo bili mlađi, da stalno putujemo, na skijanje, more – to je bilo nešto što je normalno. Odlazak u inostranstvo, znači to su stvari koje više ne možemo. Ti odlasci u inostranstvo, situacija je takva kakva jeste. Znači mnogi je skromniji u odnosu na predhodno. (Bojanova mama, 2007.)

Iako **strategije supstitucije – prirodne proizvodnje i rada u domaćinstvu za sopstvene potrebe** suštinski ne postoje u porodicama srednjih slojeva na Viračaru, značajno je pogledati obim domaćeg rada žena – u okviru preovlađujuće podele rada u domaćinstvu.

O simetričnoj podeli rada, sa ravnomernom i ravnopravnom podelom i recipričnošću obaveza, može se govoriti u tri porodice. Bojanova majka je kod dece odmalena razvijala posebni radnu etiku, delila obaveze u domaćinstvu i plaćala im za rad, razvijajući njihovu samostalnost. Ta se strategija u ovoj porodici pokazala delotvornom, što pokazuje i iskazi ispitanice iz dva talasa istraživanja:

S: Kućni poslovi?

M: Svi četvoro učestvujemo, nemamo direktno da je moje kuvanje ili nešto nego svi učestvujemo u tome. Stariji sin i suprug isto znaju da kuvaju. Ustaljene su to navike, ne određujemo ko će šta da uradi, nego teče samo po sebi. (2000.)

S: Kako ste podelili posao u kući?

M: Svi radimo sve. Kuvanje i to radimo svi. Bojan zna najbolje da napravi neke makarone. Ako se pravi nešto slatko palačinke, njih dvojica zajedno rade. Suprug kuva najbolje od svih nas, on kuva savršeno, tako da je to nešto. Nema ono – ko će danas da kuva, ko se prvi dohvati taj kuva. (2007.)

Simetrična podela rada između roditelja sa, doduše nejednakim i nerekipročnim uključivanjem dece, postoji i u Draganovoj porodici. S obzirom da je od ranog uzrasta dece majka radila jedan posao sa punim radnim vremenom a drugi dodatni, dok je otac radio skraćeno radno vreme i samo povremeno imao angažmane kao slobodna profesija (muzičar), kod njih je spontano uspostavljena simetričnost podele kućnog rada između supružnika:

S: Kako ste podelili posao u kući?

M: Sve radimo zajednički. Odnosno šta ko stigne.

S: Vas dvoje jel?

M: Da.

S: A njih dvojica?

M: Njih dvojica. Dragan ne radi ništa, a N. hoće. Čak hoće da skuva nešto. Bacaju đubre to nije problem i ostale stvari. (Draganova mama, 2007.).

Drugačiju vrstu simetrične intergeneracijske podele kućnog rada ostvarila je Miloševa mama, nakon što je jednoroditeljska porodica počela život u zajedničkom domaćinstvu sa njenom majkom:

S: Reci mi šta bi bio tačno posao tvoj posao u kući?

D: Usisavanje, bacanje đubreta, kad stignem. Ako izlazim napolje treba da proverim da li ima đubreta da bacim. Vađenje sudo-va, osim ako baka ne izvadi.

S: Da li imaš nešto da je samo tvoj posao?

D: Usisavanje.

S: Kako ste došli do toga?

D: Dogovorili smo se jednostavno.

S: A drugi kako su podelili?

D: I. (sestra – ST) pegla, baka kuva, mama kuva sa vremena na vreme. Mama sređuje stan sa vremena na vreme. (Miloš, 2007.)

I u ostale dve jednoroditeljske porodice, u novoj životnoj situaciji počela je da se uspostavlja delimična simetrija podele kućnog rada između majki i ćerki:

S: Kaži mi kako ste podelile posao u kući ti i mama?

D: Pa šta ja znam. Mama briše prašinu, to ja nikad ne radim zato što su to sitnice za koje ja nemam živaca. ... Recimo ja volim da brišem podove. To volim, tako da i to radim u principu ja. Usisavamo kako ko stigne. Kuće je moja obaveza. Mama ide na pijacu, ja idem u prodavnicu. Sad obično u principu, pošto smo nas dve, mi ne kuvamo tako često, jer je svaka van kuće, barem jedan obrok dnevno. Ali mama sprema u principu tako neka svoja jela. Ja imam par svojih koje volim da spremam da jedem. Tako da nekad ja, nekad ona. (Nevena, 2007.)

M: Izlazi, petak i subota su glavni dani za izlaženje. A preko dana ujutru spava do iznemoglosti. Onda se probudi. Onda mora da se sredi kuća. To je nam je jedini dan kada sređujemo. Pomaže mi. Ja sve manje mogu, ona sve više radi. Ima tih obaveza u kući. Uglavnom ih poštuje i ne insistira mnogo i više postižem kad je zamolim nego kad joj naredim.

S: Zadovoljni ste time koliko učestvuje u kući?

M: Jesam. (Nevenina mama, 2007.)

Nove životne situacije – ostajanje deteta samog u domaćinstvu, donose novo osamostaljivanje dotle prezaštićenog deteta. Novo iskustvo se obostrano pozitivno doživljava, kao što se vidi iz iskaza Milene i njene mame:

S: Kako ste podelile poslove u kući?

D: Ovaj, mislim, pomognem ja njoj, ali 90% stvari ona radi. Obično se fokusiram na svoju sobu, brisanje prašine, usisavanje. To je moje. A ovaj, međutim, sad kad ona nije bila tu, s obzirom da je ovde svaki dan bio neko, ili neko društvo, i onda se napravi tu

svinjac, pa sam svaki dan usisavala. Ako neko ovde slučajno pre-spava, odmah ujutru se rasprema krevet. Sve – sudovi – čim se nešto pojede, popije se peru. Tako da sam bila baš ono odgovorna – oduševila sam se. (Milena, 2007.)

S: Šta radi u kući, da li se brine o domaćinstvu?

M: Znete kako, to je nešto što ja stalno razmišljam i vraćam film na moju mladost. Meni je mama bila u kući. Međutim, to jeste razlika – nije radila, bila je u penziji tada kada sam ja bila u tim nekim godinama. Moram priznati da ni ja nisam u kući bog zna šta radila. Ili se ne sećam toliko. Ali nekad smeta – kad sam ja u kući, onda se to uglavnom prepušta meni, sem kad kažem: uradi ovo. A evo sad sam ja bila odsutna 15 dana. Ona je usisavala, sređivala, sklanjala. Sve je bilo. (Milenina mama, 2007.)

Može se reći da je u još dve porodice simetričnost delimično ostvarena, bilo između supružnika, a sa manjim učešćem dece (kao u Dušanovoj porodici) ili između majke i dece (kao u Ivaninoj porodici).

Izrazito asimetrična podela, gde veliku većinu kućnih poslova obavlja majka, postoji u tri porodice – Stefanovoj (gde majka ne radi), Jakovovoj (gde je otac stalno odsutan), i Savinoj (gde majka ima stalnu plaćenu pomoć u domaćem radu). Na malom broju rodno neizbalansiranih studija slučaja nisam uspela da ustanovim pravilnost između podele rada u porodici i pola deteta. Postoji, međutim, pravilnost između radnog angažovanja žene i simetričnije podele rada u domaćinstvu. Za razliku od radničkih porodica u Rakovici, one žene iz viračarskog poduzorka koje obavljaju višestruke radne aktivnosti (kao Draganova i Miloševa mama), i time se verovatno percipiraju kao glavni „hranioci“ porodice, uspele su da razviju participativniji odnos u svojim domaćinstvima³³. Najmanja simetrija je u onim porodicama gde se očev posao i karijera nadređuju nad ženinim, a delimično i nad celokupnim životom porodice.

Mada u manjoj meri, i za ispitanike iz porodica srednjeg sloja sa Viračara period devedesetih i drugi talas istraživanja obeležili su negativne **percepcije** izazvane prvenstveno velikim naporima i ogromnim trošenjem ličnih resursa. One se iskazuju kao žaljenje za otuđenjem od porodice, kod onih očeva koji su bili odsutni:

³³ O participaciji u ispitivanim porodicama videti više u Tomanović, 2002.

T: Žao mi je tih deset godina koje sam izgubio. Za tim žalim, posebno sa mojim starijim sinom, jer izgleda da nisam uspostavio pravi kontakt sa njim. Bio je udaljen od mene na neki način. Mislim da mu to nedostaje, meni svakako nedostaje. (Stefanov tata, 2000)

i kao osećaj umora i psihičkog zamora u tegobnoj svakodnevnicu koja nije ukazivala na svetliju perspektivu:

T: Smešno je uopšte pitati ljude šta im to nedostaje, kad se sve svodi na elementarne potrebe, da ima dete, da prođe, da jede, da vozi kola, da budem srećan što je sinoć bilo struje, e, divno, došao je benzin na pumpi, divno, ko da nije najnormalnija stvar da bude benzina na pumpi. To je jedna najnormalnija stvar, a ja treba da budem srećan što ima benzina. Nedostaje lagodnost u životu, da ja ne moram da razmišljam, ne treba mi bogatstvo, da ne mislim o svakodnevnim stvarima. Čovek ima stres i potrebu za jednim normalnim životom. To je ono što nedostaje. (Nevenin tata, 2007.)³⁴

Iskazi ispitanika ukazuju da je period od 2000. do 2007. godine doneo neku materijalnu sigurnost, za neke i prosperitet – što se očita u većoj psihičkoj stabilnosti i zadovoljstvu u porodicama³⁵.

Promene u materijalnom položaju u porodicama srednjih slojeva na Vračaru karakteriše njegova stabilizacija, a u slučaju nekih porodica i napredak:

T: Ja sam napokon od prošle godine ili prošle godine odlučio da radim samo za sebe, za nas u stvari. Ja sam radio 30 godina u projektovanju, izvođenju. Kako je bilo teško vreme, bilo haotično, onda sam se svim i svačim bavio. Dosta sam počeo da radim na izvođenjima. Zadnje tri i po godine sam radio na jednom objektu – stambenoj zgradi, tu na Crvenom krstu i to je sad, praktično je gotovo ljudi su useljeni. Ali sam to radio u nekom ortračkom sistemu koji mi normalno ne odgovara, zato što zna se šta je to ortakluk. Meni to ne odgovara, jer ja to sasvim drugačije gledam. I sad sam odlučio da radim sam i polako i sinove da uključujem u taj posao u projektovanje praktično za te objekte, koje ću posle ja da izvodim, gradim.

³⁴ Više o atmosferi koja je preovladavala u ispitivanim porodicama videti u Tomanović, 2002.

³⁵ Očigledno u navedenim iskazima ispitanika o potrošnji.

... To su zarade profiti, nekad ide, nekad ne ide. Mislim da imamo, bar prema novcu koji se troši, sigurno imamo viši od nekog opšteg standarda. Mislim da živimo sigurno bolje nego veliki broj ljudi sada u ovoj zemlji. Ova godina će biti prelaz na drugačiji sistem rada i najverovatnije ćemo biti potpuno stabilni. I onda ćemo, ako se to sve ostvari što ja sad planiram, to je otprilike rok od godine dana, onda ćemo svi imati čak vrlo visok standard. To je moj plan – nadam se da će tako i bude. (Stefanov tata, 2007.)

Promene u materijalnom položaju ukazuju na trajnost i uspešnost strategija koje dovode do **stanja dinamične ravnoteže** sa ravnomernim razvijanjem i resursa i potreba (Babović, 2009).

U poduzorku porodica srednjih slojeva deca ne rade, niti zarađuju za džeparac. Izuzetak je Bojan, što je više proizvod specifične radne etike koju promovise majka (o čemu je ranije bilo reči), nego potrebe za dodatnim prihodom u porodici koja ima tri dohotka. Bojan je tokom srednje škole zarađivao dizajnom (crtanjem), ali pored oca i stolarstvom:

S: Pomenuo si da si radio za džeparac?

D: Pa da, to stolarija, to sam radio. Ali ovako, ako ispadne neki posao. Neke kompjutere sam umrežavao. Svašta čujem, odem da pomognem, pa naučim sve što može da bude korisno u životu.

S: Kaži mi, novac koji si tako zaradio da li ti je pomagao kao džeparac, ili si imao neku namenu za njega posebnu?

D: Uglavnom sam ga koristio za polaganje vozačkog ispita. Ne znam, ulagao sam u neke stvari koje će mi biti korisne nisam se razbacivao. (Bojan, 2007.)

Što se tiče pitanja ekonomskih resursa kao strukturalno ograničavajućih – omogućavajućih u **odnosu na dete**, nijedno od dece sa Vračara nije iskazalo viđenje da su neke njegove ili njene aspiracije ograničene ili osujećene zbog nedovoljno sredstava u porodici ili odsustva materijalne podrške od strane roditelja. Štaviše, u svim ispitivanim porodicama ulaganja u decu su konstantno velika, posebno u njihov kulturni kapital kroz obrazovanje – školovanje i vanškolske aktivnosti³⁶. I u periodima kada je kvalitet života porodice bio ugro-

³⁶ O tome će detaljno biti reči u poglavlju o obrazovanju kao kulturnom kapitalu.

žen, ulaganje u decu je bio prioritet koji su sebi postavljali roditelji srednjeg sloja:

M: Odvojimo ono što treba da pokrije njihove potrebe i aktivnosti van škole. To se plaća, crtanje i ostalo, prvo to, pa onda sve ostalo. (Dušanova mama, 2000.)

U hijerarhiji prioriteta, školovanje dece je i 2007. godine bilo visoko postavljeno:

T: ...Mi imamo tako neki stav gde, na neke stvari, recimo, vezano za školovanje, za, ne znam, tako neke specifične aktivnosti – mi dajemo priličan neki novac, uslovno za naše uslove ovde. Ali imamo opet neke stvari gde nismo se stabilizovali ekonomski, u tom smislu nekog tog prostora (stambenog – ST). (Savin tata, 2007.)

S: Da li imate neke planove za neke investicije, da li imate neke mogućnosti?

M: Naši su planovi ta naša deca koja još uvek nisu završila i tu su neki naši planovi, ako bude trebalo, nego u svakom slučaju će trebati. Možda neke stipendije, neka čuda, pa negde da se u ove naše investicije uključe stipendije ... (Ivanina mama, 2007.)

Poređenjem rezultata istraživanja koji se odnose na ekonomski aspekt svakodnevnog života porodica u dva istraživana poduzorka, uočavaju se neka zajednička obeležja, kao i neke izražene razlike.

Zajednička obeležja ekonomskog aspekta porodičnog života proizilaze iz konjunktura – iz odlika društvenog konteksta, koji karakteriše dugotrajna anomična transformacija društva. Zajednička obeležja su izraženija u periodu „blokiranje transformacije“ devedesetih i 2000. godine. Opšti ekonomski položaj oba tipa porodica obeležili su pad životnog standarda i kvaliteta života. Oni su uslovlili potrebu za dodatnim psiho-fizičkim naporima pojedinaca (roditelja), odnosno veliko trošenje ljudskih resursa (snage, energije, vremena, emocija), što je uzrokovalo opterećenje i osećanje nezadovoljstva koji su zajednički obema grupama ispitanika.

Neke od strategija su bile slične u okviru tog perioda „strategija opstanka“, kao što su redukcija potrošnje i razvijanje diversifikovane radne strategije. Pored toga, strukturalno kulturalna obeležja patrijar-

halne matrice koja je još uvek dominantna na ovim prostorima, a u nekim aspektima i osnažena procesima retraditionalizacije društva, uslovlila su da je jedno od zajedničkih obeležja dva tipa porodica prisutnost rodni nejednakosti u radnim strategijama i podeli domaćeg rada.

U sledećem periodu razvoja društva Srbije, u periodu „reaktivirane transformacije“ nakon političkih promena 2000.godine, javljaju se **razlike u ekonomskom životu porodica**, koje ukazuju na slojne distinkcije. Razlike, odnosno slojne distinkcije, proizilaze iz strukturalnih obeležja akumuliranog kapitala i to prvenstveno kulturnog, u smislu stečenog obrazovanja.

Što se tiče ekonomskih resursa, bolji stambeni uslovi su u porodicama na Vračaru. Sa druge strane, porodice u Rakovici imaju više dodatnih nekretnina kojima mogu da manipulišu kao resursima, što neke i čine, a to je slučaj samo u jednoj porodici na Vračaru.

Najizrazitije razlike se javljaju u domenu ekonomskih strategija domaćinstava. Posebno je jasna razlika u radnim strategijama koja je konzistentna sa podelom koju daje Marija Babović (2009: 142) na radne strategije vezane za primarno tržište rada, koje karakteriše radna snaga sa višim kvalifikacijama, mogućnost za napredovanje u karijeri, i sigurniji i bolje plaćeni poslovima (stručnjački, menadžerski i preduzetnički), i na radne strategije vezane za sekundarno tržište rada: gde radi radna snaga sa nižim kvalifikacijama, gde se teže pronalazi posao, obavljaju nesigurniji i slabije plaćeni poslovi. S obzirom da su vezani za primarno tržište rada, ispitanici, a posebno očevi na Vračaru su manje opterećeni dvostrukim radom, dok su njihove strategije trajnije i prosperitetnije. Sa druge strane, angažovanje ispitanika iz Rakovice, i majki i očeva, na sekundarnom tržištu rada, povezano je sa njihovom većom opterećenošću dvostrukim zaposlenjem, a strategije su manje uspešne – ne obezbeđuju dovoljan standard i kvalitet života porodice i manje su trajne, radni angažmani se češće menjaju.

I ostali tipovi strategija pokazuju slojne razlike još od prvog talasa istraživanja početkom devedesetih (Tomanović-Mihajlović, 1997). Postoji tako razlika u strategiji koja je zasnovana na **redukciji potrošnje**: i to razlika u intenzitetu, značaju i značenju. Potonje se odnosi na različitu percepciju kvaliteta života: sa jedne strane, u radničkim porodicama u Rakovici kvalitet života se svodi na „normalan život“ koji se tumači kao „preživljavanje“, a sa druge strane, u porodicama

srednjeg sloja na Vračaru kvalitet života se takođe povezuje sa „normalnim životom“, ali se on kod ovih ispitanika tumači kao „nadgradnja“, zadovoljenje ne samo egzistencijalnih, već i kulturnih potreba – izlazaka, putovanja, nabavke knjiga, na primer. Shodno tome, pojam „lišavanja“, odnosno redukcije potreba ima različite sadržaje i značenja u dva tipa porodica.

Potom, **strategija oslanjanja na socijalne mreže podrške** je manje zastupljena u porodicama na Vračaru nego u onima Rakovici, i to u oba istraživana perioda, dok s druge strane, **strategije supstitucije i samoproizvodnje** ne postoje na Vračaru. U celini poduzorka porodica srednjeg sloja postoji manja asimetrija u podeli domaćeg rada, a veća diferencijacija modela podela rada unutar poduzorka. Veća simetričnost u podeli domaćeg rada između supružnika je povezana sa profesionalnom orijentacijom žena – ispitivanih majki, kao i sa njihovom radnom emancipacijom i dodatnim radnim opterećenjem, što nije slučaj u poduzorku ispitivanih radničkih porodica u Rakovici.

Sledstveno navedenom, **stanja** koja nastaju kao posledica razvijanja i delovanja strategija su različita. Manji ekonomski resursi, kulturni kapital u smislu obrazovanja i strategije orijentisane na sekundarno tržište rada, koje su manje uspešne i trajne, proizvele su stanje „statičke ravnoteže“, odnosno prostu reprodukciju i održanje ekonomskog stanja u radničkim porodicama u Rakovici. Sa druge strane, u porodicama srednjeg sloja na Vračaru dinamička ravnoteža, koju karakteriše razvijanje resursa i potreba, posledica je većeg početnog ekonomskog i kulturnog kapitala koji pojedincima omogućavaju da razvijaju uspešnije i trajnije strategije na primarnom tržištu rada. To potvrđuju i nalazi istraživanja Marije Babović koja zaključuje da isti tipovi strategija (npr. radne diversifikovane) daju „*posve različite efekte* u zavisnosti od vrste rada i slojne pripadnosti domaćinstava (kurziv u originalu – prim. ST), kao i da su i veće šanse za socijalni uspon domaćinstava iz slojeva preduzetnika i stručnjaka (2009: 240, 241).

Za ovo istraživanje, od ključnog je značaja to što različiti ekonomski uslovi, ekonomski kapital porodice stvaraju različita **strukturalna okruženja** za dete, bilo samostalno, bilo u kombinaciji i aktivirajući druge tipove kapitala – kulturni i socijalni. U ovom poglavlju delimično je pokazano na koji način ta okruženja deluju kao ograničavajuća – u Rakovici ili omogućavajuća – na Vračaru. O međudejstvu različitih tipova kapitala biće detaljno reči u narednim poglavljima.

OBRAZOVANJE DETETA KAO KULTURNI KAPITAL

Novija istraživanja strukture jugoslovenskog društva pri kraju socijalističkog perioda i srpskog društva u post-socijalističkoj transformaciji ukazuju na nisku međugeneracijsku i unutargeneracijsku pokretljivost koja vodi strukturalnom „zatvaranju“ društva³⁷. Iako prema poslednjim istraživanjima svi društveni slojevi pokazuju tendenciju zatvaranja, samoreprodukcija sloja je posebno izražena u srednjim i višim slojevima (Cvejić, 2006). Istraživanja pokazuju da tokom dužeg perioda srednji i viši slojevi usmeravaju svoje potomke na sticanje visokog obrazovanja i uključivanje u aktivan društveni život u okviru socijalno-klasnih pozicija sličnih roditeljskim (Miladinović, 2006: 126). Akumulirani kulturni i socijalni kapital ovih slojeva se pojavljuje i kao značajna barijera za ulazak u njih (Ibid. 129). Sa druge strane, sticanje visokog obrazovanja i dalje ostaje, pored političke aktivnosti, osnovni kanal vertikalne društvene pokretljivosti – društvene promocije (Cvejić, 2006; Miladinović, 2006).

Predmet analize u ovom poglavlju je slojna distinkcija u odnosu prema obrazovanju i školovanju između ispitivanih porodica. Ovaj odnos se posmatra kao oblik kulturnog kapitala porodice i ispituje se njegova uloga u kulturnoj i socijalnoj reprodukciji.

Konceptualizacija obrazovanja kao kulturnog kapitala u porodici

Kako je navedeno u konceptualnom delu studije, prema Burdieu, kulturni kapital može postojati u različitim oblicima: kao lične dispozicije, objektivizovan u dobrima i institucionalizovan u obrazovnim kvalifikacijama (Bourdieu, 1986b: 243). U ovom poglavlju se posebna pažnja posvećuje kulturnim dispozicijama koje se odnose na

³⁷ Lazić, 1987; Bogdanović, 1991, 1992; Miladinović, 1993, 2003; Cvejić, 2000; Lazić i Cvejić, 2005, navedeno prema Cvejić, 2006.

obrazovanje u najširem smislu, a koje se stiču u porodičnom okruženju. One su deo porodičnog habitusa koje se putem „pedagoške akcije“ (Bernštajn), „neprimetnog šegrtovanja“ (Burdije) prenosi na potomke da bi postao deo njihovog ličnog habitusa koji predisponira njihove percepcije, stavove i prakse (u ovom slučaju prema obrazovanju).

Kulturni kapital porodice se između ostalog investira u obrazovanje potomaka. Burdije smatra da se, pošto viša i u manjem obimu srednja klasa imaju sredstva da investiraju svoj kulturni kapital u optimalna obrazovna okruženja i njihove investicije su izuzetno profitabilne, obrazovni sistemi mogu posmatrati kao mehanizmi generisanja društvenog profita (Bourdieu, Passeron, 1990).

S druge strane, kulturni kapital nije samo povezan sa odnosima velikih društvenih grupa sa obrazovnim sistemom, već i sa centralnim mestom porodice za razumevanje kulturne reprodukcije, pa se tako naglašava da: „obrazovni sistem manje direktno zavisi od zahteva sistema proizvodnje nego od zahteva reprodukcije porodične grupe“ (Bourdieu, Boltanski, 1981: 142 – 3; navedeno prema Reay, 2000).

Kulturni kapital se prvenstveno prenosi kroz porodicu: kroz nju deca stiču načine mišljenja, tipove dispozicija, skupove značenja i obeležja stila – oblikuje se njihov habitus. Potom se prenetim obrascima pripisuju posebne društvene vrednosti i status u skladu sa onim što dominantna klasa vrednuje kao kulturni kapital. Na taj način deca koja potiču iz društveno i kulturno povlašćenih sredina raspolazu jednom kulturnom kompetencijom koja im, uz visok nivo ambicije, omogućava da se bolje pozicioniraju u školskom sistemu (Dibe, 2002: 14). U analizi kulturnog kapitala sadržana je složena analiza interakcija između porodičnog porekla, procesa školovanja i detetove obrazovne karijere. Tako nam porodice pružaju analitičku vezu između individualne i klasne putanje (Reay, 2000: 570).

Centralno mesto porodice u kulturnoj i socijalnoj reprodukciji upućuje na intenzitet i kvalitet odnosa roditelja i dece³⁸. Socijalna reprodukcija je „konstruisana i rekonstruisana kroz svakodnevne aktivnosti roditelja i dece kod kuće u istoj meri kao i kroz socijalnu dinamiku obrazovnih institucija i delovanje tržišta rada“ (Reay, 1998b: 196). Roditeljska praksa, a posebno uloga majke u ovom procesu

³⁸ Najuzi oblik socijalnog kapitala u Kolmanovom smislu (Coleman, 1988).

je činjenica na koju Burdije ukazuje u svom tumačenju povezanosti različitih oblika kapitala: „...zato što kulturni kapital koji se efektivno prenosi unutar porodice ne zavisi samo od količine kulturnog kapitala, akumuliranog provođenjem vremena, koji porodica poseduje, već i od upotrebljivog vremena (posebno u obliku majčinog slobodnog vremena) koje je na raspolaganju“ (Bourdieu, 1986b: 253).

Na osnovu svojih kvalitativnih studija Dajana Rej (Reay, 1998a; 1998b) zaključuje da su majke putem uključenosti i angažovanosti oko obrazovnog postignuća deteta (pomoć u učenju, kontakt sa školom, angažovanje privatnih nastavnika i sl.) važni akteri u procesu socijalne reprodukcije koja je neophodna za održanje tržišta rada. Da bi analizirale i razumele procese u porodici obično vezane za rad žena (i to ne samo obrazovni rad sa decom), jedna grupa autorki uvodi koncept emocionalnog kapitala. Emocionalni kapital je uopšteno vezan za okvire afektivnih odnosa u porodici i sa prijateljima i obuhvata emocionalne resurse koje dajete onima do kojih vam je stalo. Pojam emocionalni resursi odnosi se na: „znanja, kontakte i odnose kao i pristup emocionalno vrednim veštinama i dobrima, koja postoje u bilo kojoj društvenoj mreži koju obeležavaju afektivne veze“ (Nowotny, 1981: 148; prema Reay, 2000: 572). Ove autorke vide emocionalni kapital kao oblik socijalnog kapitala, ali kao deo privatne pre nego javne sfere, u čijoj reprodukciji je veći udeo žena nego muškaraca. Emocionalni kapital se može razumeti kao skup emocionalnih resursa koji su tokom vremena izgrađeni u porodici i na koje deca mogu da se oslone. Prema nekim istraživanjima: podrška, strpljenje i posvećenost – vidljivi su posebno u načinu na koji su majke posvećivale vlastite veštine stečene u formalnom obrazovanju napredovanju svoje dece (Alatt, 1993: 143).

S obzirom na specifičnost društveno istorijskog konteksta, analiza u ovom poglavlju počinje sagledavanjem načina na koji su deca i njihovi roditelji percipirali školu i obrazovni sistem u posmatranom periodu. Potom se ukazuje na rad majki kao oblik investiranja porodičnog kulturnog kapitala. Poseban deo analize odnosi se na vanškolske aktivnosti kao način generisanja kulturnog kapitala. Stav prema značaju i ulozi obrazovanja analizira se kao segment vaspitne filozofije – aspekt kulturnog kapitala i kao etos – deo porodičnog habitusa – i dovodi u vezu sa različitim oblicima investiranja kao i sa percepcijom budućnosti – očekivanjima i profesionalnim aspiracijama.

Percepcija škole i školovanja: deca i roditelji

Na osnovu obuhvatnih i detaljnih procena kvaliteta obrazovnog sistema u Srbiji (UNICEF, 2001) može se konstatovati da on, usled kumulativnog delovanja raznih socio-kulturnih faktora: višedecenijskog zastarelog obrazovnog sistema i razornog delovanja prolongirane društvene i ekonomske krize (Plut, Krnjaić 2004: 58), sve manje obezbeđuje potporne sisteme i sredstva za učenje i razvoj dece (Ibid. 21).

Percepcija škole i obrazovnog sistema, kao i stav prema obrazovanju nisu bili osnovni ni specifičan predmet našeg istraživanja, ali su se kao posebna tema izdvojili upravo značajem koji su im sami ispitanici (naročito roditelji) pridavali.

Sve slabosti školskog sistema obrazovanja se u određenoj meri reflektuju u iskazima ispitanika: dece i roditelja. U intervjuima se ponekad na mlađem uzrastu pominje loš odnos sa učiteljicom, a u starijim razredima – sukobi sa predmetnim nastavnicima. Roditelji navode primere nepedagoških postupaka nastavnika, koji ponekad dovode do sukoba sa detetom (ili sa više dece u odeljenju) i kao reakciju izazivaju intervenciju roditelja pojedinačnog deteta ili više dece. Nekoliko ispitivane dece je promenilo osnovnu školu zbog sukoba sa nastavnicima i nezadovoljstva školom, dok je u srednjoj školi to ređi slučaj i uglavnom se dešavalo usled procene socijalnih interakcija – „zbog društva“.

Deca su češće govorila o školi na osnovnoškolskom uzrastu. Pozitivne ocene škole se uglavnom tiču interakcija sa drugom decom (druženja), a negativne se odnose na opterećenost učenjem, a posebno na nekorektan odnos nastavnika:

Svaki nastavnik je jako zahtevan, ali ima nastavnika koji jednostavno dresiraju – moraš ovo, moraš ono (Tamara, 2000).

S: Šta te najviše nervira u vezi sa školom?

B: Što se previše radi. I onih petnaestak što sedi u zadnjim redovima, deru se na času, gađaju papirima, žvrljaju po klupi ... Oni iznerviraju nastavnike i oni nam daju kontrolni i onda niko ništa ne zna, pa nam podele kečeve. Zbog onih bezobraznih onda svi ispaštaju.

S: A šta te oduševljava?

D: Lepo je što ću da se obrazujem i neću da ostanem glup, ali previše traže i nastavnici nemaju živce. (Bojan, 2000.).

D: Nisam zadovoljan, pa eto zato što su profesori nisu dovoljno korektni, nisu dovoljno psiholozi prema deci, pedagozi što bi trebali da budu. (Stefan, 2007.).³⁹

Intervjuisani roditelji su ponekad iznosili oštre kritike obrazovnog sistema i procesa, koje smatraju posledicom dugotrajne društveno ekonomske krize. Kada ukazuju na neorganizovanost i haotičnost u nastavi, roditelji izražavaju bojazan u kvalitet znanja koju deca dobijaju u školi, a koje im je neophodno za budućnost:

Uporedite naše i njihove profesore. Svi moji profesori su bili ljudi koji su voleli svoj posao uglavnom i poštovali posao koji obavljaju. E sad kakve su plate imali u odnosu na druge, ja ne znam. Za sve je bilo normalnije vreme. A sad recimo imate gomilu ljudi koji prvo ne vole svoj posao, drugo unapred se smatraju manje plaćenim, poniženim i uvređenim, koji hoće sad da isteruju svoje stvari sa ovim štrajkovima. Ja se užasavam ovih štrajkova, jer su deca, verujte mi na reč, nakon tri ove zadnje godine – invalidi u školskom smislu (Jovanova mama, 2000.).

Školom uopšte, nikako [zadovoljna – ST]. Sad naročito, ove godine to je katastrofa: više gube nego što imaju, stalno se nešto nastavnici menjaju, nikako da se ustale. Da dobiju neke profesore koji ne bi smeli tako da se ponašaju, morali bi više da se angažuju. Gimnazije i osnovne škole, sve je to spalo na najniži mogući nivo i zato deca izlaze glupa iz škole (Stefanova mama, 2000.).

Mislim da pre ona oseća manjak u kratkom obimu nastave, a ne u preobimnosti gradiva – gube časove, jedna je neorganizovanost i opšti kaos u toj školi. U tom smislu se žali. Ona ne može da proceni koliko treba u školi da uči, ali možemo mi. (Milenin tata, 2000.).

³⁹ Ovi nalazi korenspodiraju sa nalazima istraživanja iz 2001. godine gde su učenici kao osnovne probleme u školovanju percipirali: nekorektnost i pristrasnost nastavnika i njihov dosadan i nerazumljiv način rada; preobimno, nerazumljivo i nerelevantno gradivo; nedisciplinu učenika, kao i fizičke uslove u školi (Pešić, Stepanović 2004).

Roditelji konstatuju preopterećenost dece učenjem i to doživljavaju kao pritisak na decu, ali i na sebe same:

Ljudi, ko opterećuje ovu decu, meni nije jasno, da li je ona toliko spora ili o čemu se radi, da ona dnevno provede 2 ili 3 sata učeći? Dete u petom razredu da tri sata provede kod kuće učeći, to mi nikako ne ide u glavu. A ono što je najgore – ona stvarno uči – kad god je vidim uči. Stvarno joj treba tri sata, što je za mene preterano. Pa gde to ima? (Nevenin tata, 2000.).

Pominje se i kompetitivnost kao efekat učenja, naspram njegovoj suštini – obrazovanju:

Ono što me pritiska je to što je vreme sada surovije. Veliki je pritisak i na decu i na roditelje, što se tiče obaveza u školi. Sad ili nikad u smislu ocena i bodova da bi se moglo upisati u neku školu, sa znanjem da nemate para da ga upišete, što inače kod nas funkcioniše, znači ta vrsta pritiska je kod mene teška. Nema bezbrižnog učenja (Jakovova mama, 2000.).

Roditelji uočavaju veću pragmatičnost dece u odnosu na ciljeve i svrhu obrazovanja, koja je, zajedno sa izvesnom apatičnošću, proizvod razbijenih iluzija o vremenu u kome živimo:

T: Deca već pitaju: Kakva korist od fakulteta kad nema radnog mesta?

M: Ljudi sa doktoratima čekaju na Birou. Ima ih koji su se preko noći obogatili.

T: Deca znaju i ko ti je tata, i kojoj stranci pripada, i kako se na taj način obezbediti. Normalno, sa ovakvim stavovima, komentarišu sve. Vrlo je teško decu danas usmeravati ka nekoj školi.

M: Kažem ja njoj: nemoj učiti, ne gine ti metla kod mene u firmi. A ona: pu, baš me briga, što metla, ja ću se možda dobro udati. Sin je drugačije reagovao, plakao bi kad bi mu zapretila đubretarom (Jelenini roditelji, 2000.).

Takve percepcije i stavovi dece kod roditelja izazivaju dileme koliko i kako insistirati na učenju i obrazovanju:

Mislim da treba da se obrazuje, pa se tu malo svađamo, mada i ne mogu nešto puno, jer su ova deca mnogo rano sazrela, imaju prilike da vide i dožive sve ono što mi nismo kad smo bili mali. I jednostavno koliko god pričali i pokušavali da im date pravi motiv da se obrazuju i da idu u školu, s druge strane vide da nema ništa od te škole. I to je redovna pojava, to nije samo kod moje dece: „Čemu si se ti školovala, a radiš dva posla i šta mi nudiš od perspektive?“ Drugo, i obrazovanje je neozbiljno, ja radim u školi ali nije to tako. Programi su jako obimni, gradivo je teško, sistem je zastareo, profesori su nezadovoljni i umesto da se ganjaju sa onima koji prave programe, na deci se lomi koplje. Deca sve to vide. Ne kažem da su oni genijalci, ali ne možete da ih sklonite, sve vide. Gledajte TV, novine – sve je puno informacija i oni sve to kapiraju (Draganova mama, 2000.).

Oni su veći realisti nego ja. S jedne strane je to dobro, jer su se oni već prilagodili promenama, a ne ko nas dvoje. A s druge strane je tužno, jer su odustali od borbe. Zašto ja da učim kad to ne vredi? Zašto ja da učim ako preprodavac benzina zaradi za dan platu doktora i inženjera? To su sad razmišljanja, ali vrlo argumentovana od dece koju vi sad treba da terate da uče. Ja na to ne pristajem – rečitošću i domišljatošću i ne znam čime sve, a najviše od svega ličnim radom (Jovanova mama, 2000.).

Poslednji iskaz nas upućuje na posebnu temu: roditeljsko angažovanje u procesu obrazovanja.

Roditeljska uključenost u obrazovni proces

Pomenuto istraživanje percepcija stanja obrazovnog sistema pokazalo je da se realan „događaj učenja“ u velikoj meri pomerio iz učionice u vanškolski – porodični kontekst, tako da porodica (roditelji) postaje jedan od ključnih potpornih sistema u obrazovnom procesu (Plut i Krnjaić, 2004: 69).

Roditelji su na različite načine uključeni u obrazovni proces, kako formalno školski: pomaganjem pri učenju, održavanjem kontakata sa školom, učestvovanjem u radu škole, angažovanjem

plaćenih nastavnika i slično, tako i vanškolski – organizovanjem i realizovanjem vanškolskih aktivnosti. Termin „roditeljska uključenost“ zamagljuje činjenicu da je u pitanju društvena praksa koju još uvek u najvećoj meri obavljaju žene – majke (Reay, 1998a), što je nedvosmisleno pokazalo i ovo istraživanje. Tako Tamarin otac kaže: *Treba joj pomoć, ona (majka) prati razvoj od početka i tu je*, a Ivanov otac naglašava da su Ivanovi školski uspesi, uključujući upis na fakultet u velikoj meri zasluga majke – njenog kontinuiranog rada sa sinom.

U pitanju je dugotrajan i stalan rad koji angažuje celokupne majčine resurse i prema kome se ponekad organizuje posao (rad u sme-nama), a skoro uvek njeno slobodno vreme:

U svakom slučaju nemam recimo popodnevni odmor. Tu i ta-mo se desi da se odmorim popodne kad dođem s posla, ali isto tako moram priznati da se, otkako je ona veća, s jedne strane jeste da su se smanjile neke obaveze, što se tiče odvođenja, čekanja – to jeste rasterećeno, ali s druge strane je ovaj deo koji se tiče škole ... Nas dve smo zajedno u smeni da ne budemo u raskoraku, tako sam namestila – da je prekontrolišem šta se odradilo a šta još treba. Ja treba prethodno da pročitam i naučim da bih mogla da joj pokažem (Milenina mama, 2000.).

Roditeljsko angažovanje – majčin rad sa detetom, kao i uzima-nje privatnih časova, podrazumeva se i vidi kao imperativ vremena i stanja obrazovnog sistema⁴⁰. Njegova uloga može biti dopunska (komplementarna) i/ili kompenzatorska (nadomešćujuća) za formal-no obrazovanje:

Zato što je škola potpuno nebulozna, sve je to skupa depri-mirajuće – što mora da se radi sa tom decom, što je sve to tako nabijeno, pretrpano. Ako čovek hoće da mu dete ne stagnira mora mnogo da se trudi, a ja smatram da je to smišljeno napravljeno da bi se roditelji maksimalno angažovali i trošili svoju energiju tu, a ne tamo gde treba, da je to jedna vrsta namerno nametnute varijante i onda naravno tu se strahovita energija troši. Ja ne mogu da pustim

⁴⁰ Jedna od osnovnih dečijih strategija za rešavanje problema u učenju je oslanjanje na pomoć drugih – najčešće članova porodice (roditelja) (Pešić, Stepanović, 2004: 53).

dete, znači treba da stekne navike, treba da mu se sve to složi. (Savina mama, 2000.).

Rad sa decom i investiranje emocionalnog kapitala ne podrazumeva da samo pozitivne emocije imaju uticaja na obrazovni proces; i bes na primer može imati pozitivan uticaj – ukazuje na majčina očekivanja i frustracije kada ona nisu ispunjena (Reay, 2000: 573). Da je svakodnevni rad na učenju ponekad obostrano emocionalno iscrpljujuća interakcija, vidi se iz sledećeg iskaza:

Kad izgube volju za rad, ja onda sedim sa njima ... Ajde pročitaj, ajde preslišaj se, ajde to bolje sročiti itd. Pa se onda ja malo ljutim, pa ga ispravljam, ali on ne voli kritiku. Izgleda prilično burno to učenje sa njim, ali radim svakodnevno, verujete da svaki dan sa obojicom radim (Jovanova mama, 2000.).

Emocionalni kapital se ne može dovesti u vezu sa obrazovnim postignućem na jasan i jednoznačan način. Ponekad se obrazovno postignuće ostvaruje po cenu ugrožavanja emocionalnog blagostanja osobe (deteta). Iako nezadovoljstvo manjim postignućem deteta može imati pozitivan efekat – stimulativan uticaj na dete, nekada može izazvati konflikt pre nego harmoniju između deteta i majke. Dvostruki efekti – nametanje obrazovnog uspeha po cenu emocionalnog dobrostanja deteta – često su bili navođeni u intervjuima: od svađa između majke i deteta, preko preopterećenosti deteta aktivnostima do neurotičnih reakcija i gubitka samopouzdanja.

Za razliku od nalaza nekih stranih istraživanja (Reay, 1998a), iako su neke majke iz radničkih porodica imale samo niže obrazovanje, one u intervjuima nisu izražavale da su se osećale manje kompetentnim da pomognu svojoj deci oko škole, mada su pomoć u učenju manje pominjale. Majke se međusobno razlikuju po opterećenosti poslom, kao i po motivaciji i volji sa kojom su pristupale tom radu – što je sve slojno obeleženo, ali i potrebe dece za roditeljskom pomoći su bile različite. To što roditelji nisu u intervjuima izražavali sumnju u vlastitu kompetentnost – ne znači da taj problem ne postoji, kao ni da je kompetentnost roditelja za pomoć u učenju (uvek) dovoljna⁴¹. Psiholozi su zapitani u kojoj meri roditeljski rad može od-

⁴¹ Videti gore iskaz Milenine majke koja kaže: *Ja treba prethodno da pročitam i naučim da bih mogla da joj pokažem.*

govoriti obrazovnim potrebama učenika „s obzirom da posredovanje znanja, pored poznavanja oblasti, zahteva posebne profesionalne kompetence“ (Stepanović, Pešić, 2004: 58).

Angažovanje privatnih nastavnika za ispomoć pri učenju pokazuje razliku po slojevima – ono varira od sporadičnih časova (uoči kontrola znanja ili za nadoknađivanje propuštenog gradiva i ispravljanje ocena) do konstatnog angažovanja za pojedine predmete ili čak za sve predmete u nižim razredima – što je bio slučaj u nekim porodicama samo u srednjem sloju⁴². Poseban vid angažovanja predstavlja pohađanje časova u cilju pripreme za upis na fakultet (arhitektura, dizajn, jezici) – opet karakteristično samo za porodice srednjih slojeva.

Vanškolske aktivnosti kao oblik kulturnog kapitala

Vanškolske aktivnosti, kao jedna vrsta alternativne ponude u odnosu na školu, mogu predstavljati njenu dopunu u obrazovnom smislu, ali i kompenzovati neke njene nedostatke. Zato se one mogu tretirati kao jedna vrsta specifičnog kulturno potpornog sistema za obrazovanje koji se nalazi van škole (Stepanović, Pešić, 2004: 91). Anketa ISI iz 2003. godine je pokazala da angažovanost deteta u vanškolskim aktivnostima kao indikator kulturnog kapitala koji se investira u decu, ali i kao kulturni kapital same dece, raste sa rastom obrazovnog nivoa i materijalnog položaja roditelja. S obzirom na značajnost njihove povezanosti sa obeležjima društvenog položaja, učenje stranog jezika i učenje računara se mogu uzeti kao diskriminatorne aktivnosti za merenje nivoa kulturnog kapitala roditelja i dece (Tomanović, 2004b).

Prema studijama slučaja iz 2000. godine, od 21 deteta iz oba sloja: četvoro nije imalo vanškolskih aktivnosti, petoro je treniralo sport (fudbal i košarku), dok su ostali bili angažovani u različitim

⁴² Istraživanje iz 2001. godine, rađeno na uzorku dece i roditelja nižeg materijalnog stanja i obrazovnog nivoa, pokazalo je da 6% porodica angažuje privatne nastavnike kontinuirano tokom cele godine, a 18% povremeno i po potrebi (Plut, Krnjaić, 2004: 91).

aktivnostima. Sport je toliko popularna i poželjna aktivnost među decom, da vršnjaci ponekad vrše pritisak na dete da se konformiše:

Voleo bi da se bavim sportom i košarkom, ali to manje nego što volim kulturu. U mom razredu su svi za sport i svi treniraju košarku i mene ponekad gledaju kao – ovaj nema nikakav sport ... (Dušan, 2000.).

Od desetoro dece iz srednjeg sloja, šestoro je pohađalo muzičku školu (sviranje instrumenata), jedno časove glume, jedno časove latino plesova, jedno košarku, dok samo jedno dete nije imalo vanškolske aktivnosti. Deca su imala i više aktivnosti: obično muzičku školu i učenje jezika ili kao Dušan npr. muzičku školu, crtanje i folklor:

Kad ide pre podne u školu, ponedeljak mu je malo teži, jer tog dana ima i muzičku školu i folklor u školi i on je oduševljen time, po podne mu je muzička, a folklor uveče u školi. Na folklor je krenuo uoči samog rata [misli na NATO bombardovanje – ST] i jako mu se sviđa. Ostalih dana ima po jednu aktivnost, utorkom ima crtanje na koje može i ne mora da ide, sredom uveče samo folklor, četvrtkom ima samo muzičku i crtanje na koje isto ne ide jer ima muzičku, petak je slobodan, a subotom crtanje. Svaki dan po nešto, ali to je maksimum sat i po (Dušanova mama, 2000.).

Od jedanaestoro dece iz radničkog sloja, troje je treniralo sport (fudbal i košarku), dvoje je bilo u izviđačima, dvoje je pevalo u školskom horu, dok troje nije imalo aktivnosti. Jedan dečak je od malena učio engleski jezik:

Sa engleskim je krenuo još u obdaništu – sa četiri godine. Prvih godinu dana bile su muke, nije hteo. I dok je bio mali pričala sam mu da treba da zna jezik, samo neka ide i neka sluša. Posle se oslobodio. Bilo mu je teško, drugari izađu u dvorište, a on sedi. Sad je super. (Ivanova mama, 2000.).

Roditelji navode različite razloge za angažovanje i značaj vanškolskih aktivnosti za decu. Aktivnosti su institucionalizovane, sa vremenskim rasporedom i odvijaju se u izdvojenim i nadgledanim prostorima sa decom koja su roditeljima poznata. One tako postaju

značajna sredstva kontrole – učestvujući u različitim aktivnostima deca se odvlače od „blejanja“ i „sklanjaju sa ulice“:

To je jedan od načina da je izolujemo od svega ovoga, jedna mala oaza u svemu ovom ružnom. S obzirom da uslovi nisu kao što su nekad bili da deca rastu u normalnom okruženju, sada je izuzetno važno da se nađe nešto takvo da tu provode vreme, u nekom sasvim drugom svetu u odnosu na onaj svet koji je na ulici. Bitno je iz tog razloga da se sačuvaju od negativnih uticaja. (Ivanin tata, 2000.).

Vanškolske aktivnosti se često percipiraju kao kompenzacija za devalvirani obrazovni sistem u Srbiji:

S: Zašto mislite da je bitno da se dete bavi nekim vanškolskim aktivnostima?

M: Zato što škola ne može da zadovolji nikakvu nadgradnju, osim opismenjivanja. Bilo bi idealno da on u školi već govori dva jezika, to bi bilo savršeno, da sam mogla da mu obezbedim nekog s kojim bi progovorio strani jezik kad i maternji. Smatram i da je muzika bitna, da li će se sutra baviti ili ne nije bitno, ali da bude čovek sa muzičkim obrazovanjem koji će umeti da uživa u tome. Smatram da je vrlo bitno. Volela bi da je na bilo koji način progovorio bar jedan jezik i da je putovao već negde, i naravno volela bi da ostane u muzici, makar na nivou srednje muzičke, a onda neka odluči sam (Savina mama, 2000.).

Za neke roditelje iz srednjih slojeva aktivnosti dece predstavljaju oblik socijalnog kapitala:

Nisu u pitanju samo znanje i obaveze, ona je tu ostvarila i po-znanstva i komunikaciju, prisustvo u više grupa istovremeno, uči neke socijalne komunikacijske veštine. Primarna je ta glavna škola, i tu očekujemo neki pristojan rezultat, a ovo kao što sam i malopre rekao, nikad tu nije bilo zahteva, tipa donesi diplomu ili pohvalnicu, ne, donesi dvojku, ali češ da završiš to. (Milenin tata, 2000.).

Pa ne znam šta da vam kažem. Taj hor je nešto što je lepo, što donosi i druženje i neke turneje i odlasci u inostranstvo. Recimo ona je provela 15 dana u Grčkoj sa ljudima koji su njenih godina.

Mislim da je to nešto što ostaje za ceo život. Mislim da je to u odnosu na blejanje pred TV-om i blejanje pred kafićima kvalitetnije provedeno vreme. (Milenina mama, 2007.).

Postoji značajna slojna razlika u percipiranju značenja i značaja vanškolskih aktivnosti. U radničkim porodicama, vanškolske aktivnosti se ne smatraju značajnim – većina roditelja radnika ih smatra pre vidom kontrole nad slobodnim vremenom deteta, nego izvorom obrazovanja i kulturnih stimulacija. U srednjim slojevima one se sve manje percipiraju kao zabava, više kao kulturna potrošnja; sve više postaju oblik investiranja – „dodatna vrednost“ u nečijoj biografiji (Brown, 1995: 43). Vanškolske aktivnosti dobijaju na značaju jer generišu kulturni kapital koji se može investirati u obrazovanje:

T: Ja pre svega želim da postanu učenici ljudi.

S: Mislite da je to razlog da treba da se bave nečim pored škole?

T: Ja sam imao široka interesovanja u svim oblastima kad sam bio u osnovnoj školi i gimnaziji, sve me interesovalo, i književnost, i muzika i slikarstvo, i tako sam se oformio kao jedna sveobuhvatna ličnost širokih pogleda. Ono što me užasno danas iritira to je govor, želim da imaju kulturu govora, moraju da budu kompletne ličnosti.

M: Mora da se čita.

T: Želim da nauče jezik, i to je čini mi se izuzetno važno nama bilo, a njima pogotovo. (Stefanovi roditelji, 2000.).

Ponekad je količina vanškolskih aktivnosti i onih vezanih za školu predstavljala opterećenja za dete. Na osnovnoškolskom uzrastu deca nisu uvek sa oduševljenjem prihvatila vanškolske aktivnosti posebno one vezane za muzičku školu koje su podrazumevale stalno i dugotrajno vežbanje instrumenta, tako da su neka odustala nakon nekoliko godina. Od šestoro dece iz srednjih slojeva koja su pohađala muzičke škole – dva dečaka (Jakov i Sava) su završili muzičke gimnazije i planiraju da sviranje instrumenta (čelo u oba slučaja) bude njihova profesija, dok je jedan mladić (Miloš) nastavio sa privatnim časovima klavira i grupnim javnim nastupima, dok je svoju profesionalnu budućnost usmerio ka jezicima. Ivana je glumila u dečijem pozorištu od svoje četvrte godine, a potom godinama

pohađala časove glume sa idejom da gluma bude njeno zanimanje. U poslednjim mesecima pred upis na fakultet nakon što je dugo i donekle mukotrпно promišljala glumačku profesiju i svoj odnos prema njoj, ona je donela odluku da odustane od dugogodišnje ideje da gluma bude njena profesija.

Dva mladića planiraju da svoje dugogodišnje treniranje sporta pretvore u profesionalnu karijeru – obojica su stoga i završila sportsku gimnaziju. Dragan⁴³ nema jasnu ideju o tome šta bi studirao i na koji način bi se profesionalno bavio košarkom. Mirko⁴⁴ je zbog nedostatka materijalnih sredstava i porodične krize morao da se zaposli i vanredno završi sportsku gimnaziju, ali ne odustaje od treniranja i igranja fudbala u klubu i ne planira dalje školovanje. Ma da svestan svih materijalnih i socijalnih ograničenja za ostvarenje zamišljene karijere, ovaj mladić ne odustaje od ideje da mu fudbal bude profesija.

Stav prema obrazovanju

Razlika između društvenih slojeva se veoma jasno vidi u stavu prema obrazovanju. Liniju razgraničenja predstavlja poimanje značenja i značaja obrazovanja: da li ima instrumentalnu funkciju: ostvarenja nekih ciljeva i interesa (zaposlenja, materijalne sigurnosti, prestiža) – ili inherentno predstavlja vrednost po sebi, da li je ono vezano samo za školovanje – ili obuhvata šire sfere i prakse.

Roditelji iz radničkih porodica upravljaju se pragmatičnom logikom prema kojoj obrazovanje shvaćeno kao školovanje ima instrumentalnu funkciju:

Gledaćemo da upiše prostu školu, a da ima najviše para, šta sad da tu nešto pametujemo, foliramo se, lično ja ću to tražiti, zašto bi radio za neke male pare, kad može da mazne tamo gde ima para. Zašto da uči ko budala, ko ja što sam učio, mogao sam da završim tu carinsku školu, da budem carinik, neki kurs na carini. Pa dve flaše viskija, pa dva boksa Marlboro... (Mirkov tata, 2000.).

⁴³ Iz porodice stručnjaka.

⁴⁴ Iz porodice radnika.

Većina roditelja iz sloja radnika podržavala je ideju da deca treba da završe stručne škole da bi „stekla svoj hleb“ i obezbedila materijalnu sigurnost. U praksi je odnos školovanja i profesije drugačiji: samo jedan mladić (Milan) se bavi zanimanjem mesara za koje se školovao i planira da se dalje usavršava u tom pravcu. Ostali su završili stručne škole⁴⁵ koje ne vide kao posebno upotrebljive u profesionalnom smislu, već računaju da će se za posao obučavati kroz rad ili neke kurseve (frizerski, kozmetičarski, administrativni i sl.).

Pa nisam, nešto ja sam mislila prvo tu srednju pa sam završila tu mašinsku, posle sam počela da radim vamo tamo, i posle nisam nešto ni išla ka tome. (Tamara, 2007.).

Svi računaju na materijalnu podršku i kontakte (socijalni kapital) svojih roditelja. Roditelji iz radničkih porodica su orijentisani ka investiranju svojih kapitala, ekonomskog kao i socijalnog, da bi obezbedili materijalne osnove da njihova deca u budućnosti otpočnu samostalan posao (kao što su npr. frizerski salon, bakalnice, mehaničarske radnje i sl.).

M: Šta ja znam šta će da radi. Ja mislim da će sa sestrom nešto. One su ovde radile, pa sad njena jetrva otvara ima pumpu jednu, pa možda dve. Možda će njih dve tu nešto zajedno nešto da otvore ponovo. Da imaju nešto svoje, ali da rade. Mada ona voli trgovinu. Mada je ona završila ovo za poslovnog sekretara. Isto voli na računaru negde nešto da se ubaci, šta znam, da vodi to, da kuca.

S: Na koji način ćete da ih podržavate?

M: Pa podržavam. Evo njena sestra je htela da otvori radnju, mi smo joj finansijski pomogli. Pa je bila u drugom stanju, sad ima ovog malog pa je zatvorila. Pa dobro zatvorila, otvoriće ponovo. Pa u svemu bi ih podržala. Bez obzira. (Tamarina mama, 2007.)

Nekoliko mladih iz radničkih porodica upisali su više škole i fakultete. Dok Luka uspešno studira i uporan je da završi višu poslovnu školu i da se u toj struci zaposli, Jovan će je verovatno napustiti i opredeliti se za neke poslove „koji naiđu“. Jelena planira da, nakon

⁴⁵ osim Ivana koji je završio gimnaziju i Mirka koji je vanredno uz rad završio sportsku gimnaziju.

velike porodične i lične krize, upiše privatni fakultet (menadžment u sportu) sa kojim bi profesionalno kombinovala svoje drugo interesovanje i orijentaciju – ženski fudbal.

Slavicu su roditelji podsticali da ide u stručnu školu za kozmetičare, da bi mogla da otpočne privatni posao zajedno sa starijom sestrom koja je pohađala kurs za frizere. Međutim, ona se u toku pohađanja jedne stručne škole odlučila da upiše fakultet:

Završila sam Srednju grafičku školu. I, ovaj, onda sam htela da obuhvatim i grafiku i inženjerstvo i grafički dizajn. To me je jako zanimalo. To nisam imala ovde na fakultetima. To jest nisam se zapravo bila raspitala. Imala sam odvojeno na višim i onda sam našla to u Novom Sadu. Nisam primljena na taj smer. Nego sam zapala na zaštitu [životne sredine – ST] i nije loše ... Mislim da ovo ima neku perspektivu zbog Evropske unije, i svega toga. (2007.)

Sada Slavica studira u drugom gradu, uz veliku podršku i odricanja porodice:

S: Da li je vam problem što ona studira u drugom gradu?

T: Pa problem jeste. Ipak je ona odvojena od nas.

M: I materijalno.

T: I finansijski, brate mili. Treba izdržati, svaki mesec gurati.

Stan, hrana, knjige, obaveze. Ali šta ćemo mora se.

M: Ona je tako krenula jer to trenutno nije bilo ovde i ona je krenula tamo i sad mi nemamo kud. Svi po malo se uključimo da njoj to omogućimo, pa ćemo posle videti. (2007.)

Primer izrazite orijentacije ka obrazovnom postignuću kao investiciji u budućnost i kanalu izlaska iz radničkog okruženja predstavlja Ivanova porodica. Oni su od njegovog predškolskog uzrasta koristili sve svoje resurse, a posebno emocionalni kapital majke da bi svojoj deci obezbedili „obrazovnu klimu“ – uključujući vanškolske aktivnosti⁴⁶ i insistiranje na postignuću u školi. O njihovom opredeljenju i očekivanjima rečito govore sledeći iskazi iz dva talasa intervjua:

T: Samo treba napraviti ljude od njih, pametne, sposobne i radne. Zato ih podstičemo, sad ću da im kupim kompjuter, da uče, da

⁴⁶ Ivan je jedino dete iz radničkih porodica koje je učilo engleski van škole.

završe fakultet. Ja mislim da za njega neće biti problema, on će da uspe. Njegov rad će se kad tad oploditi, mada mi treba da ulažemo u njega još puno.

M Da, treba ulagati, mnogo.

T Za sad je na pravom putu, i tako treba i sačuvati, ne treba preterivati. (Ivanovi roditelji, 2000. godine)

T: Jer mi smo se odlučili. Mi imamo dosta ljudi koji su se pravili vikendice, kuće. Više jurili tu materijalnu stranu. To opet kažem 90%, ja sam drugi tip. Rešili smo da ulažemo u njih. Nemamo mnogo. To sve što imamo uložićemo u njih, u školovanje. Valjda će to jednog dana da se vrati.

M: To je moj kapital.

T: Jer iz primera mnogo ljudi to se vrati. Kuća se napravi za dva meseca, za godinu dana. A ako se od njega napravi čovek... Ima nekoliko njih njegovo godište koji su samo osnovnu školu završili. Jer oni rade i on vidi to. Kaže taj i taj ima para, ima platu 20 i nešto hiljada. Pa on je svestan da je to ništa koliko će on da zarađuje. I gde će biti njegov nivo, njegovo obrazovanje a gde će biti oni. On je shvatio to. Mi smo njemu rekli zapni 6 – 7godina.

M: Zna on sam nema tu šta.

T: Bićeš čovek ili ćeš izabrati dobar zanat dobru školu ili ćeš biti kao tvoj otac da radiš od jutra do sutra za jednu golu platu.

M: Zamislite vi recimo slučaj ljudi koji, a znam te ljude, koji su recimo ceo život jurili neke pare. Jurili su nešto da grade, da prave – mislim sve je to u redu. A decu su zapostavili. I šta će to njima sad.

T: Deca su im već na ulici.

M: Ako su deca ono bukvalno niko i ništa. I šta im vredi ta kuća i to što imaju, ako iza sebe nemaju nešto živo. Ja nikad nisam razmišljala, kažem kapital – moja deca su moj kapital. Ja nemam drugi kapital. (Ivanovi roditelji, 2007.; podvukla ST)

Ivan je veoma rano izrazio opredeljenje da studira stomatologiju i sve svoje školske napore usmerio i usmerava u tom pravcu:

To mi je bila želja još od malena. Znači nisam se, doduše, nikad plašio tog zubara, čak šta više ono voleo sam da idem inače kod zubara. Samo zbog toga da bi video kako rade to. Bilo mi je baš predivno. Lep posao mnogo. I onda sam hteo kad je došlo

vreme da upišem tu srednju školu. Hteo sam znači da upišem zubotehničku. Mama je međutim bila kao za da probam gimnaziju, pošto sam bio još uvek nezreo, možda promenim mišljenje, možda nešto. Reko ajde u gimnaziju, ionako posle gimnazije mogu taj stomatološki fakultet. I eto završio sam i mišljenje se nije promenilo. (2007.)

Za to svoje opredeljenje ima potpunu podršku roditelja:

M: Volela bi da završi fakultet, da bude jedna kompletna osoba, i da bude osoba koja voli svoj posao. I da za sebe bude pametan. Šteta da ne završi fakultet zato što je u Beogradu. Dolaze ljudi sa strane, plaćaju privatno, idu na predavanja, a ti si tu, tu ti je sve.

T: On bi voleo da bude zubar, i to je dobro. Ako on to voli, neka, mi ćemo uspeti da mu priuštimo i tu ordinaciju, samo neka završi. To mu je dobar izbor⁴⁷. (Ivanovi roditelji, 2007.)

Iako svesni devalvacije obrazovanja u današnjem društvu Srbije, roditelji iz srednjeg sloja još uvek nastoje da svojoj deci obezbede šire obrazovanje i kulturne kontakte:

Treba mu dati neku perspektivu, jer se nadamo da ovo neće daveka trajati, obezbediti mu neku profesiju i obrazovanje i moliti boga da to jednog dana ima smisla (Savina mama, 2000.).

U roditeljskim iskazima prisutno je i razlikovanje obrazovanja od formalnog školovanja:

Što se tiče opšte kulture više je stiče ovde sa nama, mi nemamo naviku kad nam neko dođe da ih oteramo iz sobe, oni tu sede sa nama, vrlo smo otvoreni, bolje da neke stvari čuju od nas nego da tamo skupljaju napolju neke informacije. Čitaj novine, pročitaj knjigu, ima i kompjuter. Što se tiče obrazovanja u školi, ide mu to. Ja ne insistiram mnogo, neće mu sve to trebati, nešto samo. (Draganova mama, 2000.).

⁴⁷ U ovim iskazima vidljiva je razlika između percepcije oca koji inklinira instrumentalnom stavu i majke koja, kao promoter drugačijeg socijalizacijskog obrasca, inklinira stavu da je obrazovanje vrednost po sebi.

U takvu obrazovnu i vaspitnu filozofiju roditelja iz srednjeg sloja uklapa se i konstatno investiranje resursa u vanškolske aktivnosti dece, u kupovinu knjiga⁴⁸, učila, razvijanje kulturnih potreba kroz posete kulturnim ustanovama i konzumiranje sadržaja elitne kulture kao deo porodičnog habitusa⁴⁹.

Većina dece iz radničkih porodica je, osim Ivana i Mirka, završila stručne škole, dok su se sva deca iz porodica stručnjaka i umetnika opredelila za gimnazije, specijalizovane gimnazije – sportsku i muzičke i za umetničku školu (dizajnersku). Osim dva mladića koji na kraju trećeg razreda gimnazije nisu sigurni za koje studije da se opredele, ostali mladi iz srednjeg sloja su opredeljeni – upisali su ili planiraju da upišu studije. Mladići koji su se opredelili za studije umetnosti i arhitekture odrastaju u porodicama u kojima se jedan ili oba roditelja bave tom profesijom.

Percepcija budućnosti – aspiracije i očekivanja

U saglasju sa različitim stavovima prema obrazovanju, različita je i procena njegovog značaja za budućnost deteta, različita očekivanja od dece. Većina roditelja priželjkuje i očekuje od svoje dece osamostaljivanje i ličnu ostvarenost i ispunjenje. Razlikuje se samo uloga obrazovanja i profesije u tom procesu:

Ne mora da bude poznata ličnost, nego da se bavi poslom koji voli i da bude dovoljno materijalno situiran, da bude zadovoljan, da ne mora da se bavi nekim stvarima suprotnim svojoj prirodi da bi morao da živi. (Dušanova mama, 2000.).

Može se puno toga očekivati od deteta, međutim, može se puno roditelj i razočarati. Svaki roditelj, pa i mi očekuje da dete uspe u životu, konkretno šta, kako će završiti školu i dokle će stići, to je

⁴⁸ U jednom istraživanju školskog postignuća dece ustanovljena je veza između broja knjiga koje domaćinstvo (porodica) poseduje i postignuća u matematici i prirodnim naukama (Antonijević, Janjetović, 2005: 298)

⁴⁹ Uporedi Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2004.

već pitanje nje same, a opet to je, škola se treba završiti. Očekujemo da završi školu i da se zaposli, da živi svoj život, da sama stvori svoju porodicu, svoj mir, da ima svoju decu, da bude uspešna, da ne propadne, ali neće propast jer verovatno ćemo mi biti tu da joj pomognemo. Neki životni uspeh se ogleda u sreći, da uspe sa školom, sa poslom, da nađe sebe, da stvori svoju porodicu, to je suština svega (Brankin tata, 2007.).

Iskazi nekih roditelja iz radničkog sloja reflektuju ambivalenciju prema značaju obrazovanja:

Ma koliko ja volela da oni budu dobri đaci, daleko mi je važnije da oni u životu postignu da rade neki posao koji će lično njih da ispuni i da im donese neko unutrašnje zadovoljstvo i često im govorim da nije važno šta će biti, ali ako su đubretari, neka budu najbolji đubretari u gradu, ako si inženjer, budi najbolji među njima. Ustvari, hoću da stimulišem njihovu želju da se bore za sebe, da rade ono što vole i da naučiš da odrađuješ i ono što ne voliš. (Jovanova mama, 2000.).

koja ponekad potiče iz njihove pragmatične perspektive:

Pitam se nekad da li bi bilo bolje da su studirale? Možda će se nekad tražiti, šta ja znam u neko vreme verovatno kako one dolaze. Možda će biti značajna ta diploma ili neće. Šta ja znam. Evo kao meni – ja sam tehničar a radim kao inženjer, projektujem sve i restorane i zgrade. Iako nisam završila fakultet, iako sa fakultetom to ne bi ni radila. Mislim nema to veze. Važno je gde si se zaposlio, kako prođeš u životu kako se snađeš i kako naučiš taj posao da radiš. Možda će im trebati za kasnije, možda će se tražiti, možda će se ceniti. Otkud znam. Ovako one nisu loše, kako su odlučile tako im je. Šta ja znam. (Tamarina mama, 2007.).

Na osnovnoškolskom uzrastu, neki iskazi dece o očekivanjima i aspiracijama za budućnost ukazivali su na slojne razlike. Tako devojčica iz radničke porodice naglasak stavlja na „estradnu karijeru“:

Bavila sam se tri meseca manekenstvom, ali sam prestala jer su tražili mnogo para. Učili smo kako da hodamo, okrete, kako da skidamo šešir, šal. Da sam to završila mogla bi time da se ba-

vim. Htela sam na foto-modele, htela bi time da se bavim. (Jelena, 2000.).

a dečak iz porodice srednjeg sloja naglasak stavlja na „kulturu“:

Voleo bi da budem slikar, slobodni slikar, a ne da predajem u nekoj školi, ili da budem košarkaš ili ljubitelj pozorišta i koncerta, da budem sa kulturom. I folklor da igram. (Dušan, 2000.).

Aspiracija ka visokom školovanju se pokazuje izrazito slojno distinktivnom⁵⁰.

U trećem talasu intervjuisanja, mladi iz porodica srednjih slojeva sa Vračara su iskazali da je obrazovanje – visoko, ponekad i sa poslediplomskim i usavršavanjem, značajno u njihovoj projekciji budućnosti: bilo da bi im omogućilo profesiju i društveni status koji žele i očekuju (formalno obrazovanje kao instrumentalno), bilo zato što vole ono čime se bave – a obrazovanje je sastavni deo toga – u kome uživaju:

S: A zbog čega doktorske studije?

D: Ako ništa drugo zbog zvanja. Šalim se, mnogo lakše bi dobio posao. To bi takođe, jezik da kažem znam pa znam, ali doktorske studije bi mi dale završnu obradu, uglaćale bi mi znanje. (Miloš, 2007.)

Zato što smatram da je muzička škola ipak najlepša od svega, mislim. Ovaj, ne znam, jednostavno najlepša je. Mislim, ja muziku generalno jako volim, tako da sve što je vezano za muziku, ovaj, to sve odgovara. (Sava, 2007.)

Takva perspektiva je prisutna i kod nekih mladih iz radničkih porodica koji studiraju. Tako Luka kaže:

⁵⁰ Ovo korenspodira sa nalazima pomenutog istraživanja školskog postignuća koje je pokazalo da su za ostvarivanje višeg obrazovnog nivoa u većoj meri zainteresovani učenici čiji su roditelji visoko obrazovani: 57% njih planira da završi fakultet, a 21% poslediplomske studije, nego oni čiji su roditelji završili srednju školu – koji se opredeljuju prvenstveno za srednje stručne škole (37.5%), a potom za fakultete (30.5%; Antonijević, Janjetović, 2005: 300).

S: Zbog čega smatraš da je neophodno da završiš višu školu ili fakultet?

D: Neophodno je zbog zaposlenja, ali neophodno je i zbog samog sebe.

S: U kom smislu?

D: Pa obrazovanje. Da ne budem ne znam... Voleo bih da znam što više stvari, eto na primer. (Luka, 2007)

On, međutim, realno sagledava i mogućnosti koje mogu predstavljati strukturalna ograničenja za ostvarenje njegovih aspiracija u obrazovanju:

... Može se desi da se zaposlim pa ne završim četvrtu godinu. Videćemo, ako budem imao mogućnost zaposlenja odmah posle treće godine, da to odložim. Ali ne znam, videćemo, sve zavisi. (Luka, 2007.)

Kod većine mladih iz radničkih porodica dalje obrazovanje nakon srednjeg, ukoliko se anticipira, vezuje se za formalne obuke uz rad putem različitih kurseva. Tako je Branko namesto željene frizerske završio mašinsku školu koja ga ne interesuje, trenutno radi različite poslove (kelterski npr.) preko omladinske zadruge, ali ne napušta ideju o profesiji frizera. Ukoliko ne bude u mogućnosti da vlastitim radom finansira neophodnu obuku za frizera, on kao alternativu vidi neke druge kurseve koji bi mu olakšali zaposlenje:

Da, ali ja sam planirao da upišem i kurs engleskog jezika. Znači, to je sigurno, zato što engleski sam isto, u osnovnoj išao na engleski, ovaj, i znam dosta i zanima me isto baš da, da naučim još više. A napisao sam tu još jedan kurs, znači, to je ako ne bi uspeo da upišem frizersku i to, eventualno bi završio, sigurno, kurs, znači, engleskog jezika i kurs računovodstva, tako, sa računarima nešto, neki kompjuterski kurs sigurno nešto. (Branko, 2007.)

Kod nekih mladih je prisutno izvesno „previranje“ između onoga što bi oni hteli (a nisu sigurni u svoje želje) i onoga što se od njih očekuje (na primer da uče ili rade). Tako je Jovan upisao višu poslovnu školu ali je ne studira, već mašta o karijeri manekena:

Sad ne znam tačno. Znači fakultet, da kažem, možda je bolje ovako, zato što kažem za fakultet je potreban neko ko je uporan i

spreman da ovaj da baš samo onako ne znam... Baš se usredsredi na to ... Ono što bi ja voleo da radim jeste to manekenstvo, koje me je nekako privuklo jer ima skoro sve atribute onog što ja volim. (Jovan, 2007.)

Studije slučaja su pokazale da postoje slojne razlike u sagledavanju **značaja** obrazovanja. One su vidljive već u percepciji školskog obrazovnog sistema: iako su su kritike bile prisutne u oba sloja, one su dominirale kod roditelja (posebno majki) koji su bili više angažovani u obrazovnom procesu, a većina njih je iz porodica srednjeg sloja. Povezana sa percepcijom značaja obrazovanja je i slojna razlika u stepenu uključenosti roditelja u obrazovni proces kroz pomoć u učenju. Visok stepen i intenzitet roditeljskog angažovanja u procesu učenja i obrazovanja je obrazac tipičan za srednji sloj, koji su usvojile i neke majke iz radničkih porodica – one koje su imale više obrazovne i profesionalne aspiracije za svoju decu.

Istraživanja su nedvosmisleno pokazala da je angažovanost dece u vanškolskim aktivnostima slojno diferencirana. Diferencijacija se ogleda i u broju i u vrsti aktivnosti u kojima su deca redovno i organizovano angažovana u svom slobodnom vremenu. Ta distinkcija je izrazitija u slučaju obrazovnih aktivnosti, kao što su pohađanje muzičkih škola i učenje stranog jezika, koje su karakteristične za srednje slojeve, naspram sportskih rekreativnih aktivnosti koje su slojno neizdiferencirane. Vanškolskim aktivnostima se od strane roditelja i dece iz različitih slojeva pridaje različit značaj i značenje. Dok ih većina roditelja percipira kao korisne za dete u smislu kontrole i aktivnog provođenja slobodnog vremena, za roditelje i decu iz srednjeg sloja one imaju i specifičan značaj i značenje „dodatne obrazovne vrednosti“ i investicije u kulturni kapital.

Značenje obrazovanja se slojno difrencira na liniji njegove percipirane vrednosti i značaja. Ako je njegova vrednost instrumentalna da obezbedi profesionalni i materijalni status, onda se obrazovanje normativno vezuje za formalno školovanje – što je karakterističnije za radničke porodice. Ako se obrazovanje percipira kao inherentna vrednost koja ima značaj sama po sebi, onda mu se daje smisao širi od formalnog školovanja i uključuje različite prakse: organizovane vanškolske aktivnosti i učenje, neformalno obrazovanje – kroz rad sa detetom, kroz različite kulturne aktivnosti i kanale informisanja, i slično.

Socio-kulturna reprodukcija sloja kroz obrazovanje je očigledna u porodicama srednjeg sloja, a odvija se ponekad i u okviru istog ili sličnog socio-profesionalnog miljea – nastavljanjem porodične profesionalne tradicije. Investiranje u obrazovanje kao mehanizam koji obezbeđuje reprodukciju sloja je dugotrajan proces koji otpočinje u ranom detinjstvu i uključuje strategije kombinovanja različitih resursa i kapitala. Resursi koji su angažovani obuhvataju ono što Burdije podrazumeva pod pojmom kulturni kapital: razvijanje dispozicija kao što je stav prema obrazovanju, posedovanje kulturnih dobara ili resursa kao što su knjige, učila i slično. Pored toga angažuje se i investira socijalni kapital – kontakti, veze, i emocionalni kapital – rad sa detetom. Posedovanje ekonomskog kapitala – materijalnih resursa, se podrazumeva, a ponekad je prisutan i simbolički kapital – porodična tradicija u profesiji. Osnovna strategija je ulaganje pomenutih resursa u obrazovne aktivnosti (uključujući vanškolske) i kulturne prakse u širem smislu, dok je insistiranje na školskom postignuću manje prisutno.

U radničkim porodicama sloj se ne reprodukuje kroz školovanje i obrazovanje: školovanje ima značaj i obaveznost na osnovnoškolskom uzrastu, ali oni se gube tokom srednjeg obrazovanja. U odnosu na značenje i značaj obrazovanja u radničkim porodicama postoji diskrepancija između normativnog i praktičnog nivoa. Normativno, roditelji i deca vide formalno obrazovanje kao osnov buduće profesije i materijalnog statusa. Međutim, s obzirom da nisu završavali stručne škole koje bi im obezbeđivale zanimanje i materijalnu sigurnost, kao što je bilo očekivano i najavljivano na mlađem uzrastu, očigledno je da se ni roditelji ni deca u velikoj većini slučajeva nisu praktično opredelili ka obrazovanju kao instrumentalnom – stručnom znanju koje je neophodno da bi se obavljala profesija (zanat) i time osigurao položaj na tržištu rada. To je, s jedne strane, povezano sa stanjem u našem obrazovnom sistemu i na tržištu rada, gde resursi, potrebe i interesi nisu usaglašeni, što, s druge strane, aktere opredeljuje ka pragmatičnim i oportunističkim strategijama „snalaženja“. One uključuju investiranje ekonomskog kapitala, materijalnih resursa porodice, ako ih poseduje, u sitno preduzetništvo (najčešće zanatsko uslužne delatnosti). Roditelji se velikoj meri oslanjaju i na veze i kontakte – socijalni kapital porodice. Mladi su orijentisani ka strategiji doškolovanja – kroz obuke, kurseve, koje bi im, namesto formalnog školovanja, obezbedili znanja neophodna za željena zanimanja. Oni

su u tome daleko fleksibilniji i pragmatičniji od svojih vršnjaka iz porodica srednjih slojeva.

Izuzeci iz opisanog obrasca u radničkim porodicama su oni mladi kojima obrazovanje predstavlja kanal društvene pokretljivosti – socijalne promocije izvan slojnog miljea porodice. U jednom slučaju (Ivan) u pitanju je kolektivna porodična strategija, koja je potpuno diskurzivno osveščena, a predstavlja veliko investiranje i napor roditelja i samog deteta. U slučaju Slavice i Luke u pitanju je individualno, detetovo vlastito, opredeljenje ka obrazovanju, ali uz jaku podršku roditelja i investiranje prvenstveno ekonomskog kapitala porodice.

Socijalne biografije ovih mladih ljudi ukazuju na mehanizme delovanja socijalne reprodukcije sloja unutar porodičnog habitusa kroz reprodukciju kulturnog kapitala i njegovog posebnog segmenta – obrazovanja. One takođe ukazuju na strategije rekonverzije drugih oblika kapitala (ekonomskog i emocionalnog pre svega) u kulturni kapital putem ulaganja u obrazovanje, čime se obezbeđuje socijalna promocija potomaka.

KULTURNI STILOVI PORODICE I DETETA – HABITUS I KULTURNI KAPITAL

Predmet analize u ovom poglavlju je kulturni stil kao segment stila života – eksternalizovanog habitusa mlade osobe i njene porodice. Posebno će se preispitivati teza o funkciji kulturnog stila kao kulturnog kapitala i njegov uticaj na oblikovanje socijalne biografije mlade osobe.

Konceptualizacija i operacionalizacija stila života preko kulturnog stila

Definicije **stila života** uglavnom se koncentrišu na posedovanje i potrošnju dobara i aktivnosti koje iz toga proističu. Prema zastupnicima ovog, po mom shvatanju – užeg određenja⁵¹, stil života uključuje kulturne norme i lične ukuse iz kojih se generišu aktivnosti, odnosno obrasci akcije koji diferenciraju ljude (Chaney, 1996: 4). Životni stil, međutim, uključuje i strategije simboličkog ponašanja kojima se potvrđuje društveni položaj i/ili društveni prestiž, postavljaju simboličke granice i barijere prema drugim društvenim grupama, na čemu posebno insistira Burdije. Upravo funkcija **distinkcije** koju nosi stil života podrazumeva da on počiva na određenom implicitnom društvenom znanju. To društveno znanje je internalizovano na nivou „praktične svesti“ i sastavni je deo dispozicija pojedinca koje Burdije određuje kategorijom *habitusa* (Bourdieu, 1986a).

Burdije pridaje poseban deterministički značaj reprodukciji kulturnog kapitala u porodici kroz reprodukciju habitusa. **Kulturni kapital**, po Burdijeu znači *način odabiranja* kulturnih proizvoda (umetnosti, književnosti, filma, muzike), i to je njegova **najviša vrednost** koja se može naučiti prvenstveno u porodici.

⁵¹ Šire određenje pojma stil života koji se koristi u ovoj studiji dato je u analitičkom okviru istraživanja i u poglavlju o stilovima života i aspiracijama mladih.

Centralno mesto u određivanju habitusa, po Burdijeu ima **ukus** – on je generativna formula stila života. *Ukus*, jedna od centralnih kategorija *Distinkcije*, određuje se kao „sklonost i sposobnost za (materijalno i/ili simboličko) prisvajanje jedne određene klase klasifikovanih i klasifikujućih objekata ili praksi“ (Bourdieu, 1986a: 175). Prema *teoriji kulturnog kapitala* ova sposobnost, kompetencija za dekodiranje umetničkih dela stiće se u porodici i učvršćuje kroz obrazovni sistem. Oni koji steknu tu sposobnost, stiču ono što se naziva „legitimni ukus“ – bliskost sa „legitimnom“ ili „visokom kulturom“ koju elita „simboličkom dominacijom“ nameće kao dominantnu u datom društvu. Prema Burdijeu, kultura je sredstvo klasne dominacije.

Jedna od osnovnih funkcija ukusa je obeležavanje simboličkih granica društvenih grupa – stvaranje **distinkcije**. Kulturni ukus je, prema Burdijeu, od središnjeg značaja za grupni identitet: jednu klasu objedinjuje neposredna privrženost određenim ukusima i anti-ukusima, simpatijama i averzijama, upisanim u najdublje slojeve habitusa (Spasić, 2006: 140). Postoji *ukus za visoku kulturu* kojim raspolaže *dominantna klasa* (viša i viša srednja), i *ukus za popularnu kulturu* kojim raspolaže *dominirana klasa* (radnici, niži službenici itd.), a ulaznica u dominantnu klasu je upoznatost sa *visokom kulturom*.

Upravo oko značaja ukusa i distinktivnih praksi i njihovih veza sa društvenom stratifikacijom, razvila se u studijama kulture poslednjih decenija velika debata. Tri dominantna stanovišta u ovoj polemici sumiraju u jednom tekstu Čan i Goltorp, nazivajući ih „stanovište homologije“ (*the homology argument*), „stanovište individualizacije“ (*the individualization argument*) i „stanovište omnivori – univori“ (*the omnivore–univore argument*) (Chan, Golthorpe, 2007: 1).

Prema *stanovištu homologije* (koje zastupaju Burdije i Gans) postoji podudaranje između društvene i kulturne stratifikacije, odnosno između klasne i statusne strukture postoji homologija. Prema Burdijeu, status je simbolički aspekt klasne strukture, koji je posredovan habitusom, a klasna borba je simbolička borba rivalskih stilova života. Tako Burdije govori o tri kulturna ukusa ili životna stila, koji odgovaraju troslojnoj klasnoj shemi klasifikacije, a to su: 1. „distinkcija“ ili „ukus slobode“ – koji praktikuje elita i koji se nameće kao legitiman i značajan za društvenu promociju; 2. „dobra volja“ – koji praktikuju srednji slojevi; 3. „ukus nužnosti“ – koji praktikuju niži slojevi (radnici i poljoprivrednici) (Bourdieu, 1986a). Gans na sličan način povezuje

društveni status i stil života dajući tipologiju pet kulturnih ukusa (visoka kultura, viša-srednja kultura, niža-srednja kultura, niska kultura i kvazifolklorna kultura). On, za razliku od Burdijea, insistira da ovi kulturni ukusi nisu hijerarhijski poređani u strukturi, nema nadređenih i podređenih – u svakom ukusu ima loših i dobrih sadržaja. Iako Gans navodi da nema jednostavne korelacije između ukusa i klasa, on takođe tvrdi da je odabir kulturnih sadržaja prvenstveno određen posedovanjem resursa – materijalnih i simboličkih⁵².

Stanovište individualizacije, shodno tezi o detradicionalizaciji, poriče značaj strukturalnih činilaca za oblikovanje životnih stilova u savremenom društvu. Mada im ne odriču značaj u prošlosti, zastupnici ove teze smatraju da su činiooci koji potiču iz klasne stratifikacije danas irelevantni. Prema Čanu i Goltorpu postoje dve varijante teze o individualizaciji: prema „slabijoj“ (Bek, Gidens) – klasni činiooci oblikovanja stila života ustupaju mesto drugim činioocima kao što su starost, pol, etnicitet, kulturni milje, seksualne preferencije; dok prema „jačoj“ verziji (Vard) stilovi života su potpuno oslobođeni od uslovljenosti strukturalnim činioocima – oni su individualno kreirani životni projekti.

Prema zastupnicima *stanovišta omnivori – univori* (Piterson i drugi) nije više moguće ustanoviti jednostavnu korelaciju između društvenih klasa i muzičkih ukusa: postoji veliki broj kulturnih obrazaca, koji su oblikovani različitim činioocima. Za Gansovu podelu na visok, srednji i nizak ukus (*high, middle and low brow*) – ne može se naći empirijski dokaz, jer su ukusi raspoređeni u neku vrstu piramide sa elitnim ukusom na vrhu, dok su na njenom dnu različiti stilovi života (starosni, rasni, rodni, regionalni, itd.), ali istog statusa. Za razliku od teze o distinkciji, Piterson i saradnici tvrde da se kulturna elita ne distancira snobovskim aktivnostima, već poznavanjem i potrošnjom sadržaja širokog spektra (i masovnih) umetničkih formi i aktivnosti dokolice. Ona nije nediskriminativna, već otvorena, što je suprotno snobizmu, a njenu heterogenost ukusa nazivaju *omnivori* (Peterson, Kern, 1996). Sa druge strane, grupe na dnu piramide, koje imaju nizak društveni status, imaju zatvoren, homogen, jednosmeran kulturni ukus – one su kulturni *univori* (Peterson, Simkus, 1992). S obzirom na pomenutu diversifikaciju na osnovu različitih činilaca koja se odigrava na dnu piramide, Čan i Goltorp smatraju da se *stanovište*

⁵² Gans, 1974. navedeno prema Cvetičanin, 2007.

omnivori – *univori* smešta negde na sredini između stanovišta o homologiji i o individualizaciji (Chan, Golthorpe, 2007: 14).

O distinktivnoj funkciji kulturnog ukusa života pišu mnogi autori. Tako, Mišel Lamont u svom istraživanju pokazuje korišćenje kulturnih praksi za podizanje simboličkih barijera između društvenih grupa (Lamont, 1992). Betani Brajson pokazuje kako: „Pojedinci koriste kulturni ukus da ojačaju simboličke granice između sebe i kategorija ljudi koji im se ne sviđaju“ (Bryson, 1996: 885), pa tako na primer slušaju „sve osim hevi metala“ koji vezuju za određene društvene grupe. Slično Pitersonu i saradnicima, ova autorka ispituje povezanost društvenog položaja i kulturne isključivosti i zaključuje da otvorenost prema drugim muzičkim ukusima, kao i upoznatost sa njima raste sa društvenim statusom.

Prema rezultatima istraživanja kulturnih praksi građana Srbije i Makedonije, Predrag Cvetičanin (2007) je ustanovio da postoje „četiri“ čista ukusa: elitni (Srbija – 0.8%), konvencionalni (28.9%), urbani (9.4%) i folklorni (23%), kao i dva „mešana“ ukusa: elitni omnivori (elitni i urbani popularni – heterogenost popularne kulture – 1.2%) i rurbani omnivori (urbani folklorni – 36.7%). Između njih postoji statistički značajna generacijska razdeljenost: četiri čista tipa su vezana za starije, a dva mešana za mlađe generacije. Za razliku od Pitersona, Cvetičanin zaključuje da omnivornost nije karakteristika elitnih društvenih položaja, već upravo suprotno – da omnivori pripadaju nižim socijalnim slojevima (Cvetičanin, 2007: 243).

Nije sporno da postoji veza između društvenih slojeva i određenih stilova života, shvaćenih šire, kao i uže shvaćenih – kao kulturnih ukusa i praksi, kao i da su oni distinktivna obeležja određenih slojeva. Ono što je sporno, a što pokazuju i novija uporedna istraživanja američkog i francuskog društva i njihovih elita, jeste kulturna ekskluzivnost koju elite koriste da postave klasne barijere za ulazak u njih (Lamont, 1992). Mišel Lamont zaključuje da, iako postoje jasni markeri statusne distinkcije, ukus za lepu umetnost se ne prepoznaje kao takav marker (Ibid.). Istraživanja savremenog društva demantuju Burdijeovu tezu da je „legitimna“ kultura ona koju elita nameće kroz „simboličko nasilje“, a da je elitni ukus preduslov za ulazak u elitne krugove. Mnoge studije pokazuju da su granice između visoke i popularne kulture, koje su društveni konstrukti, fluidne i propusne (Crane, 1992: 58). Diana Krejn u svojim istraživanjima pokazuje da su, makar u SAD, razlike u životnom stilu (uređenju doma, sporto-

vima, etikeciji, oblačenju itd.) između klasa značajnije za uzlaznu vertikalnu pokretljivost, nego što je to potrošnja „snimljene kulture“ (muzike – prim. ST) (Ibid. 69).

Burdije se stoga može kritikovati zbog previše deterministički shvaćene uloge kulturnog ukusa u oblikovanju socijalne biografije pojedinaca. U ovom istraživanju polazim od teze da *kulturni ukus nije sam po sebi kulturni kapital: on ne postavlja ni strukturalne barijere, niti daje strukturalne mogućnosti za društvenu promociju pojedinaca.*

U prethodnoj studiji, stil života sam operacionalizovala preko tri dimenzije: načina provođenja slobodnog vremena, kulturnog ukusa i potrošnje, i sfere „društvenosti“ – socijalnih kontakata i mreža (Tomanić-Mihajlović, 1997: 53). Dimenzije stila života koje se analiziraju u ovom poglavlju su oblast kulturne potrošnje (kulturni ukus) i oblast dokolice (način provođenja slobodnog vremena), dok se „društvenost“ analizira u delu o socijalnom kapitalu, a etos (vrednosno opredeljenje) porodice kao kulturni kapital – u delu o obrazovanju. Međutim, širi pojam stila života uključuje resurse, orijentacije i ponašanja, gde resursi predstavljaju preduslove za slobodne izbore životnog stila⁵³ (Hendry *et al.*, 1998).

Da bih izbegla nedoumicu oko šireg i užeg pojma stila života, odlučila sam da za ovaj deo analize „pozajmim“ Cvetičaninov termin **kulturni stil**, ali sa delimično drugačijom operacionalizacijom. Cvetičanin govori o različitim „kulturnim stilovima“ koje određuje na sledeći način: „pod kulturnim stilom smo podrazumevali to kakvo mesto i ulogu kultura (u estetskom smislu) ima u načinu života građana Srbije i Makedonije (kultura u antropološkom smislu)“ (Cvetičanin, 2007: 244). Pojam je bliže određen njegovom operacionalizacijom koja obuhvata sledeće dimenzije: uloga kulturnih aktivnosti u dokolici; razvijenost kulturnih navika; kulturna potrošnja – čitanje beletristike; generalni tip ukusa. Analiza je pokazala da u Srbiji dominiraju tri kulturna stila, koji predstavljaju klastere pomenutih dimenzija: 1. „centralni kulturni stil“ (*hi-use* ili visoka upotreba kulture) kojem pripada 23.6% ispitanika; 2. „periferni kulturni stil“ (*low-use* – niska upotreba kulture) sa 22.1% ispitanika; 3. „odsutni kulturni stil“ (*no-use*

⁵³ Dalje određenje i operacionalizacija šire shvaćenog koncepta stila života nalazi se u poglavlju o stilovima života mladih.

– bez upotrebe kulture) koji dominira kod 54.3% ispitanika u Srbiji (Ibid: 246 ff). Kod prvih, umetnost i kulturni događaji zauzimaju centralno mesto, kod potonjih – nikakvo – što ne znači da su oni „nekulturni“ – već da se radi o drugačijem konceptu popularne kulture, koji je nedovoljno proučen (Ibid. 248). Bez obzira na ovaj autorov stav, ipak Cvetičaninova tročlana homološka tipologija ima i hijerarhijsku crtu, barem u odnosu na ono što se zvanično (u kreiranju kulturne politike na primer) smatra „kulturom“. Testirajući teze o homologiji, o individualizaciji i o omnivornosti, Cvetičanin donosi zaključak da : „... imamo dovoljno osnova da tvrdimo da i u Makedoniji i u Srbiji društveni faktori stoje u snažnoj vezi sa kulturnim praksama njihovih građana. Pokazalo se da obe grupe faktora imaju uticaja: kako oni koji deluju u najranijem detinjstvu, tako i oni koji su vezani za aktuelni položaj ispitanika u društvenoj strukturi. To je u skladu sa brojnim drugim nalazima empirijskih istraživanja, a ujedno očigledno stoji nasuprot tezi o individualizaciji“ (Ibid. 256). Sa druge strane, teza Pitersona i saradnika o omnivornosti kao novom načinu ispoljavanja elitnog statusa – u Srbiji i Makedoniji ne važi (Ibid. 256).

Kao što je navedeno, **kulturni stil** ću u ovom istraživanju analizirati preko dimenzije kulturne potrošnje (ukusa) i preko dimenzije dokolice (načina provođenja slobodnog vremena).

Kulturni ukus kao dimenzija kulturnog stila je u dovoljnoj meri problematizovan u prethodnom izlaganju. Važno je, međutim, napomenuti da moje istraživanje nije bilo koncipirano tako da omogućava detaljne i suptilne analize razlika u ukusima, posebno kada su u pitanju roditelji kao ispitanici. Stoga će se, na žalost, analiza ograničiti na opis i tumačenje opšte slike kulturnog ukusa.

Dokolica u odnosu na kulturni stil ili kulturna potrošnju ima dva vida: potrošnju u privatnoj sferi (čitanje, slušanje muzike, gledanje TV ili DVD) i potrošnju u javnosti (javne produkcije). **Način provođenja slobodnog vremena** može biti aktivan ili pasivan, orijentisan na domen privatnog ili na domen javnog.

Dosadašnja istraživanja slobodnog vremena mladih ukazuju na pasivnu i privatizovanu dokolicu, koja je javnoj sferi okrenuta prvenstveno zbog zabave i druženja, a mnogo manje zbog kulturne potrošnje. Tako Slobodan Mrđa iznosi rezultate da: „Raspoloživu količinu slobodnog vremena omladina uglavnom koristi kombinujući druženje s kolegama, posete prijateljima i rođacima (26%) sa gledanjem TV i slušanjem muzike (24%). Većina ispitanika najčešće kom-

binuje ova dva načina korišćenja slobodnog vremena, ali statistički značajan procenat izlazi u kafiće, klubove i diskoteke (14%), što je najčešća treća alternativa sa visokom korelacijom u odnosu na prvu alternativu. Pored druženja sa prijateljima, što je karakteristika srednjoškolske omladine, 23% mladih provodi vreme sa dečkom/devojkom (karakteristično za studentsku omladinu) ili sa članovima uže i šire porodice (20%), gde je većinom zastupljena zaposlena omladina. Dakle, većina omladinske populacije ima relativno pasivno korišćenje slobodnog vremena, što je potpuno u skladu sa rezultatima istraživanja u poslednjoj deceniji (Popadić, Mihailović, Bogdanović, 2003; Mrđa, 2000; 2004) koja su pokazala da je najrasprostranjenija aktivnost druženje sa vršnjacima, koja se konstantno održava na visokom nivou i najčešće se bira kao prva aktivnost.“ (Mrđa, 2004: 162).

Kritički orijentisani autori dokolicu mladih u Srbiji opisuju kao vid bekstva od stvarnosti, kao anestetiranje svesti u uslovima ograničenih mogućnosti – bilo da je u pitanju „blejanje“ uz muziku ili TV ili sa prijateljima ili kompulzivno celonoćno izlaženje po kafićima, klubovima ili splavovima (Jarić, 2008: 70)⁵⁴.

Nalazi prvog talasa mog istraživanja sa početka devedesetih, govore o homogenosti i zatvorenosti – univornosti, kulturnog stila radničkih porodica: uniforman je u načinu provođenja slobodnog vremena (pasivnom, u privatnoj sferi), u kulturnoj potrošnji (ne-posećivanju kulturnih ustanova, orijentaciji na popularne i neofolk sadržaje plasirane preko mas medija, nečitanju knjiga i štampe), načinu opremanja životnog prostora i načinu odevanja (Tomanović – Mihajlović, 1997: 80). To se odnosilo na generaciju roditelja, a kulturni stil se prenosio na malu decu.

Nalazi takođe govore o većoj otvorenosti i raznovrsnosti – omnivornosti kulturnog stila – kulturnog ukusa i potrošnje, kao i dokolice kod srednjih slojeva, na osnovu čega sam zaključila da su to oblasti „gde nastaju i gde se očituju najizrazitije distinkcije u stilu života između slojeva“ (Ibid. 81).

To je potvrđeno i uporednom analizom rezultata dva talasa istraživanja – iz 1993/94. i iz 2000. godine: ustanovljene su značajne

⁵⁴ Tako jedan nezaposlen 26-godišnji ispitanik u istraživanju Isidore Jarić navodi: „Živim u mehuru koji sam sam stvorio i apsolutno se trudim da ne primećujem 99 posto stvarnosti.“ (Ibid.: 70).

razlike u načinu provođenja slobodnog vremena, kao i u ukusima koji se formiraju. Dokolica je u radničkim porodicama u Rakovici privatizovana, orijentisana na dom i susedstvo, na masovne medije i druženje – strukturalna obeležja habitusa su ojačana kontekstualnim faktorima – nedostupnošću sadržaja u neposrednom okruženju i materijalnom deprivacijom: „Rezultat toga je da se kulturni ukus kako roditelja tako i dece formira oko sadržaja masovne populističke kulture koju prezentuju porodici najdostupniji mediji: televizija, radio i eventualno film preko video produkcije“ (Tomanović – Mihajlović, 2002: 312). Sa druge strane: „Način provođenja slobodnog vremena u porodicama stručnjaka i umetnika na Vračaru je u mnogo manjoj meri privatizovan, a više okrenut ka javnoj sferi, dok je daleko zastupljenija konzumacija različitih institucionalizovanih kulturnih sadržaja. Kulturni ukus roditelja je mnogo više diversifikovan i ima idiosinkratska obeležja u smislu odabira sadržaja prema ličnim afinitetima. Svakodnevni život dece u porodicama srednjeg sloja na Vračaru obuhvata redovne posete kulturnim ustanovama za decu i konzumaciju sadržaja tzv. kulture za decu oko čijih sadržaja sa formira i detetov kulturni ukus. Pored dostupnosti ovih sadržaja u gradskom jezgru, opisana situacija je svakako rezultat pre svega intencionalnih napora roditelja, što je obeležje habitusa ispitivanih porodica stručnjaka i umetnika.“ (Ibid: 312).

Polazeći od saznanja prethodnih istraživanja, analiza u ovom poglavlju će se usmeriti na ispitivanje međuslojnih razlika u načinu provođenja slobodnog vremena i to u generaciji roditelja i u generaciji dece. Ispitivaće se da li su pretpostavljene razlike kod roditelja u broju i raznovrsnosti aktivnosti dokolice i opredeljenosti ka javnim kulturnim sadržajima – odlike porodičnog habitusa koje se reprodukuju u generaciji dece.

Sa sličnim ciljem ukazivanja na značaj distinkcija ispitivaće se međuslojne razlike u kulturnoj potrošnji i ukusu. Pretpostavlja se da su unutar-slojne intergeneracijske sličnosti u ukusima i potrošnji deo habitusa porodice koji se reprodukuje u biografiji mlade osobe, uprkos većoj otvorenosti i omnivornosti kulturnog ukusa mladih.

Naposletku, preispitivaće se teza da li kulturni stil ima odlike kulturnog kapitala, odnosno da li predstavlja mehanizam društvene reprodukcije ili promocije i na taj način deterministički utiče na oblikovanje socijalne biografije mlade osobe.

Početna hipoteza je da se *obim aktivnosti u slobodnom vremenu i raznovrsnost kulturnih izbora pojavljuje kao glavna razlika u kulturnim stilovima porodica različitih slojeva.*

Dokolica – način provođenja slobodnog vremena

Roditelji

Prvi i najupečatljiviji nalaz jeste da ispitanici u radničkim porodicama u Rakovici naglašavaju da oni nemaju slobodnog vremena, odnosno da vreme nakon posla provode radno:

S: Kako vi volite da provodite slobodno vreme?

T: Pa u radu. Bilo šta da je samo da nemam gužvu i politiku ne mogu da smislim. (Slavičin tata)⁵⁵.

Odricanje od dokolice je posebno karakteristično za žene – majke u Rakovici, koje svoje slobodno vreme žrtvuju da bi ostvarile ulogu domaćice:

M: Pa slobodno vreme većinom provedem u onom, u ovoj kući, što ne mogu da uradim za sve ostale dane, da samo provedem na poslu i dođem kući – oko kuvanja ručka i tako. (Brankova mama)

Da je to deo ženske samoaktuelizacije, jasno je iz nekih odgovora na pitanje o željenom načinu provođenja slobodnog vremena, gde ispitanice negiraju potrebu za odmorom i osmišljenom dokolicom:

M: Pa šta ja znam. Nešto nisam naučila na neko slobodno vreme da ja uživam i sve. Radim i eto. Imam dosta da radim. Da odem da sedim pet dana ne bi mogla da izdržim. Nisam tip koji može da legne i da se odmara. (Lukina mama).

⁵⁵ Ukoliko nije posebno naznačeno, u ovom poglavlju se iskazi ispitanika odnose na poslednji talas istraživanja iz 2007. godine.

Druge ispitanice priželjkuju slobodno vreme koje bi posvetile sebi, posebno odmoru:

M: Pa ne znam, da vam iskreno kažem, željna sam, da, da imam neki odmor, da, da mogu da, da nemam nekih obaveza oko sebe, da mogu da se opustim, da kažem danas ne mogu ništa, neću ništa, ali ovaj, da odležim, da pročitam neku lepu knjigu, da se nekako opustim, da, ili na kraju krajeva da odgledam neki dobar film, mislim, ne znam. Znae kako bi volela da provodim? Na primer, da mogu ujutru da lepo odspavam, da se odmorim i da, i da ne razmišljam šta ću pre danas da odradim. I da, i da ne gledam samo u sat. Više mi se smučilo gledanje u sat, da l' ću sve postići u određenom roku da bude gotovo i sređeno. Stvarno mi se to gledanje na sat smučilo. (Brankova mama).

Ispitanicima u Rakovici slobodno vreme uglavnom služi za odmor i obnavljanje energije i oni ga provode pasivno uz TV i u druženju:

M: Pa ja nađem vreme da obiđem moje prijateljice pošto malo nemam dodatni posao. Kad nisam kod oca, ja onda nekad odvojim dan pa se družimo. Onda volim da pročitam nešto, doduše imam posao koji mi dozvoljava da čitam dosta na poslu. Ako ne, ovde uglavnom vežbam palac na daljinskom. (Jovanova mama)

T: Uglavnom ta šetnja, to ... Ona gleda filmove, ja čitam novine. I tako neka ukrštenica i eto to je to.

M: Ali uveče, kad on ne radi obavezno šetamo Rakovicom. Rakovicom, prošetamo gore pa se popnem, pa napravimo, ovo je mnogo lep kraj. Nije što sam rođena ovde, ali ovo je mnogo lep kraj, sve mi je tu. Tu mi je bazen, tu mi Košutnjak sve mi je tu. (Ivanovi)

Desi se da kad dođem sa posla, a nisam umorna, da izađem sa koleginicom, da prošetam eto tako. Prošetamo, porazgovaramo i eto tako. Ne, za neke izlaske nema se prvo finansija, ali nekad mi priušte deca. Deca mi kupe karte za koncert Željka Samardžića. (Mirkova mama)

Izlaske, izlete i posete kulturnim ustanovama neki ispitanici pominju kao nešto što su praktikovali, ali što sada samo na nivou želje-

nog. Osnovne prepreke su nedostatak novca i nedostatak vremena, što je povezano sa potrebom da se dodatno radi i zaradi:

M: Nešto sad ne idemo u bioskope i u pozorišta, kažem ono je bilo mogo lepo vreme kad smo mi bili – pa ideš u pozorište, pa kao da ideš na Mars. Bili izlasci žestoki. Sad obično deca idu i tako nešto, ne znam ni ja. Malo i ta situacija, a ni ne idem. Kažem bioskop, opet isto – imaš kasetu ovo ono, pa ne ideš ni tamo. Jedino tako neki, tako izlasci sa prijateljima do restorana, kućne posete i šta ja znam. Pa dobro, bilo je lepše vreme i uz to više smo izlazili.

T: Ali kako, sad nema.

M: Ideš na vikend, provedeš vikend, ideš ovde, ideš onde, ne pitaš koliko košta i šta košta. A sada je stiskavac. (Slavičini)

T: Ako ste mislili izlasci restorani, pozorišta, bioskopi, to smo zaboravili. To nema.

S: A druženje sa prijateljima ovako zajedno?

T: Ne, ne. U zadnje vreme slabo.

S: Kako biste voleli da su drugačije okolnosti, kako biste voleli da provodite slobodno vreme?

T: Ja? Ja bih voleo da radim 8 sati. Imam normalnu platu dođem kući, ručam i onda .. Isto i ona tako. I onda ćemo da se dogovorilo sve. Idemo u grad, možda da odemo u bioskop, možda da odemo u restoran. Subotom i nedeljom isto. Odemo negde na vikend. Isto druženje sa prijateljima. Meni to nedostaje isto mnogo.

M: Meni to jako nedostaje. (Ivanovi)

Roditelji iz porodica srednjeg sloja na Vračaru, osim par očeva i par majki, manje su opterećeni dodatnim radnim aktivnostima i imaju više slobodnog vremena. Čini se da one majke koje imaju veće radno opterećenje, ulažu dodatni napor da se ne odreknu aktivnosti dokolice:

M: Znači radim sama, znači dolazim oko 7 nekad oko 8-9 zavisu već i od posla. I onda sve što treba po kući da se odradi ... Suprug i ja idemo tri puta nedeljno na ples. Idemo na latino, to je neka rekreacija koju imamo. Često idemo u društvo, često nam dolazi društvo, znači dan mi se završava oko 2 ujutru, to je nešto što je normalno i funkcionišem sa tim savršeno. (Bojanova mama)

S: Kako vi provodite slobodno vreme?

M: Ja otprilike ... osim vikendom, a i vikendom teško. Tek negde oko pola 10 mogu da kažem da sam slobodna.

S: Pola 10 uveče jel?

M: Da. Ili gledam TV ili čitam nešto ili izađemo negde ili nam dođu prijatelji.

S: Idete u bioskope, pozorište?

M: Jednostavno ja ne znam da neka predstava počinje u pola 10 uveče. Tako da je to skoro nemoguće. Ja sam i danas jutros pre podne radila. Svaka subota mi je radna. Obično i subotom po podne čak imam časove. Nedeljom isto, onda gledate da spremite da decu, pošto idu tako po smenama, da imaju da pojedu nešto toplo. Organizujete što bolje to da se ne primeti da niste tu sledeće nedelje. (Draganova mama)

Kod dveju majki koje su same (nakon razvoda, bez partnera) primećuje se osećaj usamljenosti i nedostatak volje za angažovanje u domenu dokolice – izvesna apatičnost, što proizvodi osećanje nezadovoljstva:

M: Znete kako jedan vikend mi je dežurstvo i subota i nedelja. Ostale vikende sam pijaca, sređivanje kuće – jedan dan. Drugi dan obično sebi priuštim šetnju oko Ade, mislim to mi prija. Sa prijateljicom jednom sednemo negde i kažem, eto, nešto iskrzne ovako. Ali ništa posebno. (Milenina mama)

S: Kako provodite vikend?

M: U pižami od jutra do sutra.

S: Zbog čega, zbog umora?

M: Zbog psihičkog umora, više nego fizičkog. Ja uglavnom se ne krećem. Sednem u kola, odem na posao, dođem, sedim ovde.

S: Šta radite u slobodno vreme?

M: Igram igrice kao manijak. Tu sam manijak.

S: Izlazite?

M: Pa sad u zadnje vreme slabo. Mislim kad god me neko pozove ja idem. Ali ovako samoinicijativno retko. I lenja sam da odem da šetam i da se bavim nečim. Sednem i opustim se i kuckam. Nemam živaca da čitam knjige. Da sređujem po kući mogu i ne moram. I onda što bih ... I eto. (Nevenina mama)

Psihičku opterećenost – koja proizvodi nedostatak koncentracije i volje za čitanjem, pominje nekoliko ispitanica i na Vračaru i u Rakovici, najčešće navodeći da „nemaju živaca da čitaju knjige“:

M: Moram priznati da sam malo napustila knjigu. A ja nešto nisam smirena.

S: Od kad?

M: Pa valjda zato što sam raštrkana vremenski. Znete ja se nekako raštrkano osećam. (Miloševa mama)

Nešto tu neku koncentraciju da čitam te knjige baš i nemam. Ne znam, izgubila sam koncentraciju. Čini mi se da se još uvek ne mogu povratiti. Možda me i plaši ta neizvesnost kako to u životu ide. (Milanova mama)

U porodicama u kojima su očevi duži vremenski period intenzivno radno angažovani, stvorio se jaz između supružnika: žene – majke su svoju dokolicu osmislile individualno. Supružnici se mogu navići na takvo rešenje i biti zadovoljni, ali i različitost i neusklađenost koncipiranja slobodnog vremena može biti izvor sukoba, kao što govore naredna dva iskaza:

M: Pa ne. Naša interesovanja, pa dobro nisu različita, pa ja volim više koncerte, a on više voli da sluša muziku sa CD-a. On ima tu logiku da sedi ovde i sluša nešto uz klimu. Ja volim da slušam izvođenja. Ja šetam brzo, on sporo. Odmore ne provodimo zajedno, zato što on mora da čeka na poslu da mu se neko slučajno ne javi, jer on ne sme da propusti ni jedan posao. (Jakovova mama)

S: Da li imate neko zajedničko slobodno vreme? Pošto su vam njih dvojca veliki.

T: Imamo – uvek ujutru popijemo kafu.

M: Imamo, ali retko.

T: A onda svako na svoju stranu uglavnom.

S: Da li uspevate da izađete?

M: Izađemo ali vrlo retko sad.

T: Vrlo retko. Sad imamo jedan plan i želju ja se nadam da će sada ...

M: Putovanja, putovanja, putovanja, putovanja.

T: Od 1990. godine nemamo vremena ni za sebe.

M: A on je toliko statičan, mislim, on je tako jedna osoba, koja, bez obzira što je pretpostavljam i umoran... Sad recimo nije umoran, ali on je statičan čovek koji bi samo sedeo tako. A ja to ne trpim.

T: To je nešto interesantno. Ja sam čitavi dan u haosu totalnom i krajnje umoran, ne znam za sebe, dođem malo da se odmorim, a ona je spremna da ide. Jer joj je dosadilo u kući. (Stefanovi)

Kod supružnika kod kojih ne postoji problem u komunikaciji, postoji potreba da se u slobodnom vremenu, pored individualnih, osmisle i zajedničke aktivnosti. Tako, na primer, Bojanovi roditelji zajedno idu na časove latino plesova, a većina drugih roditelja (Draganovi, Savini, Ivanini, Dušanovi) uživa u zajedničkom druženju i izlascima:

T: Izađemo, prošetamo ...

M: Ispričamo se, da, odemo u pozorište ...

T: Ali tako, na primer, pošto ja uvek radim prepodne a ona ima te časove poslepodne sačekam je iz škole, pošto, odemo ponekad ili dođu kod nas prijatelji. Idemo u pozorište, imamo taj neki krug prijatelja. (Dušanovi)

Kad razmislim, pa da, i on ima dosta slobodnog vremena. Dobro, ima i on svoje slobodno vreme koje provodi sa drugarima, da li je to fudbal, da li je to vožnja bicikla ili ne znam šta. A imam i svoje, naravno, slobodno vreme. I imamo svoj omiljeni kafić, i mi ga zovemo, on se ne zove tako. On se nalazi na Kosančićevom vencu – zove se Skica, a mi ga zovemo Mali Pariz. I tu obožavamo da idemo, i tu sedimo, i tu uglavnom prepričavamo sve ono što nam se izdešavalo. (Ivanina mama)

Roditelji iz porodica srednjeg sloja sa Vračara pridaju veći značaj svojoj dokolici koju se trude da osmisle i učine raznovrsnom:

Svaki dan je drugačiji, nije to ista šema svaki dan ima neke svoje specifičnosti. (Savina mama)

Iz prethodnih iskaza se vidi da je dokolica ovih roditelja ispunjena različitim aktivnostima, koje se odvijaju u privatnom prostoru – odmor, čitanje, druženje, kao i u javnom prostoru: izlasci zarad druženja, šetnje, izleti, posete pozorištima, koncertima, rekreativne sportske aktivnosti:

M: Onda sam počela od sopstvenog rođendana, i od nekog ženskog društva. Postoji jedan krug mojih prijatelja i sa jednima se vidim u nekoj kafanici, retko, jednom dvaput u tri meseca. Onda sa drugima šetam, sa trećima idem na koncerte. I ovaj eto odprilike imam zaista tih prijatelja. Kako provodim slobodno vreme? Pa kad nisam suviše umorna onda tako uglavnom u šetnjama, koncertima, izložbama, retko stignem da čitam.

S: Idete na rekreaciju?

M: Da, to sam od pre tri meseca uvela. U stvari, uvela sam to prošlog aprila. Prijalo mi je da odležim. Jedna pasivnost mi je prijala. U odnosu na predhodno trčanje strašno. I onda sam naterala sebe, jer sam zapala u neku depresiju strašnu. I sad mislim da ne prestanem. Tako zadovoljstvo mi da da pogledam neki dobar film, ništa spektakularno. (Jakovova mama)

Ono što je distinktivno u odnosu na ispitivane radničke porodice, jeste opredeljenje većine roditelja iz porodica srednjeg sloja za javne kulturne sadržaje – posebno za pozorište:

U bioskop ne pamtim kad sam išla, a u pozorište idem. Najčešće sa tom mojom prijateljicom koju smo spominjali ... I evo sad smo se dogovorili ... Odem povremeno i sa mamom. (Miloševa mama)

M: Evo sad ja moram da vam priznam. Pošto su mi deca naravno velika, znači više nisam u obavezi da ih vodim po pozorištima i da ih zabavljam – da kažem. Znači imam dovoljno svog slobodnog vremena. Uglavnom provodim vreme sa svojim drugaricama. Da li sam kod njih da li su one kod mene, da li smo negde izašle da li smo u pozorištu kod T. (starija ćerka, balerina) gledamo predstave. Mislim, eto, u principu tako provodim vreme.

S: Vikende kako provodite?

M: U principu isto: meni nema, a meni nije važno da li je subota ili sreda. Počev od pozorišta – ja idem i ponedeljkom i nedeljom u pozorište. A isto tako znam da sedim i običnim danom ili vikendom sa bilo kim celu noć da sedim. Imam priliku da radim po podne tako da mogu to sve da nadoknadim i tako dalje. (Ivanina mama)

Kao što se vidi iz prethodnog iskaza, posete pozorištima i koncertima su kod nekih ispitanika vezane za njihovu profesiju ili profesiju nekog člana porodice:

Mislim, a odemo, ne znam, na predstavu pozorišnu, ovamo, onamo, to već je, da kažem, nekako i u opisu njegovog posla, tako da ne znam kol'ko je, kol'ko je u opisu slobodnog vremena. Ali je i zadovoljstvo, šta ja znam. (Savina mama)

Deca

Pored pasivne dokolice – odmora, gledanja televizije, slušanja muzike, igranja kompjuterskih igrica, većina mladih u obe ispitivane grupe najčešće navodi druženje i izlaske kao aktivnosti slobodnog vremena.

Na kućnim aktivnostima dokolice više su insistirali mladi na Vračaru:

Pa većinu slobodnog vremena provodim u spavanju. Znači, ne znam, to mi dođe kao hobi. (Dragan)⁵⁶

Volim da se družim, a volim i da imam slobodno vreme da se družim sama sa sobom. Ponekad, kad mi dođe faza. I to je – pusti se muzika i neki mirišljavi štapić. Meditiranje. (Milena)

Viđam se sa društvom, dosta se viđam s društvom, ovaj, društven sam tip nekako. Ovaj, moram da priznam, pred kompjuterom se zabavljam isto dosta dugo, što baš i nije dobro, mislim, i po 10 – 15 sati dnevno. (Sava)

World of Warcraft između ostalog, ali igrice i programiram sve vreme.... To se uglavnom radi uveče, to igranje. Preko dana ili slušam muziku, idem na internet, vozim rolere, viđam se sa društvom. A vikend je tako samo što nema škole. (Miloš)

Druženje sa prijateljima je najomiljenija aktivnost u obe grupe ispitanika. Ono se odvija u lokalnom okruženju, u kućama ili u susjedstvu:

U suštini više šetamo ili više smo ono u kući. Ili kod mene ili kod neke drugarice sedimo. (Tamara)

⁵⁶ Pošto Dragan svako veče ima treninge pored škole i školskih obaveza, to ga očigledno fizički iscrpljuje, pa otuda spavanje postaje neophodno kao svakodnevni „hobi“.

D: Pa ako je lepo vreme izađemo u park ovde dole, kod mene u krugu, tu sedimo. Ako je kiša ili tako nešto, obično sednemo u kafić tu kod druga jednog gde radi, i to je to. (Branko)

D: Uglavnom ovde u kraju. Kod naše osnovne škole. Ili ako se dogovorimo pa izađemo do grada sednemo na piće i tako. (Dragan)

D: Pa ne znam idemo na kafe, ništa mi posebno ne radimo zanimljivo. Idemo tako viđamo se po tim kafama. Idemo u tu školu malo nešto učimo radimo. (Ivana)

Manji broj mladih se u slobodno vreme bavi organizovanim aktivnostima: par njih uči jezik, dvojica treniraju sportove, nekoliko mladića se rekreativno bavi sportovima, jedan se bavi folklorom, jedna devojka glumom, a trojica sviraju instrumente (dvojica pored muzičke škole, tako da je teško odrediti da li je to aktivnost dokolice). Zanimljivo je da nijedna mlada osoba nije pomenula kreiranje nečega (pisanje, slikanje, komponovanje) kao aktivnost u slobodno vreme, čak ni mladići koji dugo godina sviraju instrumente:

S: Da li su te zvali neki iz bendova nekih da sviraš sa njima ili?

D: Trenutno je u fazi ovaj osnivanje jednog benda. I to ne znam, ne verujem da će biti nešto od toga. (Miloš)

Što se tiče kulturne potrošnje u dokolici, odnosno posećivanja ustanova koje prezentuju sadržaje kulture, mladi se u obe grupe opredeljuju za povremene odlaske u bioskop, a u pozorišta ređe i na koncerte još ređe:

S: Da li ti i tvoje društvo idete u bioskop i pozorište?

D: U bioskop da, u pozorište ne.

S: Nemate tu naviku?

D: Nisam išao u pozorište, išao sam u pozorište sa srednjom školom zadnji put. Ovako u pozorište nisam. U bioskopu smo skoro bili i tako. (Luka)

D: Slabo. U bioskop još i idem sa vremena na vreme kad me nešto zainteresuje od filmova, mada ne, u principu ne. I pozorište jako slabo, bila sa pre 3-4 meseca zadnji put. Nije da mi se ne sviđa – sviđa mi se, ali nemam baš neko društvo za to. Mora da me za-

interesuje nešto da bi ja mogla da sednem dva sata da ne kašljem i sve ostalo kako valja u pozorištu. (Nevena)

Već u prethodna dva iskaza vidljivo je da postoje međuslojne razlike između mladih koji pripadaju dvema slojnim grupama. Dok kod mladih iz Rakovice ne postoji potreba i navika da se u pozorište ide, osim u retkim slučajevima sa školom, dotle mladi sa Vračara u većini slučajeva vole pozorište i izražavaju žaljenje ako su posete proredili:

S: A pozorište?

D: Pozorište volim ali slabo idem. Voleo bih više da idem.

S: Šta te sprečava?

D: Pa uvek mi nešto drugo padne napamet, ne setim se pozorišta. Valjda ću malo krenuti. (Bojan)

Neki mladi iz porodica srednjeg sloja nastoje da održe posete kulturnim ustanovama, prema svojim afinitetima:

D: Da, da. U bioskop, uglavnom, u pozorište, naravno, volim pozorište. Ja sam, znači, ono, prošle godine, ove godine nisam toliko, ali prošle godine sam stvarno išao baš često u pozorište. I ovako, mislim, sa mamom, tatom, porodično, onako mislim, sa porodičnim prijateljima (Dušan)

S: Da li izlazite u bioskope, pozorišta tako nešto?

D: Idem sa devojkom – da. U pozorište sam išao redovno do pre nekih pola godine otprilike. Imalo sam jednu profesorku iz istorije ona nam je tako davala karte i mi smo stalno išli. U bioskop idem sa devojkom onako na mesec tri puta. (Stefan)

D: Pozorište da – jako često, bioskop ređe. Ovaj, filmove gledam na TV. Odem povremeno.

S: Šta si volela da gledaš, šta voliš da gledaš u pozorištu? Koja ti je predstava ostala u sećanju?

D: Ne znam u zadnje vreme nisam impresionirana repertoarom. Ne znam zašto. Znači baš sam skoro nešto pričala da ne pamtim kad sam otišla u pozorište i da sam bila baš onako ispunjena kad sam izašla. (Milena)

Samo nekoliko mladih sa Vračara, a većinom u sklopu potreba (muzičke) profesije odlaze na koncerte klasične muzike:

D: Pozorište posećujem skoro svaki drugi, treći dan, mislim, barem dok idem u školu, ovaj, pošto, to su te pauze koje pravimo, i onda nemam, mislim, u to vreme tad se otprilike daju, generalno, predstave. I onda, naravno, jer to mi je struke, tako da bi trebalo da idem da gledam, i često idem u Kolarac, na primer. U Beogradsko dramsko odem ponekad, u Narodno ne toliko često ... (Sava)

Izlasci sa društvom su kod većine mladih ispitanika vezani za vreme, odnosno za vikende :

Uglavnom izlazimo u kraju. Uvek se to završi u kraju. Ništa posebno. Retko kad i do grada odemo. To nam je tu najbliže i tako to. Vikendom eventualno izlazimo ili idemo na privatne žurke. (Ivana)

Drugi faktor koji ograničava izlaske su finansije:

D: Pa izlazimo, ali ne tako često. Jednostavno, mi smo studenti, nemam ja para da sad svako veče odem i izađem i ne znam ti ja šta. Ovaj, obično izađemo svake druge, treće nedelje. I to imamo već odabran klub, to jest kafić klub. Stari domaći rok. I nama to super odgovara. Obično se pre toga nađemo negde pa kao ajde onda pijuckamo nešto. I onda kao izađemo. (Slavica)

A celonoćni izlasci mladih po klubovima i splavovima, koji za roditelje i zajednicu predstavljaju problem, manje su zastupljeni nego što je očekivano:

D: Pa nisam nešto da imam ustaljeno petak, subota, ide se u noćni život i to. Nisam, ako izađem izađem. I to je obično, ... taj noćni provod do nekih jutarnjih je možda jednom mesečno. (Milena)

Neki mladi su ih intenzivno upražnjavali pa su se zasitili, dosadilo im je:

D: Pa nema pravila. Znači bilo je jedan period kad sam polude, kad sam svako veče izlazila. Naravno nije moglo mislim baš svako, ali kad god može ja sam napolju. Sad sam se onako unor-

malila, pa recimo vikendom obično, petak ili subota, pa može da bude ili radni dan gledam da ne bude kad idem pre podne u školu. (Nevena)

*D: Da tada, nisam ni išla čak u srednju školu. Bukvalno utor-
kom nisam izlazila. Svaki dan sam izlazila. Više i dosadilo mi je.
Većina mojih vršnjakinja i vršnjaka jedva čekaju da dođe vikend da
bi izašli. Meni je svega toga dosta. Ne mogu ni da kažem u kojoj dis-
kotecu nisam bila, ni na splavu. Mogla sam tada sebi to da priuštim.
Nikakvo zadovoljstvo mi to ne čini kao nekada. Dok moje društvo
bukvalno živi za taj izlazak. (Jelena)*

A kod drugih, ta vrsta izlazaka i zabave ne odgovara njihovim afinitetima:

*D: Pa najviše se viđamo ovako petak, subota. Ja nisam tip koji
izlazi na splavove, kafiće, tako da idemo po gradu šetamo se, sed-
nemo u neki park, pričamo. Odemo u bioskop možda. (Miloš)*

*D: Pošto po gradu ne volim te diskoteke i tako ta mesta, uvek
neki problemi ispadnu, nikad nije neki provod dobar, mi odemo kod
nekoga. Šta ja znam – različito. (Bojan)*

Ponekad je razlika u afinitetima u odnosu na ostatak društva raz-
log da se mlada osoba povlači u privatnu (i pasivnu) dokolicu:

S: Koji su to splavovi?

*D: „Blejvoč“ mislim, meni je to, ne bez veze, ja ne volim tu mu-
ziku, ali ono, mislim, ne mogu sad da se izdvajam, ako me neko
pozove, Tako da eto.*

*S: A to tvoje društvo najčešće izlazi na te splavove, jel’? „Blej-
voč“ i koji još?*

D: Pa uglavnom. Evo sad ima i „Heven“, „Lukas“.

S: Koja je to vrsta muzike?

*D: Pa od tehna preko narodnjaka, nažalost. A ranije sam išao
na neke svirke, ali to ...*

S: Gde?

D: Pa ili u školi, SKC i tako.

S: A sad ne?

*D: Pa idem, mislim, sad nisam bio zadnjih, ne znam kad sam
bio zadnji put.*

D: A ne, ne idem uglavnom gde i oni, ne, naravno. Mislim, to se onda polako i odvojilo, mislim, neću sad da pravim budalu od sebe. Ali ono, nekad kad baš hoću, ono, izađem. Mislim, ne smeta mi toliko sad, nekad bude i dobro. (Dušan)

Dušanovi roditelji su primetili ovu promenu kod njega i nisu zadovoljni načinom na koji on provodi slobodno vreme:

M: Pa, sve slabije se druži, to je ono što je sad postalo. On je, na primer, u osnovnoj školi nikad imao nešto onako neko društvo da sad izlazi mnogo sa njima, da mi dolaze, ne kao što smo se mi u neko naše vreme družili. Onda je krenuo da se druži dosta sa tim društvom sa folkloru, međutim, i tu očigledno da nešto njemu više ne odgovara. I stvarno, u poslednje vreme, maltene da se ni sa kim ne druži.

T: Ja nisam (zadovoljan sinovljevim slobodnim vremenom), moram priznati, ja bi da on nešto drugo radi, mislim, dobro, to što ponekad pogleda i to sve, ali mislim da bi mogao da bude organizovaniji, da, puno vremena ima, puno praznog hoda ide, ništa ne radi, tako to tu sedne u ovu fotelju i u stanju je satima da, recimo, sedi ispred televizora. (Dušanovi roditelji)

Sa druge strane, neki mladi su se dobro uklopili u društvene kontakte i dobro uklapaju svoje različite obaveze:

D: Raznoliko, svaki put je drugačije. Pa uglavnom isto – izlazim. Uveče se vidim sa društvom. Pa ne svako veče, ali da kažem 3-4 puta nedeljno. Zadnjih tih godinu dana izbegavam TV i kompjuter sam prestao da igram pre jedno tri godine. Malo sam počeo da učim neke programe što će mi trebati u životu, a ovo što gubim vreme na tome, kao to sam izbacio. Sad i manje provodim vremena kod kuće, dosta sam i napolju.

D: Uglavnom znam da vikendom vozim bicikl. Manja je gužva u saobraćaju, a dobra je rekreacija. Treba tu da se ubaci vreme da se vidim sa devojkom. Treba nešto da se poradi da se zarade pare. (Bojan)

I njihovi roditelji iskazuju zadovoljstvo:

Pa ovako s obzirom da on ima devojkicu i da se zabavljaju dve i po godine da idu zajedno u školu i tako dalje, oni se svakodnevno vide. Ako nemaju nekih obaveza koje ih sputavaju, onda je to neka ovako uveče se prošetaju do 11-11i 30 i to je to. Neki izlasci posle ponoći 1-1 i 30 to se desi jedanput u 2-3 meseca kad su rođendani i slavija tih vrsta. Ali kažem, oni su toliko bili na turnejama i toliko su putovali zajedno da ovaj su na taj način isprobali sve te stvari koje možda njegovi vršnjaci probaju ovde po raznim kafićima i tako dalje da to više nije nikakav izazov za njih. Tako da su uz te školske i druge aktivnosti prošli sve to. Tako da je to srećna strana tog odrastanja. (Jakovova mama)

Kulturni ukus

Roditelji

Kao što sam ranije napomenula, o kulturnom ukusu roditelja mogu govoriti samo uopšteno, jer roditelji nisu pitani specifično i detaljno o različitim afinitetima ili averzijama. O kulturnom stilu roditelja se može posredno zaključivati preko odabira omiljenih televizijskih programa, odnosa prema čitanju i odlasku u pozorište (o čemu sam pisala u delu o dokolici).

Analiza rezultata pokazuje da je televizija prisutnija u svakodnevnom životu roditelja iz radničkih porodica u Rakovici, gde je jedan od najomiljenijih vidova zabave. Dominiraju programi zabavnog sadržaja: filmovi, domaće serije, zabavne emisije:

M: Pa nešto ni nemam vremena za te serije, za nešto tako neki dobar film, sednem da gledam. Tako šta ja znam. Uvek ima u kući šta da se radi. Možda Dnevnik, malo tu neki Poligraf kad je nešto tako spektakularno. Ili šta već, onda to, ono kao, nešto baš ni nemam vremena, možda neku hrvatsku seriju. (Slavičina mama)

M: Ovaj pa sa decom tako tu zabavu sad što ide ove serije naše domaće ili nešto ili oni eto gledaju „Ljubav, navika, panika“. Ja kažem: ne treba da gledate – to je naša porodica. I tako. Znae sad je to aktuelno, taj Grand šou, Evroviziju smo gledali to smo stvarno gledali, drago nam je. (Mirkova mama)

Sa prodorom kablovske televizije izuzetno su postali gledani naučno popularni programi:

M: To obožavamo. Znači, imamo onaj History, imamo Nacionalna geografija, pa onda, ima 4 programa, i Discovery, koji su zanimljivi. Znači, to su ta istraživanja, otkrića ...

M: Da, to najviše volimo.

T: I imamo 4 programa gde su samo filmovi. Pogledaš, ono, da li ima neki zanimljiv film pogledaš. Ako ne, uglavnom vrtimo ovu Nacionalnu geografiju ... (Brankini)

Neki ispitanici sa Vračara naglašavaju da televizija ima sasvim mali značaj u njihovim životima:

M: Ja moram priznati da TV uopšte ne gledam, ja radije uzmem knjigu da pročitam nego da, eventualno svaki deseti dan upalim TV da vidim vesti. Jer budem u panici jer ne znam šta se dešava. Onda kad vidim šta se dešava opet ga isključim. (Milena mama)

S: Da li pratite TV, šta najčešće gledate?

M: Pa ja sam čovek koji bez TV ne može. Znači definitivno kako ustanem ja prvo idem pa uključim TV. A ja ništa ne gledam na tom TV.

S: Nemate neke omiljene emisije?

M: Ne uopšte nemam. Niti imam, niti gledam filmove, niti gledam emisije. Eventualno volim da pogledam vesti i to je sve. Ali TV je konstantno uključen gde god da sam. (Ivanina mama)

Programi koji se gledaju su filmovi, naučno popularne emisije na kanalima kablovske televizije, kanali specijalizovani za muziku, sportski programi, govorne emisije:

M: Pa, pošto ne gledam ove naše političke perverzije, niti šta slično. Ovaj gledam History, Discovery, o životinjama, filmove retko pošto nema dobrih. Film gledam 3 min da bi videla da li hoću da ga gledam. Pošto mi ne treba više od minut i po do 3 da vidim da li je tog tipa. Uopšte nisam u stanju da tračim vreme. .. Pa mi stalno slušamo muziku to nam je, tu recimo eto, to je jedan kanal koji funkcionise kad ništa ne funkcionise. (Savina mama)

Volim govorne emisije. Ali užasava me izbor na našoj televiziji. Tipa „Svadba 48“ glupih emisija. Pošto hvatamo HRT, tamo gledamo poučne emisije o jednostavnim stvarima. (Jakovova mama)

Međuslojna razlika u ukusu se kod roditelja pojavljuje i kada je čitanje u pitanju. Niko od ispitanika u Rakovici nije izjavio da čita knjige ili novine. Neki ispitanici na Vračaru prate novine, neke ispitanice uživaju u čitanju knjiga i trude se da pronađu vreme za tu aktivnost:

M: Knjige volim u principu.

S: Da li stižete da čitate?

M: Uglavnom preko raspusta više, u toku godine manje. Jednostavno, ja sam nezgodan tip kad uzmem knjigu – ja moram da je završim, onda nema spavanja. Ja inače kasno ležem. (Draganova mama)

S: Da li imate vremena da čitate?

M: Da. Ja ne čitam preko dana, osim leti. Uveče čitam pred spavanje. Ne mogu čitati, nema vremena da ležim preko dana. Jednostavno spavam, nisam taj tip i onda kad legnem onda je meni vreme za to. Naravno sad kad odem na vikendicu, i preko dana, jer nemam više stres. Onda čitam i danju, a ovako preko godine isključivo uveče. (Savina mama)

Kao što sam ranije navela, nekoliko ispitanica na Vračaru se žalilo da više nema koncentraciju da čita, osim u retkim prilikama kad su na odmoru van kuće:

S: Znači nemate živaca da čitate?

M: Nemam.

S: Prestali ste?

M: Prestala sam. Ne znam kad sam zadnji put pročitala neku lepu knjigu. (Nevenina mama)

M: Pa volimo, samo nažalost, ja imam problem, a to je verovatno neka, neki premor višegodišnji, što je meni pažnja malo popustila. Što ja jednostavno hvatam sebe da, da čitam i da ne znam šta sam pročitala. I onda sam, recimo, se radovala prošle godine sam išla na te neke časove u Kumodraž, i sednem na početnu stanicu

i idem do poslednje i to mi je, recimo, jedino vreme bilo kad sam čitala. Što je strašno, u stvari, ali prosto, eto. Ne mogu, ovde u kući kad sam nešto se stalno dešava, verovatno premor neki koji mi koncentraciju prosto razara, da kažem. (Dušanova mama)

Međuslojna razlika u kulturnom ukusu roditelja očituje se i u posećivanju bioskopa, koncerata, a posebno pozorišta, o čemu je bilo reći u delu o načinu provođenja slobodnog vremena.

Deca

Analiza muzičkih ukusa mladih ispitanika u Rakovici i na Vračaru potvrđuje zaključak Cvetičanina da su mlađe generacije izrazitiji omnivori od starijih⁵⁷. U našem istraživanju preovlađuju tzv. rurbani omnivori čiji se kulturni ukus formira od segmenata urbane i folklorne kulture:

D: Muziku od ovih narodnih do stranih sve. Ozbiljnu, da kažemo, muziku, pošto brat on je stariji, on sluša ozbiljnu muziku i ja uz njega i sa mamom. A kad sam sa društvom slušam ono što se sluša po splavovima i po diskotekama. (Jelena)

D: Muziku, pa muziku volim u principu sve. Ne mogu sad da sednem pa da slušam klasiku. Pre ću da se snuždim, nego da se razveselim. Volim tako stari domaći rok. Stari narodnjaci, Toma Zdravković, Haris. Bukvalno stari narodnjaci. Ovo sad je ... bukvalno nemam reči da opišem to. Možda i neka strana komercijala. (Slavica)

Zanimljivo je da rurbani omnivori stil nije karakteristika samo mladih iz radničkih porodica, već njega prihvataju i mladi iz porodica srednjeg sloja, iako to nije deo njihovog habitusa. To prihvatanje se odvija pod pritiskom vršnjačke grupe sa kojom se ispitanik/ica druži i pod pritiskom dominantnog stila koji se forsira na mestima za izlaženje:

⁵⁷ Kada se govori o kulturnim ukusima važno je napomenuti da moje klasifikacije nisu klasifikacije diskurzivnih shema – šta se vrednuje, već kulturnih praksi – šta se gleda, sluša, čita, odnosno konzumira.

D: E pa od muzike mogu da slušam sve. Ne odgovara mi to pitanje šta najviše volim od muzike, kako kad. Ali, ovaj, mislim nemam na primer kad odem na žurku stvarno mogu sve da slušam. Kod kuće naravno ne slušam takvu muziku.

S: To se po žurkama sluša po dogovoru?

D: Pa da. Mada ima tih mesta gde se samo pušta strana muzika, haus i tako to. A kad je privatna žurka onda ide redom. Od strane, pa preko 90-ih pa do narodne. Tako da je to manje više obavezno, ali to mi ne smeta. Ovaj nikad to ne slušam kući. Ovde je to neka naša muzika ili neka komercijala. Više radio nego tako neki CD. (Ivana)

D: Pa mislim mogu sve da slušam, ali najviše volim balade i to naše domaće. Znači muziku iz devedesetih ili osamdesetih.

S: Kao na primer?

D: Kao na primer Bijelo dugme. Njih sam slušao, mada ih sad ne slušam, njih sam slušao u osnovnoj školi.

S: A sad, koja se muzika najviše sluša na tim mestima na kojima ti izlaziš?

D: Tu ima svačega. Tu ide, znate već, zavisi od satnice. Prvo se puštaju zabavnjaci i ne znam ni ja. Posle 12 kreće ona muzika koja se meni ne sviđa mnogo narodnjaci.

S: Tebi se ne sviđa?

D: Pa ne baš. Mogu da je slušam, ali ne mogu baš Grand na primer, ne volim tu vrstu muzike. (Jakov)

D: Od muzike, sve zavisi od raspoloženja. Ne znam, kao mlađi sam voleo, ne znam, moji neki muzički ukusi su se menjali. Ovaj tamo, ne znam, u jednom periodu možda kad sam možda kad sam bio 6 ili 7 razred osnovne škole, kad sam počeo da imam neke muzičke ukuse uopšte. Iako sam se nešto i razumeo u muziku. Voleo sam možda malo više neki blagi rok kao Red Hot Čili Pepers. I to sam zapravo i najviše slušao i voleo i ovaj i mrzeo sam narodnjake. I tako dalje i to je bio neki moj muzički pravac. Uglavnom strana muzika. Međutim, to se sve menjalo, naravno i u skladu sa društvom i u skladu sa vremenom, sa situacijom u zemlji sa ...

S: Šta se najviše slušalo na tim mestima gde si izlazio, a šta se sluša sad najviše na tim mestima gde izlaziš?

D: E pa to. To je čudna mešavina, znači, ne znam da li znate ... kako to sad, znači, kako to, ako odete na neko mesto na dana-

šnjem nekom splavu imate, ne znam, prvo strana muzika elektronska. Šta ja znam disko, haus, što se kaže, a to vam je neka vrsta popa i tehna. Samo neka blaža vrsta i ne znam. Onda to sve ide strano i onda se prelazi na neki blagi prelaz sa strane muzike na našu zabavnu pop muziku i onda se najčešće ide do nekih narodnjaka bukvalno. A to je uobičajeno. (Jovan)

Neki mladi izražavaju jasno svoje preferencije, iako one mogu biti neprihvaćene od strane vršnjaka:

D: Eto taj RnB, nešto kao američku tu „tin“ muziku. Za to me svi zežaju što slušam.

S: A ko te zeža?

D: Pa drugari mislim. Oni su svi kao neki narodnjaci nešto. Ja volim tu neku MTV muziku stvarno. Volim da slušam stvarno. (Ivan)

D: Ja slušam narodnu. Ne baš okorelu. Ali novokomponovane, mogu da slušam, ali slušam i zabavnu našu. Ali strane to već ne slušam. Ja sam tako od uvek. Samo tu vrstu muzike slušam. Većinom. (Tamara)

D: Domaću muziku uopšte ne slušam. Ovaj, ponekad slušam, mislim narodnjaci nikako ne smeju da se puste u kući. Ali kad se ode na neku žurku ili nešto sa obzirom da je to najslušanija muzika među mojim vršnjacima, onda ovaj naučim na žurkama, eto jedino tu slušam. A ovako kod kuće volim osamdesete, volim ovako neku stariju muziku. Sting, Šade i tako to. A volim i neki haus na MTV što se pušta. Svašta, ali ne domaće. (Milena)

Zanimljivo je da su neki mladi ispitanici spontano izražavali averzije prema određenim muzičkim stilovima, time postavljajući simboličke barijere prema pripadnicim drugih grupa. Oni koji su rurbani om nivori jasno izražavaju distancu prema hevi metalu i teškom roku⁵⁸:

D: Slušam. Zavisi od raspoloženja, slušam šta mi se sviđi. Ne pravim neku razliku između muzike. Ne volim da slušam metal. Sve sem toga može. (Luka)

⁵⁸ U istraživanju Betani Brajson (Bryson, 1996), takvu „hevi metal“ barijeru su postavljali viši prema nižim slojevima.

D: Pa sve slušam, baš sve. Sem osim, lupam, roka ili Metalike ili tako nešto, to ne slušam uopšte. (Branko)

D: Mogu sve da slušam osim „Metalike“.

S: A koju stranu, koju našu, primer neki, bend. nešto?

D: Aha, to, pa ne znam. Od stranih, ne znam, Bijonse, Šakiru, šta ja znam, tako neki njihov rep. Stranu, baš stranu muziku volim. A od naših, ove naše sve što, i ovi iz Granda, i ove, sve baš ... (Branka)

Postoji par ispitanika koji se mogu svrstati u tzv. elitni omnivori kulturni ukus (kombinacija urbanog i alternativnog, elitnog) i oni svoju distinkciju izražavaju jasnom averzijom prema neofolk muzici:

D: Šta ja znam, to je uglavnom, ovaj, rege muzika, rege metal, mislim, ovaj, ali nije onaj hardkor, ono, dead metal i tako to, ne volim to nešto tako specijalno, može ponekad, ovako, više neke starije stvari i tako to. Pa i društvo, šta ja znam. Metalci, i tako, tu ima različitih, različitih vrsta ljudi ...

S: Znači, nije ova muzika sa splavova?

D: Da, ne, ne, ne, ne, ni slučajno, to ne slušam uopšte.

S: A kaži mi kakvu muziku ti slušaš?

D: Pa, najviše slušam, sad uglavnom slušam stari rok. Slušam Erika Kleptona, slušam Cepelin, Bon Žovia, Brajana Adamsa, slušam, šta slušam, tako, slušam, ovaj, slušao sam jedno vreme Majkla Džeksona dosta, to mi je baš ovako, njega sam obožavao. Ovaj, i tako, uglavnom slušam pop-rok, rok stariji i tako. Volim isto Frenka Sinatru. I klasičnu muziku, naravno. (Sava)

D: Pa za muziku je vrlo komplikovano, to nikad ne znam da odgovorim na to pitanje. Slušam raznu muziku. Lakše mi je to što ne slušam, znači narodnjake ne podnosim a ne slušam ni neki ovaj tehno, ni tako neke za ispiranje mozga. Slušam neku zavisi od raspoloženja. Ima nešto domaće da slušam, na primer Balašević. Od stranih je to razno. Kad sam raspoložen neku kubansku muziku, tako nešto slušam. Tako nešto ima ne znam, čudnija muzika Portišhed, Moloko i Red Hot Čili Pepers. Šareno. (Bojan)

Što se tiče onoga što mladi gledaju ili prate na televiziji, tu je u postojbi „svaštarenje“ kao kod njihovih roditelja. Gleda se sve – od

filmova, zabavnih emisija, muzičkih emisija, sportskih prenosa, naučno-popularnih emisija, jedino se ne gledaju informativne i društveno-angažovane emisije (pomenulo ih je dvoje mladih).

Kada su u pitanju filmovi – i tu postoji omnivornost – gleda se ono što se trenutno prikazuje na TV – prema raspoloženju, ali postoji i averzija u ukusu:

S: Kakve ti najviše voliš filmove?

D: Mrzim SF filmove, to samo znam. A ovaj, a film, pa opet mogu da pogledam sve – sve zavisi kako sam raspoložena. Naš film – to ne volim, ovo sve ostalo može. (Ivana)

D: Išli smo da gledamo Ivkova slava kad je bila. Tako ja bih više volela domaće filmove, on nekad izađe sa svojim društvom pa gleda, on voli te neke ratove mene to ne interesuje. Ali većinom kad izađe neki dobar ovaj domaći film odemo da odgledamo. To ono volimo te filmove dobre. (Tamara)

S: Kaži mi, TV, šta pratiš na TV-u?

D: Pratim Velikog brata, gledam dosta MTV, filmove isto pratim dosta.

S: Koje filmove ti voliš?

D: Pa volim, na primer, tri omiljena filma su mi Gospodar prstenova. Znači, to su jedine tri knjige koje sam pročitao.... (Branko)

Filmski ukus ispitivanih mladih je kovencionalan, ređe je u pitanju izgrađen ukus:

D: Pa ja uglavnom, znači, ovaj, horore, ali kvalitetne, onako, horore, ovaj, šta ja znam, onako, ne neke B produkcije, i poželjno je da ne budu neki novi baš horori, nego stariji malo, ovaj, tako, konkretno, Džona Karpentera jako volim, on mi je omiljeni reditelj. Volim sve njegove filmove. Nemam sad kod sebe trenutno pošto sam razdelio, ali imam, ovaj, dosta filmova kod sebe. Ovaj, uglavnom tako starije filmove horor volim. Šta znam, volim naučnu fantastiku, naravno. I to je to. Volim, volim, ovaj, da gledam, u skorije vreme sam zavoleo, ovaj, ovako drame teške i trilere, to ovako, zavoleo sam jednostavno, ne znam kako je došlo do toga, pošto to kad bih gledao onda bi mi bilo dosadno ali, ovaj, ima, primetio sam ima dosta tih dobrih trilera i drama, i to onda gledam. (Sava)

Volim neku dramu, neki triler, mislim sad ima ovako nekih filmova koji mogu da se proberu. Retki su, ali ih ima kao tipa „21 gram“. Gde su neke različite priče koje se uklapaju u jednu. Gde ima nešto poučno da se vidi. Ne volim nešto ... Volim komediju da pogledam, ne volim neku akciju – svi su isti. (Bojan)

O preferenciji prema pozorištu, koja se javlja kao međuslojno distinktivna praksa i kod mladih, pisano je u delu o dokolici.

Čitanje, a posebno čitanje knjiga, nije omiljena aktivnost za veći-nu ispitivanih mladih, bez obzira na njihovo poreklo:

S: Da li voliš da čitaš?

D: Da budem iskren- ne baš. (Jakov)

S: Reci mi da li čitaš?

D: Knjige pa, nisam ih odavno čitao ... To mi zameraju naravno moji roditelji. Ali ... (Jovan)

Čitanje knjiga se vezuje za čitanje obavezne srednoškolske lektire, pa kako prolazi ta obaveza, čitanje prestaje da bude prisutno:

D: Znači od čitanja, nisam taj tip koji u principu čita. Mora baš da me zainteresuje. Roman koji sam baš ovako sa uživanjem pročitao, koji sam želela je bio Hari Poter. Što je bilo pre par godina. U principu, čitam šta moram za školu, to me nervira. U principu, krenem sa nekim lošim stavom da čitam lektiru, zato što zbog škole moram, ali kad počnem da čitam onda volim da je pročitam lepo do kraja kako valja. Onda se zadubim i razmišljam o toj knjizi sledećih 10 dana. Kad pročitam-pročitam. I trenutno čitam tako neke engleske knjige neke, tako skraćene verzije, više zbog engleskog nego zbog čitanja. (Nevena)

U srednjoj školi sam čitao. Pa čitao sam malo lektiru, malo nešto što me je interesovalo. Malo sam izgubio interesovanja što se toga tiče. Možda ako bi naleteo na knjigu, sada ako bi uzeo i pročitao. Ali stvarno nisam ništa pročitao sad od kako sam završio. Dok sam išao čitao sam. (Luka)

Mladi iz radničkih porodica su pominjali čitanje novina, ali onih koje spadaju u domen „žute štampe“ ili sportskih novina:

D: Knjige slabo, većinom magazine, čitam ono Lepota i zdravlje. Većinom to, na tu foru. Ponekad uzmem i Svet pročitam. Ali većinom to Lepota i zdravlje i tako te novine. Knjige slabo čitam jedino ako nađem neki ljubavni roman baš da me privuče ili neku knjigu, ali ovako nemam tu naviku da čitam knjige i to. Više sam časopise i tako to. (Tamara)

S: Kaži mi da li čitaš neke novine knjige?

D: Knjige slabo, novine da.

S: Koje novine čitaš?

D: Sport, Žurnal, Pres, Blic, Novosti, kažem sve. Krenem od sporta i žurnala zato što su to sportske novine. (Mirko)

Postoje mladi koji vole da čitaju, kod kojih se vidi izgrađen čitački ukus, ali se žale na nedostatak vremena za čitanje:

S: Kaži mi da li stižeš da čitaš? Da li voliš da čitaš?

D: Obožavam, mada u poslednje vreme sve teže i teže. Najveći problem mi je što moram da čitam sad. Lektira za četvrti razred je prilično obimna, a imam profesorku koja traži da se pročita sve. Tako da nemam više volje. Ove godine sam pauzirao malo sa knjigama.

S: A koja bi ti bila omiljena literatura?

D: Fantastika – epska ili naučna. (Miloš)

D: Pa lektira mnogo vremena oduzima, tako da njih. Ovako sa strane, ne mogu da stignem. Ali eto naređala sam Hesea. Onako sad da počnem da čitam, ali stoje već godinu dana knjige. (Milena)

Kulturni ukusi mladih nisu, čak ni u svojoj omnivornosti, izgrađeni – u velikoj meri su konvencionalni i prilagodljivi. Prihvata se sve ono što je najpopularnije – od Granda i Guče do MTV i Egzita, a ukus nema lični pečat. Kod onih koji su nešto zatvoreniji u svojoj omnivornosti, postoje simboličke granice postavljene preko ukusa putem averzija prema određenim muzičkim žanrovima: prema „čistom roku“ i hevi metalu – kod rurbanih omnivora i prema „turbofolk“ ili „neofolk“ muzici kod elitnih omnivora.

To je slučaj čak i kod onih mladih koji se profesionalno bave umetnošću. Nešto izgrađeniji ukus ima četvoro mladih (Miloš, Milena, Sava i Bojan) koji bi mogli da se svrstaju u kulturni ukus koji

Cvetičanin (2007.) određuje kao elitni omnivori. Ni njihovi ukusi, međutim, nisu jasno distinktivni u odnosu na ostale.

Analiza pokazuje da postoje međuslojne razlike u načinu provođenja slobodnog vremena u generaciji roditelja. Dokolica se više razlikuje i po značaju koji joj ispitanici (posebno majke) pridaju i trudu da se osmisli, i po načinu provođenja: da li je u pitanju pasivan odmor i TV ili aktivno druženje, izlasci, rekreacija, posete kulturnim ustanovama, i po broju i raznovrsnosti aktivnosti. To odgovara Piter-sonovoj tezi o omnivorima – da je dokolica viših slojeva raznovrsnija. Rezultati analize potvrđuju moju početnu pretpostavku da roditelji iz porodica srednjih slojeva provode slobodno vreme u raznovrsnijim aktivnostima.

Način provođenja slobodnog vremena mladih se manje razlikuje unutar generacijski poredeći dve ispitivane grupe. Njihovu dokolicu ispunjavaju slične aktivnosti – gledanje TV, muzika, kompjuter, druženje, izasci u kafiće, bavljenje sportom. Međuslojna razlika postoji u onim aktivnostima dokolice koje su vezane za obrazovanje u širem smislu (učenje jezika, instrumenta, folklor, gluma) i koje spadaju u domen kuturnog kapitala, o čemu je bilo reči u poglavlju o obrazovanju kao kulturnom kapitalu.

U odnosu na dimenziju dokolice privatno – javno, nanovo se veća međuslojna razlika javlja u generaciji roditelja. Roditelji iz radničkih porodica u Rakovici su više opredeljeni za dokolicu u privatnom domenu (odmor, gledanje TV, druženje), dok su roditelji iz porodica srednjih slojeva sa Vračara više opredeljeni da dokolicu provode u javnom prostoru (izlasci, posete kuturnim ustanovama, rekreacija). Ova razlika se pojavljuje kao perzistentna u sva tri talasa istraživanja.

U obe generacije postoji međuslojna razlika u odnosu prema mestu koje sadržaji kulturne potrošnje orijentisani prema kulturnim ustanovama (posebno odlasci u pozorište) imaju u načinu provođenja slobodnog vremena: od potpunog odsustva u porodicama radničkog sloja do manje ili veće zastupljenosti u većini porodica srednjeg sloja.

Analiza aspekata kulturnog stila koji se odnosi na kulturne ukuse pokazuje da su oni ujednačeni pod uticajem popularne konvencionalne kulture. To je posebno slučaj u mladoj generaciji gde se kultur-

ni ukus plasira preko medija, širi preko mesta za izlaske, a prihvata pod uticajem i pritiskom vršnjaka. Mladi su veći omnivori – posebno rurbani, a njih ima u oba sloja, tako da se ne može govoriti o tome da li je omnivornost ukusa karakteristika viših (po mišljenju Pitersona i drugih) ili nižih slojeva (kako zaključuje Cvetičanin)⁵⁹.

Distinktivnost ukusa se javlja u slušanju klasične muzike, a distinktivne su prakse odlaska u pozorište i čitanja, ali one nisu karakteristične za sve u porodicama srednjih slojeva, tako da nisu slojno obeležje⁶⁰. Međutim, analiza pokazuje da ukoliko ove prakse postoje u porodici, onda postoji intergeneracijska sličnost, usaglašenost u ukusima između roditelja i dece.

Veličina uzorka ne dozvoljava pouzdano zaključivanje, ali analiza rezultata pokazuje da se distinktivni ukusi i prakse ne postavljaju kao elitni i ekskluzivni. Među mojim ispitanicima, nema nametanja ekskluzivnosti „visoke kulture“, osim u Savinjoj porodici, gde se oba roditelja i oba deteta bave umetnostima.

Moji uvidi o distinktivnim praksama posećivanja pozorišnih predstava, koncerata, baleta i sl., u skladu su sa zaključcima Gansa da „visoka kultura“ nije kultura više klase, već profesionalnog sloja koji zarađuje stvarajući, distribuirajući, analizirajući i kritikujući različita dela označena kao visoka kultura, kao i malog ali lojalnog skupa amatera, koji su povezani sa profesionalcima, a koji se dodaju publici visoke kulture (Gans, 1992: X)⁶¹.

Jedna od početnih pretpostavki je bila da kulturni stil ne predstavlja kulturni kapital koji ima deterministički uticaj na oblikovanje so-

⁵⁹ Ovaj nalaz se samo delimično poklapa sa rezultatima najnovijeg istraživanja muzičkih ukusa koje je 2007. godine sproveda Ivana Spasić, gde je ustanovljeno da je muzički eklekticizam tendencijska karakteristika mlađih pripadnika ali viših društvenih slojeva (Spasić, 2010).. Slojna diferencijacija u omnivornosti ukusa nije pokazana u mom istraživanju, koje je rađeno na malom i nereprezentativnom uzorku.

⁶⁰ Ovaj nalaz korenspodira sa zaključkom I. Spasić iz pomenutog istraživanja da: „ ‚visokokultivisan‘ ukus kao dosledno opredeljenje bilo kog sloja naprosto ne postoji ...“ (Spasić, Ibid.: 7).

⁶¹ Ovo je na sličnom tragu sa zaključcima Ivane Spasić o nepostojanju raširenih i razrađenih distinktivnih diskurzivnih strategija: „Onoliko koliko se strategije razgraničavanja od drugih primenjuju, one slede mali broj krupnih, uopštenih dimenzija (kultura, urbanitet) i ne ispoljavaju ništa nalik finim društvenim razlikovanjima, gradiranju „distinkcije“ po različitim pravcima simboličkog vrednovanja kakve nalazimo u Burdijeovoj slici.“ (Spasić, 2006: 163).

cijalne biografije mlade osobe. S obzirom na omnivornost kulturnih ukusa (posebno mladih), kao i na nepostojanje ekskluzivnosti ukusa „visoke kulture“, može se posredno zaključiti da oni ne predstavljaju strukturalna ograničenja, niti mogućnosti za društvenu promociju. Pa, prema tome ne mogu biti tretirani kao kulturni kapital. Kao što je dokumentovano u delu o obrazovanju, jedan aspekt načina provođenja slobodnog vremena mladih – praktikovanje obrazovno-kulturnih aktivnosti, ima značaj kulturnog kapitala i predstavlja investiciju u obrazovanje.

Početna pretpostavka ovog dela analize – da se *obim aktivnosti u slobodnom vremenu i raznovrsnost kulturnih izbora pojavljuje kao glavna razlika kulturnih stilova porodica različitih slojeva*, potvrđena je rezultatima istraživanja i ima posebnu težinu za generaciju roditelja ispitanika⁶².

⁶² Zaključak je saglasan sa nalazima drugih istraživanja stilova života – dokolice i kulturnih ukusa, uključujući pomenuto istraživanje I. Spasić koja konstatuje: „Možemo zaključiti da su, globalno uzev, otkrivene povezanostu sasvim u skladu s rezultatima drugih studija da dimenzija aktivno/pasivno, kao najvažnija dimenzija diferencijacije kulturne potrošnje u savremenim društvima, sistematski korelira sa društvenom stratifikacijom; međutim, te korelacije nisu uvek ni jednostavne ni neprotivrečne.“ (Spasić, 2010: 24).

SOCIJALNI KAPITAL DECE I PORODICA

U ovom istraživanju polazi se od najšireg određenja po kojem **socijalni kapital** obuhvata društvene procese i mreže koje uključuju norme, vrednosti i shvatanja koji olakšavaju saradnju unutar ili između grupa. Polazeći od konceptualizacija koje su predstavljene u analitičkom okviru, ovde ću se usmeriti na operacionalizaciju socijalnog kapitala i pitanja koja su relevantna za istraživanje.

Analiza se bavi i „povezujućim“ i „premošćujućim“ socijalnim kapitalom, kao i njegovim ekspresivnim i instrumentalnim funkcijama, koje mogu biti sadržane u oba tipa. Slično, socijalni kapital može imati i simboličku funkciju, bilo da se tiče odnosa unutar ili izvan porodice.

Socijalni kapital se posmatra kao jedna od struktura koje mogu imati omogućavajuće ili ograničavajući uticaj na oblikovanje socijalne biografije deteta, a porodica se posmatra kao jedan od njegovih izvora. S obzirom da je fokus ove studije dete, socijalni kapital se proučava prvenstveno kroz perspektivu deteta, odnosno značaj i značenje odnosa i mreža za dete. Analiza u ovom delu će se koncentrisati na sledeća pitanja: ekspresivni socijalni kapital dece, ekspresivni socijalni kapital roditelja, socijalni kapital unutar porodice, zajedničke društvene mreže dece i roditelja, strateško ulaganje u socijalni kapital dece i socijalni kapital kao simbolički kapital, i instrumentalni socijalni kapital.

Ekspresivni socijalni kapital dece – društvenost

Drugarstvo predstavlja jedan od ključnih odnosa u detinjstvu i mladosti – od presudnog značaja za sticanje društvenog identiteta i u nastajanju osećaja pripadnosti. Drugarstvo – prijateljstvo je dinamičan odnos koji ima različito značenje i značaj u različitim uzrastima: mada neki autori navode da „postojanost baš i nije karakteristika

dečijih drugarstava sve do uzrasta od otprilike šesnaest godina“ (Bigelow & La Gaipa, 1980: 38, navedeno prema Džejms, 2004: 263), istraživanja pokazuju da se kvalitet i značenje drugarskih odnosa menjaju već u uzrastu od devet godina (Ibid.), da bi se neki odnosi ustalili i veze učvrstile u ranoj adolescenciji. Tu razvojnu promenu od druženja ka prijateljstvu opažaju i ispitanici:

S: To su tvoja dugogodišnja prijateljstva?

D: Da, od prvog razreda. Od prvog razreda – nije baš, već kad smo postali svesni, kad smo počeli da se razvijamo. I ovaj, i onda počinje neko naše... Definitivno smo sazreli kad smo otišli u srednju školu i shvatili da šta god radili – radićemo zajedno. Jedan za drugog, ići ćemo zajedno kroz život. Iako će svako imati svoje obaveze. (Mirko, 2007.)

U sledećim iskazima, ispitanici potenciraju razliku između druženja i prijateljstava:

D: Pa sad imam jednog najboljeg, mislim ko i svi verovatno. To mi je ono baš od detinjstva. To mi je taj jedan jedini koji mi je ono da kažem najbolji, ostali su mi svi isti za izlaske, za druženje. (Ivan, 2007.)

D: Pa nas sedam smo kao najbolje. S tim što opet ne mogu da kažem koja mi je najbolja, jer smo potpuno drugačije. Sad, možda na periode jedna više, jedna manje. To su sve drugarice iz škole koje su i iz gimnazije. Ništa se tu nije mnogo proširio krug ljudi. Možda su neki otpali, ali ništa novo stvarno. Ništa bog zna kakvo prijateljstvo. Sve je to bilo površno. (Ivana, 2007.)

Prema iskazima ispitanika, kvaliteti koji izdvajaju prijateljstva od drugih odnosa su njegova trajnost i bliskost između prijatelja. Neki ispitanici naglašavaju dugo vremensko trajanje u kombinaciji sa drugim kvalitetima prijateljskog odnosa:

I maltene tako od prvog smo se upoznavali i od prvog smo najbolji drugovi. Tako da eto od tada ima dva velika prijateljstva, znači stvarno baš duga prijateljstva. (Jovan, 2007.)

D: Da, baš bliski. Pa ima ih jedno petoro, šestoro sigurno, znači, s kojim sam baš od rođenja s njima. Znači, tu su mi, tu mi još jedan drug, na primer, s kojim sam išao i u vrtić i u osnovnu i družimo se i dan danas. (Branko, 2007.)

D: Ja ga znam od svoje pete godine i on je baš ... ono ceo život se znamo. Tako da nije to nikakvo sada intezivno druženje, ali ovaj, to je prijateljstvo koje ... možemo da se ne vidimo i dva meseca ali smo super. (Milena, 2007.)

Odnosi otvorenosti i poverenja – intimnosti su bitna odlika prijateljstva:

D: Išli smo zajedno u obdanište, celu osnovnu školu i evo sad se družimo. Sto posto sam sigurna da mi kaže sve u lice šta ima. I, ne znam, od najprostije stvari tipa ne stoji ti ta suknja dobro ili stoji. Ako ne stoji, reći će da ne stoji, ako stoji reći će da stoji dobro. Jedna jedina osoba sa kojom mogu normalno da komuniciram, nema ljubomore, nema spletkarenja i čega već. (Slavica, 2007.)

D: Pa, te dve drugarice... Išle smo zajedno u osnovnu školu. Od malena se znamo, tu smo živeli, eto koliko od treće druge godine se znamo. I to mi je drugarica kojoj mogu sve da kažem. Koja me nikad nije izneverila, ni ja nju. Bukvalno znamo ona moje i ja njene porodične probleme. Ovaj drug nam je bio tu i u onom periodu i sada i pre toga. Zajedno samo i kad imamo para i kad nemamo. (Jelena, 2007.)

Prijateljski odnosi sa kvalitetima trajnosti, bliskosti i poverenja – stvaraju osnovu ne samo za emotivnu podršku kao ekspresivni socijalni kapital, već neki od njih obezbeđuju kontakte koji pomažu ili mogu pomoći u ostvarenju interesa kao aktuelni ili potencijalni instrumentalni socijalni kapital:

S: Znači to su neki ljudi na koje ti možeš da računaš?

D: To su neki ljudi na koje ja mogu da se oslonim u svakoj situaciji.

S: Misliš da će te pomagati jedni drugima u karijeri, da ćete se svi baviti muzikom?

D: Hoćemo, ali se na zna ko će gde otići. Ne zna se ko će gde otići, a mi ćemo se sigurno sresti u nekoj budućnosti. A možda ćemo se svi biti na akademiji. Možda ćemo zajedno studirati još četiri godine.

S: A kaži mi, da li ti zamišljaš, ako ti u budućnosti bude potreba neka profesionalna pomoć, da li bi ti njima mogao da se obratiš?

D: Mogao bih kumu da se obratim, jednostavno on je dobar violinista i kad bi mi nešto zatrebalo, ja bi se njemu obratio što se tiče te profesionalne pomoći. (Jakov, 2007.)

S: Kaži mi da li si ti mogao da se osloniš na prijatelje svoje?

D: Uvek. Na prave prijatelje – uvek.

S: U kom smislu, na koji način?

D: Na bilo koji način, bilo da je to novac, bilo da je to znači oko zaposlenja, ili neke usluge ili ako upoznam neke ljude da se završi nešto, znači bilo kom smislu. (Mirko, 2007.)

Iako je iz iskaza očigledno koliki značaj prijateljstva imaju u životu ispitivanih mladih ljudi, ovaj mladić, Mirko, posebno je to naglasio:

D: Znači, dao bi sve za prijatelje. Niti gore, niti dole. Sve bi učinio za prijatelje, bukvalno sve. Jer prijatelji su tu kad ostali nisu, kad ostali ne mogu i kad ostali neće.

Nisu svi mladi ljudi, međutim, u istoj meri i u potpunosti zadovoljni svojim društvenim kontaktima i odnosima. Neki su se (kao Dušan na primer) usled nekih ličnih previranja povukli iz druženja u neku vrstu izolacije, dok neki izražavaju nezadovoljstvo kvalitetom svakodnevnih odnosa:

S: Reci ovo što si počela za društvo – zbog čega to nisi zadovoljna?

D: Pa to, to nekako jako pokušavam da shvatim, ali inače ova-ko globalno nisam zadovoljna svojim društvom i ne pronalazim se baš. Mislim super su oni meni ovako za svakodnevno druženje kad mi je dobro, a kad mi je loše, onda mi je najbolje da sam sama. I u principu mislim, malo teže ostvarujem kontakt sa ljudima. Jer svi oni koji su mi bolji i bliži prijatelji su u principu iz osnovne škole, a iz srednje su poznanici – ja bi ih tako nazvala. I to je to. Možda je

krivo to šta sam ja počela sa izlazim jako rano i onda sam upoznala dosta ljudi po klubovima. A to baš nisu neke osobe da deliš sa njima životne brige i sve ostalo, pa onda tako. (Nevena, 2007.)

Nevenina najbliža prijateljica se odselila u inostranstvo, a njeno razočaranje prijateljstvom zapaža i njena majka:

M: E sad to je meni mnogo žao što, ustvari, oni nemaju društvo. Bar Nevena nema, onako kako sam se ja družila. Znači, nema to dve, tri drugarice sa kojima je najbliža. Nema tog iskrenog drugarstva. Oni se prosto, ne mogu da kažem prepucavaju, uvek je tu neko rivalstvo i neka površnost drugarstva. Nema pravih prijatelja. (Nevenina mama, 2007.)

S druge strane, većina ispitivanih roditelja je zadovoljna kvalitetom društvenih kontakata koje njihova deca ostvaruju (a sa kojima su dobro upoznati), a neki posebno naglašavaju značaj detetovog posebnog prijateljstva. Jakovova majka izdvaja prisustvo njegovog najboljeg prijatelja kao jedan od ključnih faktora u mladićevom odrastanju:

M: A takođe i činjenica da smo na godinu i po dana primili na stanovanje dečaka koji je bio violinista. Trenutno najbolji u školi. I oni su se prosto, bodrili jedan drugog u tom odrastanju. I u međusobnim uspesima.

S: Mislite da je to značajan boravak tog dečaka ovde?

M: Veoma značajan.

S: To se desilo slučajno jel?

M: To se desilo sasvim slučajno. Dete je iz V., znači došao je ovde u našu školu, ovu muzičku školu. To je u početku bilo privremeno dok se roditelji ne snađu, međutim pošto su roditelji dan danas ostali u V. on je ostao kod nas. Sve dotle dok moja mama nije baš toliko obolela i postala nepokretna i onda, ovaj, morali su da nađu neko rešenje. To je jedno divno druženje i odrastanje bilo uz muziku. Mislim zaista najpozitivnije onako. Oštrenje svih čula. I uz neko ovako .. da ne kažem da su postali kumovi njih dvojica i tako. (Jakovova mama, 2007.)

Jakov tog prijatelja takođe izdvaja kao posebnu osobu u svom životu:

Moj kum mi je najbliži prijatelj. Dečko iz V. – mi smo se sasvim slučajno upoznali u tom kvartetu. On me je pitao da li on može da prespava kod mene jedan dan. Ja sam rekao: što da ne. I on je prespavao kod mene jedan dan i onda je jednostavno još jedan po jedan i onda je prespavao pune dve godine. Mi smo bukvalno postali kao braća.

S: Kod vas je živio?

D: Da, dve godine je živio, dok nisu njegovi roditelji kupili stan u Beogradu. Ja mislim da bi njemu trebalo najviše da verujem.

Ekspresivni socijalni kapital roditelja – društvenost

Društvene mreže najfrekventnijih kontakata roditelja sačinjene su ili od prijatelja ili od suseda ili od srodnika. Mreže prijatelja obuhvataju obično nekoliko parova koje sa ispitanicima povezuje dugogodišnje poznanstvo i zajednička iskustva, problemi i teme:

S: Koliko je to ljudi?

M: Pa ima nas, ima nas ... stalna neka ekipa sa kojim samo dosta zajedno je možda 3-4 bračna para. Sa njima smo intenzivno zajedno. Povremeno se okupimo na roštilju i tako. Gde je ekipa ... Znači, uglavnom su to ljudi sa kojima se znamo trideset godina. (Bojanova mama, 2007.)

S: Koliko je to ljudi otprilike?

T: Pa 4-5.

M: Parova. Pa baš ono redovno.

S: To vam nisu rođaci nego prijatelji?

M: Prijatelji.

S: I kako provodite vreme?

M: Pa različito uglavnom sa nekima pričamo, sa nekima izlazimo, sa nekima igramo društvene igre mislim uglavnom svi imamo [tata se ubacuje: sa nekima se svađamo]. Ali dobro, svi imao tu negde decu sličnih uzrasta, sa vrlo sličnim problemima, sličnim razmišljanjima, onda to otprilike budu neke teme za razgovore. (Draganovi roditelji, 2007.)

Izuzetak i u obimu mreže i u vrsti odnosa koji se održavaju predstavljaju Savini roditelji – oni insistiraju na brojnosti i elitnosti njihovih društvenih kontakata koji nose specifični simbolički značaj⁶³:

T: Da vam kažem, mi imamo vrlo širok krug prijatelja, poznanika. Sad ko je, šta je i tako dalje. Gledam u imenicima – to se približava dve hiljade – spisak imena. Mi smo dva kruga koja su kroz tu neku našu familiju spojena. Ceo taj krug ili znamo ili smo bliski sa njima, koju su vezani za kulturu grada. Iz likovnih umetnosti, iz primenjenih umetnosti, iz teatra. I možda najmanje, možda sam nekad radio a sad ređe i sa TV. (Savin tata, 2007.)

Kao što su i ranija istraživanja pokazala (Pešić, 1977; Milić, 1991; Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010), postoji slojna izdiferenciranost u društvenim mrežama, tako da su porodice iz srednjih slojeva više u kontaktu sa prijateljima, a porodice iz radničkog sloja više su u kontaktu sa susedima i srođnicima:

S: Kažite mi ko su ljudi sa kojima provodite najviše vremena van porodice sa kojima se viđate?

M: Pa komšije. Uglavnom komšije. Ima tu dve porodice sa kojim se družimo i tako.

S: Kako provodite vreme zajedno sa komšijama?

M: Pa dođu na kafu i tako. Nemamo mi sad nešto vremena da izlazimo negde. Nemamo – sve to radi, zauzeto. Dođu mi na kafu, ja odem do njih i eto tako. (Lukina mama, 2007.)

S: Koji su ljudi sa kojima se najčešće viđate?

M: Pa familija šta ja znam, sestre moje. Idemo kod mame nas tri. Imam sestre bliznakinje mlađe. Petkom smo se dogovorili. Tako petkom idemo do njih dok su živi tamo se viđamo. A ovako sa prijateljima i to, kad su rođendani kad su slave, nešto nemamo vremena, ne znam. Čini mi se sad kao gubljenje vremena da sedim pet sati da pričam nešto. Možda kad sam bila mlađa, nešto ne znam ni ja. Sad mi, valjda što toliko radim, izgleda da gubim vreme da odem da pričam pet sati nešto bez veze. To i tako, ako dođe komšunica na kafu. (Tamarina mama, 2007.)

⁶³ O čemu će biti reči u daljem tekstu.

Iz prethodnih iskaza predstavnika radničkih porodica je vidljivo da je pored sastava mreže i tip druženja – oblik društvenosti, unutar mreža slojno izdiferenciran. Na drugačiji način se održavaju kontakti i drugačiji je njihov sadržaj u radničkim porodicama, gde se ispitanici uglavnom žale na nedostatak vremena za druženje, kao i na to da su se otuđili od prijatelja, dok se prema iskazima roditelja iz porodica srednjeg sloja vidi nastojanje da se društvene mreže održe redovnim kontaktima, ponekad sa osmišljenim aktivnostima. Tako je Dušanova mama ustanovila redovno sastajanje sredom sa prijateljicama, iz koga se razvijaju i drugi oblici druženja kojima se pridružuju i supružnici:

Četiri godine onako baš uspešno, da kažem. Sad smo trebali da proslavimo, kao da nađemo neki novi dan, šale radi, onako. E sad, uglavnom te drugarice koje tu, ovaj, dolaze, to nam je, da kažem, na neki način, društvo sa kojim idemo to zajedno u pozorište, kupujemo te grupne karte, idemo zajedno, nađemo se nekad u nekom kafiću, mislim, svi zajedno i tako. (2007.)

Kod majki koje žive same sa decom primećuje se izvesno zatvaranje društvenih krugova i usamljenost. Tako jedna ispitanica kaže: *Mislim, uglavnom sam ostala u kontaktu sa ljudima iz mog pređašnjeg života. Mislim, nisam pravila nova poznanstva, nova prijateljstva, novo druženje, a oseća se usamljeno, jer: Imam jednu emotivnu prazninu – beskraju (Milenina mama). Ponekad ta društvena isključenost podseća na samoizolaciju:*

S: Recite mi ko su osobe sa kojima se najčešće viđate i družite?

M: Pa, ne znam. Moja sestra, ali to mi je sestra. Ali ja se u suštini ne vezujem za ljude. U suštini nemam tu neku dobru osobinu da se vezujem za ljude. Valjda sam takav tip. Komšinica jedna koja je starija od mene, može da mi bude malo sa njom... Ima tu komšinica koja je mlađa od mene, ali je u životu ništa ne interesuje. Tako da nemamo tu neke zajedničke teme. (Milanova mama, 2007.)

U društvenim mrežama roditelja percepcija osoba od kojih se očekuje emotivna podrška i onih od kojih se očekuje instrumentalna pomoć (finansijska, usluge) se najčešće razlikuje. Za emotivnu podršku i razmenu naši ispitanici se najčešće okreću prijateljima, a potom i najbližim srodnicima:

S: Ko vam je najveća podrška na koga možete najviše da se oslonite kad vam treba pomoć?

M: Mislim ipak moja mama.

S: A pored nje?

M: Taj čovek sa kojim sam. Ja sam njim mogu ozbiljno da porazgovaram i ono što cenim jako kod njega je to kad ja imam problem pa krenim da dramim i da sam ljuta na nekog od ukućana, uvek me smiruje i nikada, nijednog trenutka, za sve ove godine nije dao za pravo kad sam ja ljuta na majku. Uvek to objašnjava. I ta jako poštujem i mislim da je to jako dobra osobina kod njega. Al stvarno me smiri. Tako da mi je on ustvari podrška. I podrška mi je ta prijateljica. (Miloševa mama, 2007.)

M: Mislim da je važnije da ti imaš prijatelje onako da popričaš sa njima da se isprazniš, onako kažem u poverenju. ... Ako ja vidim da se neko samnom druži iz neke koristi samo. Pa, izvini molim te, ali ako se ti družiš samnom da bi ti imao neku, ne znam korist ili iz nekog interesa onda to meni nije prijatelj. Meni treba prijatelj da se lepo ispričamo o svemu i saveti. Bude ti lakše. Zašto Amerikanci imaju psihijatre ili psihologe pa ode pa se priča. Nemaju sa kime da pričaju nego moraju da plate. E pa mi to imamo. (Ivanova mama, 2007.)

Neki ispitanici insistiraju da se razdvoji emotivna podrška koju razmenjuju sa prijateljima od finansijske pomoći koju očekuju prvenstveno od srodnika:

S: Kad bi trebao da se pozajmi novac?

M: Mogla bi kod nje jedino (komšinice, prim. ST). A od ovih prijatelja ne, to je samo za druženje. Mislim nikog. Sestre i kod nje. (Tamarina mama, 2007.)

Što se tiče finansija, dešavalo se jedino, mada je to nerado, ali to je jedino dok je njegov tata bio živ. Znači od njega i od mojih roditelja. To ne bi mešala sa prijateljstvom. Obično se izrodi u nešto jako loše. Znači to ne. (Draganova mama, 2007.)

Socijalni kapital unutar porodice – pomoć i podrška

Kada govorimo o „vezujućem“ socijalnom kapitalu unutar porodice, u slučaju Srbije je neophodno izeti u obzir dva faktora. Srbija kulturološki pripada južnoevropskom kulturnom krugu, koji između ostalog karakteriše posebna vrsta intergeneracijske povezanosti. Ona se očituje u postojanju jake moralne obaveze roditelja da pružaju podršku svojoj deci – finansijsku pomoć tokom školovanja, obezbeđivanje stambenog prostora, pomoć oko zasnivanja domaćinstva, čuvanja i nege dece – tokom čitavog života, kao i recipročne obaveze da deca pružaju pomoć, brigu i negu ostarelim roditeljima. Međuporodične veze tako ostaju čvrste tokom celog životnog toka pojedinca, protežu se preko oba tipa porodice (roditeljske – porodice porekla i novoformirane porodice opredeljenja) i zasnovane su na jakom principu reciprociteta (Wallace, Kovatcheva, 1998; Brannen *et al.*, 2002; Tomanović, Ignjatović 2004).

Opstajanje visokog učešća proširenih porodičnih domaćinstava u strukturi domaćinstava u Srbiji predstavlja oblik „strategije preživljavanja“ zasnovan na udruživanju nedostatnih resursa – (Milić, 2004a).

U prvom talasu istraživanja sprovedenom 1993. godine, u Rakovici su od 72 ispitane porodice čak 62% živele u višeporodičnim domaćinstvima (Tomanović-Mihajlović, 1997: 83-4). Među ispitanicima obuhvaćenim studijama slučaja, u proširenim domaćinstvima živi šestoro dece: jedno je horizontalno (zajedničko domaćinstvo sa očevim neoženjenim bratom), a pet su vertikalno proširena domaćinstva, u koje ulaze dve jednoroditeljske porodice⁶⁴. Zanimljivo je da je više matrilokalnih proširenih domaćinstava – četiri naspram dva patrilokalna, što je delom posledica toga što su dva od matrilokalnih nastala povratkom majki u roditeljsko domaćinstvo nakon razvoda.

Srodnička solidarnost u porodičnim zajednicama je dokumentovana i u prvom talasu istraživanja (Tomanović-Mihajlović, 1997: 84). Ta se vrsta združivanja nastavlja tokom životnog ciklusa nekih porodica i ona podrazumeva instrumentalni socijalni kapital zasnovan

⁶⁴ A još troje dece je, do smrti baba i deda, živelo u vertikalno proširenom domaćinstvu.

na razmeni: finansijske pomoći – udruživanjem resursa, i pomoći u konkretnim uslugama:

Da nema penzije deverove mi ne bismo mogli da živimo. (Jovanovi, 2007.)

M: Znate šta moja mama ima veliku penziju i ona daje pola penzije u kuću. (Miloševa mama, 2007.)

M: Imamo sreću što smo sa tatom mojim ...

T: ... što je deda tu, znači, njegova penzija

S: Udružujete 3 primanja?

T: ... udružena su 3 primanja i izdržavamo nešto, nešto ne besno. (Dušanovi, 2007.)

M: Krpimo se nekako. Ja radim, on je u penziji, baba isto prima penziju i tako. (Lukini, 2007.)

Neki ispitanici izdvajaju starijeg člana domaćinstva kao prvi oslonac u susretu sa teškoćama:

S: Ako bi vam zatrebala neka pomoć, bilo kakva, kome biste se najpre obratili?

M: Baki (svekrvi – prim.ST). (Brankina mama, 2007.)

Pored instrumentalne pomoći, stariji članovi domaćinstva ponekad predstavljaju emotivnu podršku roditeljima i neku vrstu medijatora u intergeneracijskim odnosima:

M: Mama je dobar deo preuzela na sebe. I tehničkih stvari. A učestvuje ona u podizanju dece. Povremeno, ne često ali povremeno, kad oseti neku situaciju da treba, kaže šta misli, da ovo valja ovo ne valja. Ponekad deca sama odu kod nje pa krenu u neke razgovore, filozofiranja da tako kažem. Tako da deca sa njom imaju lep kontakt. Nekad pomislim da imaju lepši kontakt sa njom nego samnom. (Miloševa mama, 2007.)

Uloga značajnih drugih, koju su za decu babe i dede imali na predškolskom uzrastu, nastavlja se tokom odrastanja. Za mališane su oni često bili supstituti koji su obezbeđivali negu i brigu name-

sto odsutnih ili zauzetih roditelja (Tomanović-Mihajlović, 1997), a u školskom uzrastu neki su posvećivali vreme i pažnju učenju sa decom. Jedan od primera je kontinuirani značaj dede u odrastanju Dušana i njegovog brata opisan u sledećim iskazima iz dva talasa istraživanja:

S: A deda?

M: Deda njemu mnogo znači, on je bog, puno se bavio njima kad su bili mali, za sve što treba, neki savet – idu da ga pitaju.

T: On im je omiljeni lik i u školskim sastavima. (Dušanovi, 2000.)

D: Dobro, deda mi mnogo pomaže. Napravio mi je ovaj brod, pa me učio razne stvari, sa tri godine me učio o dinosaurima, svaki put kad učim nešto o životnjama, deda mi je o njima pričao, ja volim i da ih crtam, on mi je pomagao. Pričao mi je o ratovima, kad bi gledali neke emisije. I dok je baka bila živa i ona mi je puno pričala, šta se dešavalo kad sam se rodio i pre toga. Puno su mi pomogli deka i baka. (Dušan, 2000.)

S: Koliko je deda važan?

T: Mnogo.

S: U kom smislu?

T: U svemu. To je ...

M: Mislim, oni su odrasli uz njega stvarno, od prvog dana zajedno. Deda je živa enciklopedija, tako da sve što treba da se pita, dedu se ode pa se pita. Iz svih oblasti on stvarno, nema šta ne zna.

T: Ne to je stvarno istina. Ne što je ... Ja ga stvarno smatram kao drugim ocem, zaista. (Dušanovi, 2007.)

Iako je činjenica da proširena porodična domaćinstva u sebi nose izvesnu dozu napetosti i konfliktnosti u intergeneracijskim odnosima, koja je dokumentovana i u prvom talasu mog istraživanja (Tomanović-Mihajlović, 1997) i u drugim istraživanjima (Milić *et al.*, 2004), ispitanici su ovom talasu istraživanja potencirali samo dobrobiti života u zajednici. Na taj način proširena porodica, obezbeđujući ekspresivne efekte (podršku, psihičko blagostanje), ali i instrumentalne efekte (materijalnu sigurnost, pomoć), postaje socijalni kapital sama po sebi (Milić, 2004c). U daljem tekstu ću pažnju posvetiti kontaktima i mrežama koje potiču iz porodice i od (njihovih članova) ali se

protežu izvan nje, a posebno instrumentalnim efektima tog socijalnog kapitala, prvenstveno za dete.

Socijalni kapital izvan porodice – zajedničke mreže roditelja i dece

Međusobno povezane društvene mreže dece i roditelja se često oblikuju kroz svakodnevne aktivnosti dece – kao što su druženje i igra u susedstvu:

D: M. – to je moja najbolja drugarica. Ona živi na Ceraku ali ona je pre živela u ovoj dugačkoj zgradi preko puta mene. Mislim moji roditelji se druže sa njenima. Tako smo se upoznali jer smo bili mali, ja se ne sećam jer smo išli u obdanište zajedno. I moji se druže sa njima, kućni smo prijatelji, tako i nas dve. (Tamara, 2007.)

Od socijalnih mreža dece koje su nastale tokom druženja i raznih aktivnosti potiču i socijalne mreže roditelja koje tokom dugog trajanja poprimaju formu socijalnog kapitala (Tomanović, 2002; 2004a)⁶⁵:

Tada smo započeli druženja sa nekim sjajnim ljudima zahvaljujući njoj. Postoje ljudi koje smo upoznali tada u „Pužićima“ i sada smo prijatelji već šest godina (Milenina mama, 2000.)

Ponekad odrasli iniciraju upoznavanje i druženje dece u okviru vlastitih mreža⁶⁶:

M: A ovo udruženje koje je suprug pominjao, pa to je to je udruženje tu sam sa tim gospođama već 10-15 godina ovako komuniciramo. Tu ima raznih profila stvarno. Mislim mi se vrlo lepo družimo. Neke od nas imaju decu kao što je moja A., koje su kasno dobile, tako deca i mi pa i to povežemo. I da se deca vide, i mi. Tako specifičnu decu imamo, dolaze kod nas, odlazimo na te sastanke, viđa-

⁶⁵ Ovim nalazima je potvrđena teza o aktivnom delanju dece u generisanju i održavanju socijalnog kapitala porodice (Morrow, 1999).

⁶⁶ Mreže o kojima govori ova ispitanica imaju poseban simbolički značaj – videti u daljem tekstu.

mo se na nekim trećim mestima na nekim predstavama. Izleti koje organizujemo. (Savina mama, 2007.)

Zajedničke društvene mreže roditelja i dece služe druženju – društvenosti, ali se ponekad iz te društvenosti razvijaju kontakti i odnosi koji mogu biti upotrebljeni za ostvarenje nekih interesa, bilo roditelja, bilo dece.

Strateško ulaganje u socijalni kapital dece je karakteristično za neke roditelje sa visokim nivoom kulturnog i simboličkog kapitala. Oni pažljivo neguju svoje socijalne mreže uključujući u njih decu – na taj način reprodukujući socijalni kapital (Tomanović, 2002). To upečatljivo pokazuje iskaz jednog ispitanika:

T: Pre svega mi se trudimo da dete uvodimo i zblizavamo sa krugom ljudi koji je nama blizak, to je jedna metoda. Obavljamo te posete vikendom i idemo zajedno na letovanja i onda se on druži sa nekom decom koja su iz nekog našeg socijalnog miljea. S druge strane, u nekom momentu, slaćemo ga sa određenim grupama na letovanje, gde se isto pojavljuje neki krug dece sličnog kulturološkog sloja. Zatim, računam na to da će možda u momentu kad bude srednjoškolac postojati neke škole koje će imati neku određenu strukturu dece. (Savin tata, 2000.)

Za ove ispitanike socijalni kapital se percipira i kao **simbolički kapital** i manifestuje kroz pripadanje prestižnim grupama:

T: Mi smo u nekim organizacijama, i supruga i ja. Supruga je u Minervi organizaciji jednoj, koja je tako jedno, međunarodno udruženje koje je pandan tom nekom muškom Rotariju. I, ovaj, ima tu jedan krug osoba koje se viđaju klupski, to su najrazličitijih zanimanja. To je potpuno jedna disperzija zanimanja, to se tako i bira. Imate lekare, imate ljude koji se bave ... razne sa aerodroma direktore, ne znam, imate tako umetnike i tako dalje. Mi se sa njima viđamo. To su nedeljni – dvonedeljni sastanci. Mi pozivamo ljude kod nas vrlo često, imamo jedan krug ljudi koji su van naše branše. (Savin tata, 2007.)

Pored toga što povezivanje sa prestižnim grupama ima simboličku funkciju distinkcije, ono je značajan resurs onoga što se naziva

povezujući (linking) socijalni kapital, a to su kontakti koji obezbeđuju veze sa nosiocima moći.

Instrumentalni socijalni kapital porodice

Mada su roditelji tokom intervjua govorili o različitim vrstama kontakata – „veza“ za ostvarenje nekih interesa, veći deo njihovih odgovora je koncentrisan na pomoć koju ostvaruju i očekuju za dete, na šta ću se fokusirati u daljoj analizi.

Roditeljski kontakti i veze su socijalni kapital koji se investira u budućnost dece u oba tipa porodica. Kontakti se koriste za pribavljanje važnih informacija, obezbeđivanja kvaliteta nekih aktivnosti dece u slobodnom vremenu (sportskih, umetničkih i sl.), kao i što se koriste ili anticipiraju za buduće zaposlenje deteta.

Roditelji iz radničkog sloja su određeniji u tome da koriste ili će koristiti lične kontakte kao pomoć u zapošljavanju dece. Socijalni kontakti su resurs na koji se više računa u radničkim porodicama kao mehanizam u tranziciji između obrazovanja i zaposlenja. S obzirom da se formalno (srednje stručno) obrazovanje ne percipira kao resurs koji može da obezbedi ekonomsku sigurnost, i to s pravom – s obzirom da ono nije usaglašeno sa potrebama tržišta rada, strategije zapošljavanja mladih su fleksibilnije, pragmatičnije, ali i nesigurnije. One u velikoj meri zavise od informacija, kontakata, veza koje obezbeđuju roditelji i njihove društvene mreže. Zato roditelji u radničkim porodicama neguju ovaj oblik društvenosti i računaju na njega kao instrumentalni socijalni kapital.

Ponekad su osobe koje pomaži pri zapošljavanju ili se na njih računa srodnici:

M: On se kod strica zaposlio. On nam je jako puno pomogao. To nije bila neka naša direktna sugestija, ali on čovek jednostavno osetio potrebu i video, mislim, znali su komplet našu situaciju, tad trenutno i sve. Tako da što kažu on nam je pomogao dosta. Dosta je pomogao samim tim što je njega zaposlio. (Mirkova mama, 2007.)

Neki ispitanici računaju na kolege sa posla,

S: Kome biste se obratili za pomoć ako bi trebalo da se pomogne recimo Jovanu oko zaposlenja? Da li imate nekoga?

T: Imam drugove na poslu. Evo recimo brat moj ima staro društvo iako je otišao u penziju. On tu pravi neke planove da eventualno pokuša da ga ubaci u Štedionicu. (Jovanov tata, 2007.)

a neki na susede sa kojima su ostvarili odnos recipročne obaveznosti:

M: Pa dobro to je veza, kako da kažem, veza je komšinica. Šta ja znam, i suprug je tu učinio – jednu je zaposlio. Pa eto ona će sutra, ako ti zatreba da ti neko učini, ali ne mora da znači. Dobro oni i dan danas zato što smo prijatelji i sve. Ali ovako ne mora da znači da će neko da ti učini ako si mu učinio. (Tamarina mama, 2007.)

Postoje ispitanici iz radničkih porodica koji su manje određeni u definisanju konkretnih osoba i kontakata, ali sigurni u postojanje potencijalnog socijalnog kapitala kojim bi ostvarili instrumentalne potrebe:

S: Ako bi trebala neka veza, za neki posao?

T: To ću da nađem. To sam zaradio mojim poslom baveći se. Ja sam upoznao dosta prijatelja, poznanika. Koji čini mi se hoće da učine... Ja se vama obratim – vi mi pomognete. Hoće ljudi da mi pomognu. Išao sam kod nekih nepoznatih, koje sam video tako par puta u životu, tako preko par nekih poslovnih veza odnosa. (Ivanov tata, 2007.)

S: Ako bi, recimo, trebala pomoć da se Branka zaposli?

T: Pa, snašli bi se, našli bi već. Pazi, imaš situacija koje, ni sam ne znaš dok ne dođe dotle. Kako ćeš izvesti to i kako ćeš rešiti taj problem. Znači, uvek se nađe neko ko može da pomogne. Čak i neko na koga možda nisi računao, ali, jednostavno, sama situacija te dovede do rešenja, do nekog lica, do nekog ko može da pomogne. Jednostavno, sretnješ nekoga, neko ti da neku informaciju, povežeš se s nekim i rešiš problem. (Brankin tata, 2007.)

Neodređenost u definisanju potencijalnog instrumentalnog socijalnog kapitala karakterističnija je za iskaze roditelja iz porodica srednjeg sloja. To ne znači da su oni lišeni kontakata koji su vredni

za ostvarenje interesa, već ukazuje na to da problem zapošljavanja nije aktuelan i da se obrazovanju pripisuje vrednost kao kanalu za promociju u smislu ličnog postignuća, meritokratije. Percipira se da se socijalna reprodukcija odvija kroz obrazovanje, tako da se u ovim porodicama znatni resursi investiraju u taj mehanizam. Društveni kontakti su zato u ovom periodu odrastanja u funkciji obezbeđenja najboljih uslova za obrazovanje, koje je šire od školovanja i obuhvata različite dodatne aktivnosti. Roditelji u porodicama srednjeg sloja su ipak svesni da njihovo socijalno pozicioniranje obezbeđuje vredne društvene kontakte koji mogu pomoći njihovim potomcima, pribavljanjem značajnih i korisnih informacija, na primer:

M: Da ne kažem neskromno, mi smo jako omiljeni u društvu. Mi kao porodica – prijatelji nas jako cene. I imaju svi lepo mišljenje o nama, jer smo mi vrlo svoji. Mi nismo ljudi koji traže od nekoga nešto. Tako da ima situacija da nam ljudi kažu, da li ima neki posao – jeste li za nešto zainteresovani. Znači ljudi su ti koji nama sami daju informacije. (Bojanova mama, 2007.)

Sa druge strane, neki roditelji iz radničkih porodica percipiraju da njihovi socijalni kontakti nisu dovoljno vredni za ostvarenje posebnih interesa:

S: Kažite mi, imate neke ljude koji mogu da vam pomognu da se on zaposli, nešto ako treba za Luku da pomognu, neke kontakte?

M: Pa nemamo. Nemamo neke tako moćne ljude koji bi mogli da ga recimo zaposle. (Lukina mama, 2007.podvukla ST)

Postoje roditelji koji, iz različitih razloga, a verovatno i zbog loših iskustava, odbijaju oslanjanje na pomoć drugih u rešavanju problema:

S: Na koga možete da računate kao pomoć? Ko su osobe na koje možete da računate?

M: Ja u životu nikad ni na koga ne računam.

S: Ako bi vam trebala možda neka veza da se Milan zaposli, da li biste imali ikoga da pitate?

M: Pa sama sebi sam uvek veza. Pa tako lepo, što sam sposobna da otvorim vrata i da iznesem ono što ja mislim (Milanova mama, 2007.)

Stefanov tata takođe insistira na samostalnosti i autohtonosti u rešavanju mogućih problema:

T: Ja sam možda specifičan po tome. Ja mnogo ljudi poznajem i mnogi bi mi pomogli. Mnogi bi mi pomogli. Ja sam mnogima pomogao u životu. Ja se nikad nigde nikada nisam obratio, čak kad mi treba pokušavam nekim redovnim putem.

M: Ni kad mu se nude on jednostavno to odbija, zato što je takav tip.

T: Jednostavno je ne mogu, da idem da nekog tražim, ja nisam tako ni naučen tako. Čak i kad mi treba gledam da na neki drugi način rešim da se ne bih nekome za pomoć. Nisam imao, ili sam ja stvorio prilike pa možda da nemam takvu potrebu da se obratim da je stani pani. (Stefanovi roditelji, 2007.; podvukla ST)

Međutim, Stefan, kao i druga deca koja nastavljaju profesiju svojih roditelja (Sava, Bojan, Jakov), ulazi u već formirane roditeljske (očeve) društvene mreže, koje obezbeđuju profesionalne kontakte. I ovde je vidljiva slojna razlika u uticaju, jer je ova socioprofesionalna reprodukcija unutar sloja karakteristična samo za porodice srednjih slojeva (stručnjaka i umetnika).

PROMENE I ODNOSI U PORODICAMA IZ PERSPEKTIVE DETETA (MLADE OSOBE)

Od mnoštva aspekata porodičnog života, dva su izdvojena kao relevantni činioci u oblikovanju socijalne biografije mlade osobe: dinamički – promene u porodicama, i relacioni – odnos roditelja prema detetu. U ovom poglavlju biće reči o promenama u porodici iz perspektive njihovog značaja i značenja za dete (mladu osobu), kao i o onim aspektima odnosa roditelja prema deci koji imaju uticaja na njihovo delanje kao aktera.

Promene u porodicama

Složenost istraživanja porodičnih promena potiče iz dinamike uticaja globalnog, grupnog i individualnog, odnosno makro, mezo i mikro nivoa promena. Tema ovog poglavlja su promene unutar porodica na partikularnom nivou grupe, njihov odnos sa promenama globalnog društva u post-socijalističkoj transformaciji i njihov uticaj na pojedince, na socijalne biografije dece.

Unutar transgeneracijskih studija slučaja porodica (Bertaux, Thomson, 1997), moj pristup temi promena se zasniva na narativnim rekonstrukcijama porodične istorije, za periode od sedam godina između ciklusa istraživanja. Segmenti porodične istorije su posmatrani sa aspekta promena pomoću analitičkog okvira životnog toka – kroz sadejstvo spoljnih i unutrašnjih činilaca porodične dinamike. Unutrašnji činioci porodične dinamike su: faze životnog ciklusa porodice, krize odrastanja, krize u odnosima, a spoljni činoci su: preseljenje, promene na poslu, promena ekonomskog položaja (osiromašenje, stabilizacija, prosperitet), i oni se ispoljavaju u međudejstvu.

Analiza studija slučajeva pokazala je da su slučajno izabranih dvadeset porodica koje su proučavane prošle kroz najrazličitije promene u ispitivanom četrnaestogodišnjem periodu, a to su: interakci- one krize, razvod, smrt jednog od roditelja (supružnika), preseljenje,

gubitak posla i materijalna deprivacija, razboljevanje člana porodice, problemi u ponašanju deteta. Interakcione krize su izazvane različitim činiocima: unutrašnjim – konfliktima među članovima porodice: među supružnicima/roditeljima, sa detetom; ali i spoljašnjim promenama – gubitkom posla i materijalnom destabilizacijom; ratnim dešavanjima u okruženju; preseljenjem i sl. U tom smislu se može govoriti da se u dinamici porodica na mikro nivou vidi presek skoro svih promena sa kojima su se suočavali društvo i porodice u Srbiji od početka devedesetih: uticaj etničkih konflikata, odnosno građanskog rata u okruženju, ekonomska kriza i osiromašenje, porast porodičnih konflikata i razvoda, porast zdravstvenih tegoba i anksioznosti kod odraslih, pojava devijantnih ponašanja kod maloletnika.

Većina pomenutih situacija svedenih na grupni nivo ispitivanih porodica ima karakter *kriza* u porodičnim odnosima. Analiza je pokazala da su dezintegrativne promene u porodičnoj dinamici često direktno ili posredno inicirane ili potpomognute problematičnim situacijama sa kojima su se (odrasli) članovi porodice suočavali u javnoj sferi, pre svega radnoj, kao i posledicama tih situacija. Dezintegrativni procesi su, bilo da su uzrokovani spoljnim ili unutrašnjim činiocima, zahtevali rešavanje, a od uspešnosti aktiviranja različitih resursa zavisilo je da li je došlo do sloma ili ponovne integracije porodice.

Sve istraživane porodice su, naravno, prošle kroz razvojne promene unutar životnog ciklusa – obeležene fazama odrastanja ispitanog deteta: porodice su praćene od njihovog predškolskog, preko školskog perioda rane adolescencije do perioda kasne adolescencije za koji je karakterističan završetak školovanja, a kod neke dece i zapušljavanje. Promene vezane za druge članove porodice – brak i napuštanje porodice od strane druge dece, smrt baka i deka, odlazak ili smrt jednog od roditelja – uticali su na promene u njenoj strukturi.

Porodične promene će se u ovom poglavlju sagledavati iz ugla značaja za dete, a kroz perspektive doživljaja promene od strane roditelja i deteta. Nisu sve promene u životu porodice od podjednakog značaja za formiranje životnog toka ispitivane dece i mladih osoba. Neki događaji su imali značajniji uticaj i dalekosežnije posledice na njihove socijalne biografije, kao što su: razvod, kriza u porodičnim odnosima, gubitak roditelja, preseljenje, krize u odrastanju. Većina promena u životima mladih jesu posledica porodičnih događaja i kriza, koje su kod nekih imale uticaj na odluke u vezi sa školovanjem i

profesijom. Za ove ispitanike se može reći da su porodične promene imale karakter *kritičnih trenutaka* u formiranju njihovih biografija. Druge promene, kao što su: gubitak posla od strane roditelja, osiromašenje porodice, život u ratnom okruženju, zdravstvene tegobe roditelja, svakako su imale uticaja na životne situacije i kontekste odrastanja, ali nisu predstavljale *kritične trenutke* u biografijama mladih, niti su eksplicirane od strane same dece kao značajne promene u njihovim životima.

Razvod je rezultat dezintegrativnih procesa u porodici, porodičnih kriza koje nisu mogle da se razreše pa su dovele do sloma porodične grupe i njene strukturalne dezorganizacije. Porodične krize koje su bile uzrok razvoda u porodicama koje ispitujem su poremećeni bračni odnosi (emocionalno udaljavanje partnera) i preljuba muškarca. Od prvobitne 24 porodice iz uzorka u šest se dogodio razvod (u dve je to bio i povod preseljenja van Beograda, tako da su izašle iz uzorka). Od 20 porodica u krajnjem uzorku – u dve se razvod odigrao između prvog (1993/4.) i drugog (2000.) talasa istraživanja (porodice dvojice dečaka), a u dve između drugog i trećeg (porodice dveju devojčica) – deca su bila u nižim ili višim razredima osnovne i na početku srednje škole.

Kao što je razvod ishod dužeg procesa dezintegracije, tako je i on sam proces koji obuhvata niz faza: individualno saznanje o potrebi razvoda, porodično metasaznanje, sistemsku separaciju, sistemsku reorganizaciju i redefiniciju porodice (Ahrons, prema Milić, 2007: 133). Svaka od ovih faza povezana je sa nizom manje ili više kriznih promena koje zahtevaju znatnu kognitivnu, emocionalnu i organizacionu adaptaciju na novi način života od strane sva tri aktera – deteta i oba roditelja (bivša supružnika).

Prvi period adaptacije je u manjoj ili većoj meri težak, zavisno od kvaliteta interakcije roditelja u procesu razvoda. Na žalost, samo u slučaju jedne od porodica bila sam u prilici da razgovaram sa oba razvedena roditelja – ali ona može poslužiti kao primer različite definicije situacije od strane tri aktera. Sledeći iskaz pokazuje percepciju oca jednog dečaka, koji je tada (u vreme intervjuja) imao 12 godina (a u vreme razvoda 7-8 godina):

T: Razvod, to je bilo pre 4 -5 godina, to je bilo nešto iznenada, ali eto, desilo se. Godinu dana pre je otac umro, posle razvod, to

su teške stvari... Ja sam ostao s dvoje dece bukvalno, nismo mogli da se dogovorimo. Prvo je tražila decu kod sebe preko Centra za socijalni rad, sa 50% alimentacije, pa joj to nije odgovaralo, pa nije htela decu, pa na kraju sud je nekako podelio decu. (2000.)

Dečakova majka ima drugačije viđenje događaja:

M: Pa znate kako, ja sam htela da oba deteta budu kod mene. Međutim, prvi put u socijalnom, on je tražio oba deteta kod sebe. Ja to nisam dozvoljavala. Onda drugi put – drugi razgovor u socijalnom, on neće nijedno dete. Pa treći put, 'ajde, ovaj, ali kaže neće da, ne može da plaća alimentaciju. Tad je radio još uvek u firmi. Onda, ovaj, treći put je ... nije se javio. Treći, i, četvrti, ja sam morala, rečeno je bilo da se dovedu deca. Da i deca, ovaj, imaju razgovor sa njima. Tako da, ovaj, ja sam otišla sama sa decom. (...) M. (stariji sin) se bio opredelio da ostane tamo da živi iz nekog razloga, ne znam ni ja, mislim, sada već ima problema, sa ocem tamo, šta ja znam, i sa njegovom novom ženom i tako. Ovaj, kao, u tom stilu, mama, ja treba da dođem tamo da se svi guramo zajedno, a ovde ima više mesta, mi smo blizu, ja ću biti kod tebe svaki dan. Mislim, on jeste svaki dan, evo i sad zvao s posla i tako. Mislim, on je svaki dan ovde, maltene, kod mene. Ali on je pripao njemu, a B. je pripao meni, jer tako su deca htela. Samo iz tog razloga što smo blizu. Pa znate, gde im je ono pet minuta do, do druge zgrade. Tako da mi, ovaj, on je, on je, te se javljao na pozive, te se nije javljao, to je kaos bio, to je kaos bio. On je mene znao da sačekuje, da me fizički zlostavlja, da, mislim, B. je svašta pretrpeo. U rešenju o razvodu piše da nema alimentacije jedan drugome, da deca mogu i kod jednog i kod drugog roditelja da idu kad god požele, da mogu ovaj 'vamo, ovaj tamo, onaj 'vamo, i tako. (2007.)

Dečakovo tadašnje viđenje situacije ukazuje na nezadovoljstvo poremećenim odnosima roditelja:

D: Da, ja mislim da je to više problem mame i tate i njihovih odnosa. Mislim da treba da se pitaju kad rešavaju o nama, da pitaju jedno drugo i nas da pitaju. Ako započnu neku priču o nama treba, ja mislim, da se i mi pitamo za to.

S: Da li bi ti voleo da tvoji roditelji budu drugačiji?

D: Da, tata hoće da s mamom bude drugar, a mama to uopšte neće s njim. Ponekad razgovaraju samo kad ja treba da idem na neku rekreativnu ili nešto, ili kad pričaju o M., o maturi, ali ovako nešto da popričaju o nama, ništa ne žele.

S: Da li pokušavaš da uradiš nešto?

D: Šta ja mogu da uradim, šta se ja pitam među njima, ja ako hoću nešto da kažem, ćuti, ne znaš ti ništa. (2000.)

Novija istraživanja ne tretiraju decu u procesu razvoda kao pasivne žrtve procesa, već kao aktivne aktere koji razvijaju strategije da se suoče sa velikim brojem novonastalih promena⁶⁷. Promene koje deca najčešće navode i za koje razvijaju strategije prilagođavanja su odvajanje od roditelja (i strah da će se izgubiti kontakt sa njim), promena prebivališta i škole, kao i gubitak kontakta sa prijateljima, pogoršanje materijalne situacije porodice i novi partneri roditelja posle razvoda (Moxnes, 2003: 91).

Osim jedne devojčice, sva deca iz mog istraživanja čiji su se roditelji razveli su se preselila, a neki su promenili i školu, što je podrazumevalo adaptaciju novim socijalnim krugovima i sklapanje novih prijateljstava. Pomenuti dečak je takođe morao da se prilagodi novom načinu života sa podeljenim prebivalištem (mada roditelji žive u istom naselju):

D: Ne znam, meni bi bilo bolje da ne budem ni kod mame ni kod tate, nemam pojma. Ako odem od mame, ona će načisto da poludi, a kod tate mi je malo bolje nego kod mame, zato što sam ovde 10 godina, a tamo sam 2 i po godine, i ja ne mogu prosto da se naviknem na društvo, sve sam ih tamo upoznao, ali ne mogu da se naviknem, kao na ove ovde. Više bi voleo da nisam ni kod mame ni kod tate, više bi voleo da idem negde drugde. Kad bi baba i deda imali neku garsonjeru, otišao bi kod njih, ne bi pitao ni mamu, ni tatu, samo bi otišao, da živim sa njima. (2000.)

Ono što decu pogađa prema nalazima pomenutih istraživanja, a vidljivo je i iz iskaza ovog dečaka, jeste neinformisanost – roditelji nedovoljno razgovaraju sa njima o novonastaloj situaciji, problemima i očekivanim promenama. Koliko je razgovor važan za

⁶⁷ Vidi na primer tekstove Robins *et al.*, Wade and Smart i K. Moxnes u Jensen and McKee, 2003.

prevazilaženje kriznog perioda pokazuju iskazi jedne devojčice i njene majke:

D: Mislim u principu te godine sam ja bila mala, tako da se baš i ne sećam toliko tog perioda. To je nešto ovako što se zaboravlja, nije to baš nešto najsrećnije što se desi u detinjstvu. Mislim da su se potrudili jedno i drugo da to meni ne bude toliko tabu tema i nešto strašno. Jer sad recimo gledam sad, sad mi je sasvim ok. Mislim da su dobro odradili posao. Mada tada ja nisam znala ni situaciju, pa sam dolazila sa mamom u konflikte onako češće. Valjda to zbog sebe, ne znam. (devojčica, 2007.)

M: Ja sam se u svemu tome rukovala da ona ima najmanje trauma. Zaista tako i mislim da sam uspela u tome što pokazuju njene ocene na kraju školske godine. Dve nedelje pred kraj tog razreda se to desilo. Nije popustila, bila je odlična i u šestom je bila odlična i nadalje je bila odlična. Jedino što sam ja primetila da se ona povukla, i da je počela da se druži sa decom razvedenih roditelja. Odnosno sebe smatrala drugorazrednim detetom. To je bilo. I onda je bila borba u tih prvih godinu dana, priča, priča i priča da se ona toga oslobodi. I mislim da je sad to ok prošlo. (majka, 2007.)

Prema nalazima istraživanja, za većinu dece ključna strategija je bila da razgovaraju sa nekim da bi se smirili ili da bi dobili savet ili da ih jednostavno neko sasluša (Robinson *et al.*, 2003: 79). Deca razlikuju vrstu pomoći koja im je potrebna i prema tome biraju svoje osobe od poverenja, pa ponekad utehu, objašnjenje i podršku traže od braće i sestara (mada ređe), od baba i deda (kao citirani dečak), od druge dece koja su proživela slično iskustvo, kao što je činila navedena devojčica, što je njena majka pogrešno protumačila.

Druga devojčica je veoma teško podnela razvod roditelja i potonju poremećenu komunikaciju sa ocem i njegovim roditeljima sa kojima je do razvoda živela u zajednici kao voljeno jedinče, o čemu ona otvoreno priča:

D: Pa imala sam problema kad sam krenula u gimnaziju. Pošto sam krenula u septembru ne znam koje godine, u svakom slučaju u oktobru su se moji razvodili. Pa onda je tu bio kao neki vid depresije. Tako da su prve dve godine prošle sa dobrim uspehom. Ovaj već u trećem sam i ja kao, ne samo što se škole tiče, nego

i celokupno ja povratila. Tako da ovaj treća i četvrta godina što se mene same tiče i što se škole tiče je OK. (2007.)

Na sugestiju majke, ona je počela aktivnost koja joj je pomogla u krizi adaptacije:

D: Pa drugu i treću godinu sam pevala u horu. Tako da mi je to super došlo što se toga tiče sa mojima. Pošto je ovaj nekako baš onako uletelo odlično, i tu sam se ja i opustila. Ali dosta vremena oduzima, ali ta druga godina – ja sam se povratila na tom svom nekom emotivnom planu. Ali što se škole tiče nisam, jer mi je taj hor oduzimao mnogo vremena, tako da ne idem sad više tamo. (2007.)

Koliko je održanje kvalitetnih odnosa sa odsutnim roditeljem važno ne samo za prilagođavanje nego i za trajno blagostanje deteta, pokazuju primeri pomenutih devojčica. Dok je jedna devojčica obostranim naporom roditelja uspostavila normalne odnose sa ocem, dotle druga više godina pokušava da prihvati odbacivanje i distancu sa kojima je suočena, koje ne razume i koje je čine nesrećnom:

D: Mi smo imali super odnos dok se nisu razveli i ja sam bila tatina ćerka, ali međutim od kako su se razveli nije to dobro uopšte. Tako da retko se viđamo, mislim viđamo se, ali retko.

S: Da li ti nemaš želju ili on nema želju?

D: Pa, ne znam. Mislim, ja nemam neku preteranu. Koliko god da sam ja potpuno ravnodušna prema tom razvodu meni je super kao. Ovaj sada ja gledam sebe i ne razmišljam o tome dok ovaj i opterećuje me strašno, s obzirom da mama upadne u povremene faze „tvoj tata ovo, tvoj tata ono“. Tako da meni to jako smeta s obzirom da ja ne želim da razmišljam o tome. Ali koliko god sam to iskulirala, ja sam ostala malo povređena. (...) On misli da je nama odnos u redu, ja ne mislim. Možda i on ne misli, samo se pravi. Ali, ovaj, ja jednostavno njega ne smatram porodicom, zato što je meni porodica onaj ko živi zajedno. Tako da ne može. Može on mene da vidi posle tri nedelje – kako je u školi ili ovaj tako. Ja ću reći: dobro je, i eto tako. Ne može da ima moj život u vidu, jer nije tu. (2007.)

Iskazi ispitanika, dece i majki, ukazuju da su se njihovi odnosi, nakon prvog konfliktnog perioda adaptacije na novu situaciju, nakon

razvoda poboljšali – odnos je postao više prijateljski, bliži i demokratski. Deca pokazuju veće razumevanje za položaj majke, razvijaju više poštovanja i trude se da pomažu. To je posebno istaknuto u slučaju dve devojčice koje su nakon razvoda prerasle položaj prezaštićenih jedinčadi. U literaturi se ovaj proces detetovog preuzimanja odgovornosti ponekad naziva „ubrzanom socijalizacijom“. Ponekad deca postaju „roditelji roditeljima“ – stavljaju potrebe svojih roditelja ispred svojih potreba, pokušavaju da udovolje i da se brinu o nesrećnim roditeljima, što ih čini ponosnim, ali postaje disfunkcionalno ako takva situacija potraje (Moxnes, 2003: 101).

Što se tiče prilagođavanja roditelja, krize adaptacije su blaže kod onih supružnika koji odlaze – tako je dokazano da muškarci doživljavaju razvod manje stresno od žena koje ostaju sa decom (Piorowska-Petrović, 1990: 35). Najbolje se prilagođavaju žene od kojih je potekla ideja za razvod. Takođe, društvena aktivnost je značajan činilac u ublažavanju stresa. Međutim, majke se često ne okreću društvenim kontaktima, neke i zato što doživljavaju da ih sredina nepovoljno procenjuje. Moje ispitanice nisu pominjale stigmatizaciju, ali dve jesu pominjale usamljenost, psihički zamor i nedostatak emocionalne podrške:

M: Imam jednu emotivnu prazninu beskraju. I moram priznati da bi imala želju, odnosno bilo bi mi potrebno da to malo popunim u smislu neke emotivne veze, ako je to uopšte izvodljivo u ovim godinama. Što opet nosi sa sobom i pozitivne i negativne, i ovakve i onakve. Do sada se nisam upuštala u tako nešto, niti sam stvorila priliku za tako nešto. (2007.)

Dve majke dečaka koje su se ranije razvele imaju dugotrajne vanbračne post-razvodne partnerske veze. Reakcije dece su različite: jedna majka živi u istom domaćinstvu sa partnerom, sinom i svojim roditeljima, što svi prihvataju; druga majka drži svoju dugogodišnju vezu odvojenom od primarne porodice, mada nije tajna, ali postoji problem što starija ćerka to ne može da prihvati, tako da su krenule na psihoterapiju.

Tri majke su se žalile na pogoršanje materijalne situacije i nedovoljnu spremnost bivšeg supružnika da učestvuju u rešavanju finansijskih problema. Posebno teško pada što se obaveze oko porodice i roditeljstva ne dele:

M: Drugo, recimo, meni je razvod došao kao olakšanje, psihičko olakšanje, to kod mene na poslu, ljudi oko mene nisu ni primetili. Niti sam ja patila zbog toga, mada je sad teško, teško je živeti sam sa dvoje dece, u porodici se deli i zarada i obaveze i bolesti i organizacija posla, sve se deli, pa je teško, a ovde je sve na meni. Ja od roditelja nisam imala nikakvu pomoć, tata je bio bolestan, i nisam mogla da očekujem pomoć. (2007.)

Kao što su pokazali istraživani slučajevi, razvod jeste veoma stresna promena, dugotrajan proces dezintegracije na nivou unutrašnje dinamike porodice, koji prolazi kroz različite faze u toku mogućeg uspostavljanja ponovne ravnoteže odnosa. Kako i u kojoj meri je ta promena uticala na život deteta zavisilo je od mnogih faktora: od načina na koji su roditelji postupali sa detetom tokom procesa razvoda – uključujući razgovore, informacije, objašnjenja, podršku; od uspešnosti prilagođavanja porodice i deteta na promenjene životne okolnosti – novo prebivalište, socijalne kontakte, materijalnu situaciju, a najviše od svega od održavanja kvalitetnih odnosa sa odsutnim roditeljem – ocem.

U smislu obnavljanja narušenih odnosa razvod može biti početak ponovne integracije porodice na novim bi-nuklearnim osnovama – razvod je strukturalni slom i dezorganizacija porodice, ali ne mora biti dezintegracija jednoroditeljske i bi-nuklearne porodice. Može se reći da je ponovna integracija u potpunosti ostvarena samo u jednoj od četiri porodice – u porodici pomenute devojčice, koja je u punoj meri rekonstruisala odnose sa ocem i njegovom novom porodicom, a razvedeni roditelji imaju zadovoljavajuću komunikaciju i saradnju. U ostalim su u dve porodice uspostavljeni zadovoljavajući odnosi deteta sa ocem – nakon perioda adaptacije, dečaci čiji su se roditelji razveli dok su bili mlađi tvrde da sada imaju dobre odnose sa očevima. Međutim, u ovim porodicama nisu ostvareni zadovoljavajući odnosi između bivših supružnika, kao što pokazuju iskazi oca jednog i majke drugog dečaka:

T: Nemamo nikakav dogovor, mi se uopšte ne čujemo telefonom, niti se dogovaramo. Jednostavno, B. kaže šta mu treba, ja kažem sine može ili za par dana, ili ne može. Ali ništa nas dvoje ne pričamo. (2000.)

M: Na žalost, ni sad nisu sjajni (odnosi ST). Doživela sam neke stvari koje nisam verovala da ću od njega doživeti, kad vam kaže, ti nisi meni ništa, nisi mi ništa. Šta mu je žena koja čuva dvoje dece, i mislim da to ide s namerom da bude vrlo nisko, vrlo ružno. To je bilo u jesen, meni je tata tog leta umro. Meni se puno tih privatnih stvari isprepletalo, teških privatnih stvari, šta ćete stresnije, kad vam umre otac, razvedete se, selidba, gubitak posla, pa mislim, malo se previše skupilo. (2007.)

Najizrazitije dezintegrativne procese nalazimo u porodici devojčice koja ima narušene odnose sa indiferentnim i odbacujućim ocem, što ima trajne posledice na njeno blagostanje.

Razvod roditelja je imao karakter *kritičnog trenutka* u biografijama mladih koji su imali to iskustvo, tako što je uticao na njihovu percepciju odraslosti i na anticipaciju vlastite budućnosti – materijalne samostalnosti i partnerskih odnosa.

Izraziti dezintegrativni procesi koji nisu rezultirali razvodom obeležili su život porodice jednog dečaka. Porodica ja prošla kroz veliku i višegodišnju krizu – otac je hteo da napusti sina (ispitanika), dve ćerke i suprugu i da ode sa drugom ženom (ostavio ih je i bez sredstava). Korišćenjem unutrašnjih resursa – upornim ubeđivanjima i naporima supruge, i spoljašnjih resursa – pritiskom prijatelja i savetima stručnjaka, kriza je donekle prevaziđena – otac je odustao od odlaska iz porodice. Deca su patila – ispitanik je napustio školu i prešao na vanredno školovanje, jedna sestra je ponavljala razred. Majka je plakala dok je o tome govorila tokom intervjua. Mada se po njenom iskazu sad „sve sredilo“, utisak je da porodica nema zdravu komunikaciju i da je samo formalno na okupu – bez suštinske interakcije, kohezije i integracije. Ovaj događaj predstavlja *kritični trenutak* u životu ovog mladića, pošto je on tokom porodične krize napustio redovno i prešao na vanredno školovanje i počeo da radi, što je imalo uticaja na njegovu potencijalnu karijeru sportiste. Novonastala situacija, potreba da se on usmeri na rad i zarađivanje, namesto na treniranje, predstavlja strukturalno ograničenje u formiranju mladićeve socijalne biografije.

Pogibija oca je bila početak dezintegrativnih procesa u porodici drugog dečaka. Otac je od predškolskog uzrasta ispitivanog deteta (u prvom talasu početkom devedesetih) izdržavao porodicu dodat-

nim prihodima od preprodaje benzina, da bi nakon drugog talasa razgovora 2000. godine poginuo u požaru koji je izazvao pretačući benzin. Žena je ostala da se snalazi sama sa dva sina na školovanju. Izdavala je stan u Rakovici, a živeli u kući njenih roditelja u predgrađu. Od septembra 2006. godine razdvojili se – stariji sin je ostao u kući, a majka i dečak se vratili u stan. Porodica se pocepala, odnosi između majke i sina sa jedne strane i starijeg deteta (brata) sa druge strane su postali loši. Porodica je i u ranijem periodu imala krize zbog višegodišnjeg oboljenja mlađeg sina (ispitanika), koji je imao epileptične krize tokom odrastanja. Ta situacija je orijentisala majku ka mlađem sinu, a njihovo zbližavanje je bilo još izraženije nakon smrti oca. Porodična tragedija predstavlja *kritični trenutak* u biografiji ovog mladića, jer je on nakon očeve smrti doneo pragmatičnu odluku da namesto gimnazije završi zanatsku školu i ekonomski se ranije osamostali. Sa druge strane, on se vezao za majku, što je uticalo na to da odbacuje ideju o samostalnom stanovanju u projekciji vlastite budućnosti.

Jedna od promena koja je uticala na porodični život je **preseljenje** koje se u periodu između dva poslednja talasa istraživanja desilo u pet porodica. U dve porodice preseljenje je bilo posledica razvoda: jedna se preselila u roditeljski stan i otpočeo je zajednički život sa majčinim roditeljima, odnosno majkom, dok je u drugoj napravljena stambena transakcija sa majčinim ocem da bi se jednoroditeljska porodica osamostalila. Sve porodice su preseljenjem poboljšale svoje stambene uslove, ali promene nisu na isti način prihvaćene od strane svih članova porodice:

S: Kažete ne sviđa vam se ovde ovaj stan?

M: Meni se ne sviđa, ćerki se se ne sviđa, sinu se sviđa zato što je centar. I onda kako se izađe – u gradu smo. Uglavnom ne komentariše stan kao stan. Znači kažem, tamo je bilo mnogo prisnije nego što je ovde. Tamo se život odvija u celom stanu non-stop u 35 kvadrata. I kuhinja i dnevna soba i njihova soba su bile povezane. Ovde je ipak sve razbijeno. Takav je stan, da je svaka soba za sebe, prilično razbijeno. (Miloševa mama, 2007.)

Ponekad preseljenje znači veliku promenu u načinu života – kao u slučaju Branke i njene porodice: preselili su se godine koja je prethodila trećem talasu istraživanja u selo (vikend naselje) van grada

– prodali svekrvin stan i kupili jeftinu kuću sa placem, a ostatak su pretvorili u ušteđevinu i koriste za trošak. Svi se osim oca žale zbog selidbe – putuju satima do posla, škole, izlazaka, ali njih šestoro nisu mogli više da žive u dvosobnom stanu. O *kritičnom trenutku* u biografiji se može govoriti s obzirom da se Branka žalila na teško prilagođavanje na novi način života, na smanjeni broj socijalnih kontakata i na prostornu izolaciju:

D: Bilo mi je dosta, stvarno teško. Nisam se ni sad ja navikla, samo prilagodila, jer ne mogu, više, od kad sam došla ovde stalno sam plakala i sanjala sam neke gluposti, tako da sam bila, baš ono, puna negativne energije. I bila sam besna što je to tako sve, jer nisam želela. I još sam slavila 18. rođendan ovde. To mi je bilo najgore, baš.

... Meni je ponekad stvarno dosadno, stvarno nemam šta da radim. Pa ne znam, volela bih da, ne znam. Ne znam, volela bih da mi bude kao što mi je bilo u Rakovici, možda tako nešto. Da budem više okružena ljudima, ne znam. Lupam, da odem do prodavnice ali da vidim da tu ima dosta ljudi i da, ne znam, malo ... Volela bih, u principu nije meni ništa mnogo loše, samo što, eto tako, ne znam, stvarno mi nekad dosadno, nemam šta da radim. (Branka, 2007.)

Neke od **promena** koje su potencijalni izvor sukoba i kriza u porodici potiču iz **ciklusa odrastanja dece**. Kako pokazuju mnogobrojna istraživanja, najveći broj roditelja opaža adolescenciju kao najteži period roditeljstva (Gecas and Seff, 1990: 943). Kako sam pokazala u prethodnim radovima, moja istraživanja ukazuju da se roditeljske dileme formiraju između svesti o vlastitoj (ili porodičnoj) odgovornosti za blagostanje i uspeh dece i percepcije ograničenosti vlastitog uticaja u tom domenu, koji je uslovljen izraženom društvenom krizom (Tomanović, 2002). Porodična atmosfera, opterećena rešavanjem mnogobrojnih problema, anksioznošću, percepcijom rizika i zabrinutošću za sigurnost, ne doprinosi razrešavanju ovih porodičnih problema. Štaviše, anksiozni i nesigurni roditelji, koji svoju decu doživljavaju kao „ugroženu“, osećaju još jaču potrebu da ih zaštite od okoline koju opažaju kao štetnu i rizičnu. Pri tome roditelji su razvili različite strategije koje su kombinovali i primenjivali u pokušajima kontrole rizika, kao što su: komunikacija, kontrola uticaja, strukturacija, zaštita i zabrane (Ibid.). Pitanja autonomije i kontrole

bila su posebno aktuelna tokom drugog talasa istraživanja, dok su ispitivana deca bila u ranoj adolescenciji. U trećem talasu istraživanja, neki roditelji su isticali kao uspeh roditeljstva to što su decu uspeli da sačuvaju od rizičnih uticaja i „lošeg društva“:

M: Ja hoću da znam gde idu s kim se druže, kuda im ide pamet. Nije sad da im određujem pravila ponašanja. Nego da znaju kuda im ide pamet. Od društva iz kraja – od petoro dece koje smo njihove mame i ja ispred zgrade šetale kao bebe, samo M. (stariji sin) je na fakultetu i nije narkoman. Još jedan nije narkoman. A trojica su narkomani, lopovi, imaju kriminalni dosije. Strašno, razume-te, to su deca koja su odrasla sa mojom. (Jovanova mama, 2007.)

M: Dobro, mislim, u krajnjem slučaju, mislim da neće praviti gafove u odrastanju koje pravi veliki deo dece u njegovom uzrastu. To je što je ipak negde u biti ono... dete koje ne konzumira ništa što može da ga odvede na neku stranputicu. Što je u dosta dobrom društvu. Što nema sklonosti znači ka kriminalu nekom i slično. U principu i u školi dobijamo, koliko god da se nekad požale na njegovo učenje, svi kažu da je barem jako dobro vaspitano dete. Što jeste bitno. Zna šta je ispravno šta nije ispravno. (Draganova mama, 2007.)

Upravo je „skretanje na stranputicu“ rezultat velike krize u odrastanju jedne devojčice i uzrok krize u njenoj porodici. Ona je otvoreno je pričala o periodu i problemima kroz koje je prošla – o bavljenju prostitucijom u četvrtom razredu srednje škole, o „spašavanju“ uz pomoć jednog čoveka, o porodičnoj i ličnoj krizi, strahovima i depresiji nakon toga, o radu na tom problemu sa stručnjacima u nevladinoj organizaciji:

D: Pa upala sam u loše društvo, povela sam se za novcem. Bavila sam se prostitucijom. Tri meseca je to trajalo. U toj priči sam upoznala tog čoveka koji me je izvukao iz toga. Naravno, trebalo sam da kažem biti ubijena, kidnapovana i ubijena. Ja sam normalno priznala roditeljima, oni su se obratili policiji. I pomogli su mi naravno. Izvukla sam se jako brzo iz toga. Što je trenutno tada bila loša situacija u kući materijalna, a ja kao i maltene svaka naivna devojka povela sam se za novcem.

U kući je bilo lomova zbog toga, jako teško su svi prihvatili. Nisu verovali, kad god bi to gledali to na TV, rekli bi: jadni ti roditelji,

ovo se nama nikada neće desiti. Nikad nisu ni pomišljali na to. Tako pošto je jako emotivan za mene, ja sam mislila da će tata umreti, on se razboleo imao je temperaturu 40 i nešto. Ležao je 5 dana u krevetu. Tata je skroz zanemario šta sam ja radila. Uostalom meni je bilo važno da se njima osveti. Mama – mislila sam da će nervni slom dobiti. Brat je tu bio onako, njemu je bilo jako teško. Ali on je uspeo da nas sve ohrabruje, da je to prošlo, da ne treba ponovo. Tako ja jedno vreme nisam izlazila, jedno četiri meseca, nigde. Zbog svoje sigurnosti. A ako izađem to je u pratnji roditelja brata ili nekog druga drugarice. Nikada sama. (2007.)

Sadašnja situacija je prilično problematična – svi članovi porodice pristaju da ona bude materijalno pomagana i školovana („sponzorirana“) od strane čoveka koji ju je izvadio iz prostitucije, koji navodno nije njena mušterija. Devojka je radila na poslu koji joj je on obezbedio (u kafeteriji), ali više ne može da radi, jer je to „za nju teško“ (po njenim i majčinih rečima). U porodici je kao dete mnogo mlađe od brata, bila prezaštićivana i oslobođana odgovornosti – nije navikavana da radi ni u kući, a kontrole je bilo malo – zbog permisivnosti roditelja. Sa druge strane, devojčica je rasla u stalnoj novčanoj i stambenoj oskudici, željna svega i fascinirana modom i glamurom. Njeni iskazi ukazuju da je njena ličnost prilično labilna, posebno u segmentu stavova i odnosa prema muškarcima. Devojka ima planove za budućnost – da uz finansijsku pomoć završi privatni fakultet, da se bavi ženskim fudbalom, da se uda za sadašnjeg partnera, da radi kao menadžer u sportu, ali oni deluju nerealno uzimajući u obzir njenu labilnost i odsustvo prave i stabilne podrške roditelja.

Ova kriza u odrastanju, koja predstavlja *kritični trenutak* u devojčinoj biografiji, unela je konfuziju u njeno poimanje partnerskih odnosa, percepciju sebe i očekivanja od budućnosti. Do sada se socijalna biografija ove devojke formirala u pravcu devijantnosti kombinacijom nekoliko faktora: konstantne materijalne oskudice porodice, njene težnje za lakim i „sjajnim“ životom, roditeljske popustljivosti sa odsustvom kontrole i podrške (zanemarivanje). Na koji način će se dalje razvijati njena životna putanja zavisi od unutrašnjih snaga (resursa) – njenih ličnih i porodičnih, kao i spoljnih resursa – pomoći stručnjaka i strukturnih rešenja koje bi društvo obezbedilo (za školovanje na primer).

Dvojica mladića iz porodica srednjeg sloja, Dušan i Dragan, prolaze kroz adolescentske krize, što izaziva sukobe u porodici. Iako

nema jasne i realne planove za budućnost Dragan je opredeljen ka košarci kao profesiji, mada i nedovoljno siguran u svoje mogućnosti. Izvor konflikta i nestabilnosti u ovoj porodici je njegova nezainteresovanost za obrazovanje i postignuće u tom domenu, koje roditelji (posebno majka) od njega očekuju, o čemu će više reći u narednim poglavljima.

Za razliku od Draganove, Dušanova kriza odrastanja se generiše iz njegove neodređenosti i nedeterminisanosti u pogledu izbora fakulteta i buduće profesije i internalizovanih roditeljskih očekivanja. Njegov iskaz pokazuje refleksiju o aspiracijama i izborima i koliko ga opterećuje *kritični trenutak* u kome se nalazi:

D: Sve je to neizvesno. A, ne znam, za posao što ste me pitali, voleo bi da se bavim nekim poslom koji je, ne znam, kreativan, svaki put je drugačije, ne da bukvalno nešto istražujem, ali da, ali da, ne bih sebe mogao da zamislim, jedini fakultet koji ne bih upisao je pravni. Znači, da, da učim pravo i da se bavim tim nečim, znači, jeste da su oni uvek najzastupljeniji i svuda treba pravnika, ali ne bi mogao da budem pravnik. Ovo ostalo možda. I da radim u banci, na primer, te neke tako poslove, to bi bilo mučenje. Celog dana da provedem u kancelariji, ono, to je strašno. Ali, ono, ništa ne znam šta bi specijalno. Imam puno ideja, mislim ono, čime bi, možda bi upisao, ne znam, FDU, to je teško da upišem. Ali to sve treba da razmišljam da znam, na primer, ja to razmišljam sada, ako ću da pokušam, na primer, arhitekturu. Sad treba da krenem da se pripremam. I šta sad, na primer, ja krenem da se pripremam, meni odjedanput, eto, dune sad ja neću to, 'ajde ovo ću na FDU. Pa onda treba da krenem da se pripremam za tu režiju, ako bi upisivao to. Pošto mi se na glumu, voleo bih, između ostalog, stvarno da idem na glumu, jer voleo bi više te neke umetnosti, jer bi voleo time mnogo više da se bavim. Ali, ovaj, nisam nikad išao na glumu. Sad, moja drugarica, evo, koja nije išla na glumu, išla je na pripreme, sad dal' će ona da upadne, ipak je to drugačije kad neko ko ide 10 godina glumi, ipak se sve to zna. Ovaj, tako da ne znam, ono. Ne znam uopšte šta da radim. (2007.)

Posledice Dušanove krize odrastanja: pad samopouzdanja, socijalna izolacija – povlačenje od društva, nezadovoljstvo, anksioznost – stvaraju konfliktne odnose sa bratom i roditeljima:

M: Pa ne znam, meni je skoro palo napamet da možda čak odem sa nekim psihologom da porazgovaram, prosto da neko mi pomogne, mislim, na koji način da se njemu pomogne. Jer mislim da sve više i više nekako ulazi u to i da, prosto, ti besovi, to što je suprug rekao, ti besovi dolaze upravo iz tog, te njegove, situacije gde on ne ume da se snađe, ne zna kako da izađe iz toga i onda eksplodira. I ja sam i tome razmišljala da, vezano i sa time šta bi upisao sledeće godine, jer on, mislim, hoće da upiše fakultet, on ne bi da završi gimnaziju i da stane tu, ali prosto, ja mislim da u stvari najviše ga i razdire, to. (Dušanova mama, 2007.).

Interakcione krize u odnosima u porodici nastale kao posledica faza odrastanja deteta, ali i drugih dezintegrativnih procesa (pre svega razvoda), donose potrebu da se pored unutrašnjih, interakcionih, aktiviraju i spoljašnji resursi – saveti i pomoć prijatelja, srodnika i stručnjaka, o čemu je svedočilo nekoliko roditelja.

Odnosi roditelja prema detetu kao činilac socijalne biografije

Porodični odnosi iz perspektive socijalne biografije mlade osobe su takođe veoma složena oblast za proučavanje. Sociološke studije se uglavnom fokusiraju na porodične odnose kao faktore koji doprinose tranziciji u odraslost, a naglasak je na pomažućoj ulozi porodice u procesu razvijanja nezavisnosti (Gillies, 2000: 223). Porodica se u njima posmatra kao izvor resursa za mladu osobu, a porodični odnosi kao jedan od tih resursa u postizanju krajnjeg cilja – nezavisnosti mlade osobe.

Shodno cilju ove studije, fokus analize je na odnosu roditelja prema detetu kao činiocu oblikovanja njegove socijalne biografije, pa se ovaj odnos tumači kao deo habitusa porodice. Reč je o jednoj od struktura koja oblikuje delanje, pa se kao osnovno istraživačko pitanje postavlja: kako odnos roditelja prema detetu utiče na njegov ili njen odnos prema svetu i time i na delanje mlade osobe. S obzirom da je u pitanju u sociologiji malo proučavan problem, a i da sam pristup ove studije – uzorak i metod, postavljaju ograničenja, u analizi

se neću bazirati na otkrivanju determinističke povezanosti između roditeljskog odnosa i delanja deteta/mlade osobe. Pokušaću da pristupom na kvalitativnim podacima „zasnovane“ (*grounded*) analize pružim deskripciju obrazaca roditeljskog ponašanja i tumačenje njihove povezanosti sa detetovim delanjem.

Kvalitativna analiza studija slučaja pokazala je da se mogu izdvojiti nekoliko obrazaca ponašanja roditelja prema deci koji su relevantni za njihovo delanje i šire oblikovanja socijalnih biografija: podsticanje (postignuća, samostalnosti), podrška (odlukama i naporima deteta), nemešanje (uz postojanje kontrole i/ili topline), zanemarivanje (popustljivost sa odsustvom kontrole i podrške). Iako se navedeni obrasci razumljivo ne javljaju u čistom obliku, ipak je moguće uočiti tendencije roditelja da inkliniraju određenim oblicima ponašanja.

Podsticanje postignuća kod deteta je značajan element etosa nekih porodica. Ono podrazumeva ulaganje različitih resursa, materijalnih i nematerijalnih, u obrazovno postignuće deteta, što je najvidljivije u slučaju Ivana, ali i u slučaju druge dece koja su orijentisana ka sticanju obrazovanja (Nevena, Bojan, Ivan, Miloš, Jakov, Ivana).

Pored podsticanja postignuća, u nekim porodicama (posebno u slučaju Nevene i Bojana) insistira se na razvijanju samostalnosti i odgovornosti kod deteta. U kombinaciji ovakvih roditeljskih uticaja deca/mlade osobe aktivno pristupaju stvaranju i korišćenju mogućnosti, donoseći odluke, praveći izbore (Ivana) i individualizujući svoje biografije.

Iskazi Jakova i njegove majke pokazuje kako se individualizovanom izboru profesije stiže uticaj nekoliko faktora – značajnog nastavnika, grupe vršnjaka, podrške i podsticaja od strane majke:

D: Pa jednostavno, prvo u početku nisam hteo da nastavim da se bavim muzikom, i onda odjednom. Jedan profesor – violinista sastavio je jedan kvartet. I mi smo počeli da sviramo i da idemo na javne koncerte, dobijali smo specijalne nagrade i sve živo. I to je povuklo, jednostavno takav način života, mislim, mi se dopao. Jednostavno sam upisao tu srednju školu i sad se eto bavim. (2007.)

S: Kad je nastupio taj period te racionalizacije i bolje organizacije, to sazrevanje?

M: Na primer od drugog razreda srednje škole (muzičke škole, prim. ST.). Praktično. U prvom je još tražio sebe i onda su se neke

stvari desile kod njega u školi, ovaj desilo se da je počeo da svira u nekom gudačkom kvartetu koji ga je prvo, izbacio u onom najpozitivnijem smislu. Ne sam sastav koji ga je animirao, nego i društvo u okviru tog sastava. A takođe i činjenica da smo na godinu i po dana primili na stanovanje dečaka koji je bio violinista. Trenutno najbolji u školi. I oni su se prosto, bodrili jedan drugog u tom odrastanju. I u međusobnim uspesima. ... Međutim, violončelo je bio njegov izbor ... Taj drugi razred srednje škole je bio pun pogodak po pitanju mnogih stvari. Ne samo ovaj kvartet. Nego sam uspela da dovedem mog kolegu koji je izuzetan pedagog i koji je imponovao Jakovu. A za Jakova je strašno bitno da osoba od koje nešto uči u njemu izaziva poštovanje. (2007.)

U nekim porodicama dominantan stav je podrška detetovim odlukama i naporima, iako se samostalnost posebno ne podstiče. Slavičini i Lukini roditelji, iako nisu podsticali samostalnost u odlučivanju i obrazovno postignuće, daju materijalnu i emotivnu podršku njihovim individualizovanim odlukama i naporima da studiraju. Tako Lukini roditelji, iako u materijalnoj oskudici, uz velika odricanja nastoje da finansiraju njegovo studiranje:

S: Da li ste ga terali da radi?

M: Pa nisam baš nešto bila za rad. Počeo je nešto da radi. Možda bi zabatalio školu, i bolje je čim deca osete da imaju dinar, onda se škola teško završi. Retko koje dete radi i završava školu. Imam koleginicu njene ćerke su isto. Jedna je završila jedna završava fakultet. Drugarice su se zaposlile i zabatalile su fakultete. Tako da kažem, ja ću da se mučim, ali vi ima da završite, pa onda radite normalno. Nisam nešto za taj rad. Bolje da uči, pa da završi. Deca kad osete da imaju para, onda će teško da završe. (2007.)

Podrška i pomoć u realizaciji budućih izbora deteta iskazana je od strane nekoliko roditelja. S obzirom da nisu usmeravani da razvijaju aspiracije, Tamara, Jovan i Branka nemaju jasne planove za budućnost, ali računaju da će se uz pomoć roditelja pojaviti neke mogućnosti i da će ih u naporima roditelji podržati. I roditelji i deca računaju na društvene kontakte (instrumentalni socijalni kapital) koji će dovesti do nekih mogućnosti za zaposlenje. Iako ne računaju na instrumentalnu pomoć, Branka, koja planira da posle završene struč-

ne škole radi godinu dana, usavršava se na zanatskim kursevima i razmisli o budućem školovanju, računa na psihološku podršku oca koji je u porodici veći roditeljski autoritet:

D: Tata mi je rekao da me on podržava u svemu što god ja odlučim, i da neće da mi se meša. Zato što se njegov tata njemu mešao. ... Tako da je on meni rekao, i bratu i sestri, da može samo da nam pomogne, da nam da podršku, da nas posavetuje, a nikad nam se neće mešati, niti će da vrši pritisak na nas, da, ne znam, da mi upisujemo to zato što on tako želi i zato što on tako kaže. (Branka, 2007.)

Odnos podrške, namesto podsticanja postoji u onim porodicama gde je prisutna ambivalencija roditelja između razvijanja autonomije i paternalističkog zaštićivanja, kao i između kontrole i permisivnosti. Takvi porodični odnosi su karakteristični za one mlade koji se opredeljuju da koriste mogućnosti, koje im pruža porodica (kao što su Stefan, Sava i Milena) ili koje će im porodica obezbediti (pomenuti Tamara, Jovan, Dragan i Dušan). Njihove biografije za sada ne pokazuju orijentacije ka individualizovanim izborima.

Distanciran odnos nemešanja se može javiti uz postojanje topline i kontrole (kao u slučaju Milana) ili uz toplinu i emotivnu podršku, ali bez kontrole (kao u slučaju Branka i Mirka). Ovaj odnos nije posledica refleksivnog stava da je potrebno nemešanjem razviti samostalnost kod deteta, niti posebno osvešćenog poverenja u detetove kompetencije. Štaviše, ponekad roditelji, kao u ovom primeru Milanova majka, izražavaju skeptičan stav:

M: Milan ima malo drugačije ambicije, mislim da nekad malo brka realnost sa mogućim.

S: U kom smislu? Da li su mu planovi realni?

M: Ne, ne. On ima planove realne, međutim ali mu mogućnosti naše nisu. Da je u Beogradu viša to bi i nekako funkcionisalo. Obzirom da je taj njegov smer u Zrenjaninu, to bi jako teško funkcionisalo. Treba da se plaća stan, hrana, školarina. To je ono što je kočilo možda i prošle godine da upiše. (2007.)

Stiče se utisak da je roditeljski odnos nemešanja ponekad posledica inertnosti i stava da će se stvari razvijati same od sebe, da je

važno da je dete pošteno i voljeno a da će za ostalo već snaći (kao na primer u slučaju Branka).

I onda kada ne postoji kontrola i zahtevi, odnosi topline i sigurnosti koje obezbeđuje porodica, a naročito majke (kao u slučaju Mirka i Branka), značajni su za blagostanje deteta. U Brankovom slučaju, babe i majka su činile mrežu sigurnosti, koja je ojačala njegovu rezilijentnost i u situaciji dezintegracije porodice i materijalne deprivacije ga sprečila da se okrene rizičnim ponašanjima.

Iako je postojala toplina i popustljiv odnos, odsustvo roditeljskog poverenja i podrške kao i kontrole, koje ovde tumačim kao odnos zanemarivanja, u Jeleninom slučaju (prikazan u delu o promenama), dodatni su faktor koji delanje opredeljuje ka rizičnom ponašanju i devijantnim aktivnostima.

STILOVI ŽIVOTA MLADIH – ASPIRACIJE I STRATEGIJE

Tranzicija u odraslost i normativni modeli odrastanja

Tranzicija (prelazak) u odraslost predstavlja proces tokom koga mlada osoba preuzima odgovornost za različite domene njenog/nje-govog života. Pored ostvarivanja autonomije u odnosu na roditelje, jedna od ključnih promena u ovoj fazi životnog toka pojedinca je pro-mena u odnosu na odgovornost: od položaja objekta odgovornosti svojih roditelja mlada osoba postaje subjekat – odgovorna za sebe i druge (Brannen *et al.*, 2002: 5).

Na pluralističko uobličavanje identiteta mladih osoba u kasnoj modernosti u značajnoj meri utiču društveni procesi koji oblikuju nji-hove životne putanje. Do pre neku deceniju životni tok je bio određen opšteprihvaćenom linearnom shemom po kojoj je period školovanja bio vezan za mladost, period rada za aktivnu odraslost, a period povlačenja sa tržišta rada za starije doba i penzionisanje. Ove stan-dardne **tranzicione putanje** bile su karakteristične za društva mo-derne i u kapitalističkim i u socijalističkim sistemima. Pojavom dru-štava blagostanja, sekularizacije, političke, kulturne i seksualne libe-ralizacije, emancipacije žena, a posebno masovnim obrazovanjem u drugoj polovini XX veka i novim zahtevima tržišta rada, mlade osobe širom centralne i zapadne Evrope suočile su se sa značajnim produ-žavanjem faze mladosti. To je rezultiralo novom tranzicionom fazom – postadolescencijom.

Sledstveno, mladi danas razvijaju novi koncept života: „normal-ne (standardne) biografije“ – linearni hronološki relativno kratkotrajni sled ključnih životnih događaja, zamenjene su „biografijama izbora“ – samoizgrađenim individualizovanim životnim putanjama. Nije više pravilo da se prati model po kojem se nakon završene škole nala-zi zaposlenje, nakon čega na red dolazi veridba, pa započinjanje aktivnog seksualnog života, kao uvod u brak i roditeljstvo. Danas su moguća razna odstupanja od klasične šeme: mladi mogu da po-

stanu seksualno aktivni dok su još u školi, a umesto veridbe da se odluče za vanbračni život u zajednici; mladi danas rade i školuju se istovremeno, tokom čega se ponekad vraćaju u roditeljsko domaćinstvo, što je ranije bilo nezamislivo, i tome slično. Od pedesetih do devedesetih godina XX veka promenile su se sekvence tranzicije u odraslost, tako da statusni prelazi nisu više linearni, već sinhronijski i reverzibilni (Du Bois-Raymond, 1998: 66).

Mladalačke i strukture odraslosti se u biografijama mladih odraslih osoba⁶⁸ prepliću i oni se stalno prebacuju iz mladosti u odraslost i obratno. Neka istraživanja pokazuju da oni strukturalne prepreke za sticanje statusa odraslih doživljavaju kao obezvređivanje odraslosti i da, ako i moraju da donesu neke odluke kao odrasle osobe, ne identifikuju se nužno sa statusom odraslih. Ideja o odrastanju im se ne dopada (EGRIS, 2001: 103). Tako su istraživači u okviru evropske mreže za istraživanje omladine (EGRIS), konstatovali da se mogu razlikovati tri načina doživljavanja konfliktnih uloga mladih i odraslih: *podeljeni životi* (simultano doživljavanje aspekata života i mladih i odraslih; na primer biti na školovanju ili obuci ali se osećati slobodnim i odgovornim za sopstveni život); *iščekivanje života* (sebe ne doživljavaju ni kao mlade ni kao odrasle; imaju osećaj „izgubljenosti“); *životi na klackalici* (svesno „šaraju“ između klasičnih faza biografije: mladi roditelji koji se čvrsto drže svoje omladinske kulture ili, recimo, potvrđeni profesionalci koji se vikendom provode po celu noć) (Ibid. 103-104).

Manuela di Boa-Rejmon i saradnici su, na osnovu rezultata longitudinalnog istraživanja koje su sproveli u periodu između 1988. i 1997. godine, uočili da se približno jednak broj mladih opredeljuje za *normalnu biografiju* odnosno odstupa od tog obrasca i prelazi u status *postadolescenta*. Pri tome, nisu uočili rodne razlike u pogledu izbora jednog ili drugog puta, ali su ustanovili vezu između izbora *postadolescencije* i viših društvenih klasa, te priklanjanju *normalnim biografijama* i srednjih i nižih klasa. Na osnovu dobijenih rezultata, autori su zaključili da je postadolescencija sve zastupljenija među mladima, ali da to ne znači da je „normalan“ životni put nestao (Du Bois-Raymond, 1998: 68).

⁶⁸ „Young adult“ – koncept osmišljen da obuhvati mlade osobe u fazi postadolescencije čije biografije imaju neke attribute odraslosti ali i mladosti.

Primetno je da adolescenti sa *normalnim biografijama* žele da odrastu pre nego *postadolescenti*, a tako i čine. Njihove vodilje su dva tradicionalna stuba odraslosti: ekonomska nezavisnost i stvaranje porodice. Postadolescenti su, za razliku od njih, sumnjičavi u pogledu čitavog koncepta odraslosti i smatraju da kad odrastu ljudi gube volju za zabavom, postaju ozbiljni, dosadni i odgovorni – a ove osobine imaju negativnu konotaciju. Biti mlad znači ponašati se nepredvidljivo i nestašno, osećati se nesputano – bez ikakvih obaveza. U ovakvoj interpretaciji, odraslost i mladost su antagonističke pozicije (Ibid: 74).

Rejčel Tomson, Dženet Holand i njihovi saradnici su u istraživanju na pet lokacija u Ujedinjenom Kraljevstvu otkrili da iako su mnoga obeležja odraslosti izmenjena, roditeljstvo i samostalno stanovanje predstavljaju centralne odlike odraslosti u očima najvećeg broja mladih. Uočili su, takođe, malo detradicionalizovanih modela odraslosti: skoro svi ispitanici su očekivali da budu u braku ili u ozbiljnoj vezi i da imaju decu do svoje trideset pete godine. Istovremeno su načini na koje su ispitanici planirali da ispune ovaj normativni model bili različiti, zavisno od klase i roda ispitanika. Istraživači su takođe uočili strukturalne razlike u definicijama identiteta odraslih među mladima. Ustanovili su da postoji tenzija između *individualizovanog modela odraslosti* gde mladi naglašavaju osećanje zrelosti i autonomije, i *socijalizovanog (relacionog) modela odraslosti* gde je naglasak na odgovornosti i brizi o drugima (Thomson *et al.*, 2004).

Primetna je slojna difrenciranost životnih putanji: putanja u kojoj mladi osećaju kompetenciju u obrazovanju i sledstveno u nju investiraju kao glavno polje u kome se konstruiše odraslost, stiče nezavisnost i stvaraju mogućnosti za izbore – pretežno je, mada ne i isključivo, vezana za srednju klasu. To je i odloženo odrastanje u odnosu na tradicionalno. Putanja ubrzanog odrastanja – sa tradicionalnim obrascima napuštanja škole, ranog zapošljavanja, započinjanja stalne veze i „skrašavanja“ (*settling down*) – naglasak stavlja na kompetencije u radnom i domaćem domenu. Dokolica i potrošnja su alternativni izvori kompetencije za one koji se nisu ostvarili u obrazovanju i radu (profesiji). Domaći domen – porodica, veze i briga za druge, predstavlja najskriveneje polje. Distinkcija se javlja između onih mladih osoba kojima je zasnivanje porodice centralna tema njihove zamišljene odraslosti (gde se odraslost značajno određuje kroz vezu i roditeljstvo) i onih sa više individualizovanim orijentacijama prema

porodičnom životu – koji podršku roditelja i obrazovanje vide kao svoja prava, a formiranje porodice odlažu u dalju budućnost (Ibid.).

U svojoj uporednoj studiji mladih u Sloveniji Mirjana Ule razlikuje dva tipa tranzicije: *sinhronizovanu* – tradicionalni tip koordinisanog sticanja ekonomske nezavisnosti, stalnog zaposlenja i zasnivanja porodice, *nesinhronizovanu* – značajno manje koordinisano sticanje društvenih uloga odraslih (1986: 102). Na normativnom nivou, one su povezane sa dva različita koncepta mladosti. Mladi koji imaju sinhronizovanu tranziciju – inkliniraju *odraslocentričnom* konceptu mladosti – orijentisani su da postanu odrasli i preuzmu uloge koje su povezane sa odraslošću. Sa druge strane, mladi čija je tranzicija nesinhronizovana inkliniraju *mladocentričnom* konceptu mladosti: orijentisani su da održe status mladih što je duže moguće i odlažu ili odbacuju preuzimanje uloga koje su povezane sa odraslošću.

Prema rezultatima pomenutih istraživanja vidljivo je da su aspiracije mladih u Evropi i dalje oblikovane tradicionalnim normativnim modelom, iako je u praksi došlo do nekih promena i detradicionalizacije.

U slučaju mladih u Srbiji, postoji slaganje između normativnog i praktičnog nivoa tranzicije u odraslost. Formiranje porodice opredeljenja je i dalje suštinski aspekt te tranzicije i mladi je sagledavaju kao najpouzdaniji indikator odraslosti (Tomanović, Ignjatović, 2004). Za razliku od npr. mladih u Britaniji, mladi u Srbiji „skrašavanje“ (*settling down*) ne posmatraju kao kraj lične putanje nezavisnog stila života zasnovanog na kombinaciji obrazovanja, rada i okolice, već kao preduslov za tranziciju u odraslost. Specifičnije, tradicionalna obeležja porodične tranzicije se posmatraju kao neophodni preduslovi za nezavisnost (i sledstveno odraslost) i na normativnom i na praktičnom nivou. *Brak i roditeljstvo* su ključne manifestacije odraslosti. Sva ostale dimenzije tranzicije, kao što su obrazovna ili profesionalna transformacija, obično se posmatraju kao preduslovi za tranziciju u porodičnom domenu, kao centralnom. Za razliku od zemalja zapadne Evrope gde osamostaljenje u odnosu na porodicu porekla ne znači automatski i zasnivanje sopstvene porodice, u Srbiji se formiranje porodice može posmatrati kao neka vrsta „strategije“ u tranziciji u odraslost (Tomanović, Ignjatović, 2004; 2006b).

Stavljanje naglasaka na porodicu i roditeljstvo kao obeležja odraslosti su odraz obrasca orijentacije koji Rejčel Tomson i Dženet Holand (Thomson, Holland, 2002) nazivaju *socijalizovani (relacioni)*

model odraslosti, gde je naglasak na odgovornosti i brizi o drugima. Kao što naši nalazi pokazuju on je kongruentan sa odraslocentričnom koncepcijom mladosti. Naša studija je dokumentovala visoko sinhronizovanu (mada odloženu) tranziciju u odraslost (Tomanović, Ignjatović, 2004).

U tom smislu mladi u Srbiji više liče na vršnjake u Hrvatskoj (Ilišin, Radin, 2002) nego na one u Sloveniji (Ule, 1986) ili zapadnim zemljama. Sa mladima u Hrvatskoj oni dele iskustvo anomične post-socijalističke transformacije devedesetih, koja je uzrokovala proces unifikacije zajedničkih generacijskih iskustava (Tomić-Koludrović, Leburić, 2001; Tomanović, Ignjatović, 2004). Ekonomska kriza, nezaposlenost i odsustvo stabilne materijalne egzistencije doprineli su da se mladi u obe zemlje pragmatično okreću porodičnim resursima – zamenjujući potrebu za individualnim i individualizovanim izborima tradicionalnim porodicama sa produženom zaštitnom ulogom roditelja. Zajednička im je skeptično pragmatična orijentacija, ali: „Njihova usmjerenost na sadašnjost i na kratkotrajna rešenja životnih problema nije izraz hedonističkog stila života, nego posledica toga što je horizont planiranja sužen ekonomskim poteškoćama“ (Tomić-Koludrović, Leburić, 2001: 15). Za živote mladih u obe zemlje je takođe karakteristično da postoji potencijal za pluralizaciju i individualizaciju stilova života, ali ne i njihov istinski pluralizam (Ibid.; Tomanović, Ignjatović, 2004).

Za detradicionalizovani identitet, koji gubi obeležja pripisane grupne pripadnosti, a u sve većoj meri se zasniva na individualizovanoj samoizgrađenosti – izbor svojstvenog stila života postaje značajan osnov za individualni identitet mlade osobe. Koncept **životnog stila** shvaćen je ovde heuristički u širem smislu i on uključuje resurse, orijentacije i ponašanja. Resursi ili životne šanse predstavljaju preduslove za slobodne izbore životnog stila, a određeni su na ranom uzrastu životnim uslovima koje obezbeđuju roditelji. Međudejstvo strukturalno zasnovanih „životnih šansi“ i individualnog „životnog ponašanja“ rezultira pojavom životnog stila kao kolektivnog fenomena. Interakcije i tenzije između samodelatnosti, individualnih izbora, preferencija, stavova i potkulturnih vrednosti, uzrasta, roda, klasnog porekla i ekonomskog statusa doprinose oblikovanju individualnog životnog stila (Hendry *et al.*, 1998: 138).

Kao što je navedeno u opisu metodologije, za istraživanje percepcija odraslosti i aspiracija koristila sam instrument „životne puta-

nje“ (*lifelines*) (Thomson, Holland, 2004: 17), koji služi kao osnova za razgovor o projekcijama vlastite budućnost. Za interpretaciju biografija mladih u studijama slučaja postavila sam istraživačko pitanje: oko čega se pretežno formiraju njihovi aktuelni stilovi života? Na osnovu analize iskaza preko dominantnih dimenzija ili polja životnog stila: obrazovanja, rada, stanovanja, domena domaćeg i dokolice – moguće je izvršiti hipotetičku analitičku klasifikaciju⁶⁹. S obzirom na to koji domen dominira, mogu se razlikovati stilovi života fokusirani: oko odnosa, oko obrazovanja i oko slobodnog vremena.

Stil života fokusiran oko odnosa (sa porodicom, najbližim prijateljima i/ili partnerom) javlja se i kod devojaka i kod mladića, dok je nešto izraženiji kod devojaka⁷⁰. U okviru ovog stila života pretežni, mada ne i isključivi (jer većina iskaza mladih ima izmešane elemente različitih ovde navedenih hipotetičkih stilova), značaj ima domen domaćeg. Pogledajmo odnos prema njegova dva obeležja – samostalnom stanovanju i roditeljstvu koji su ključni atributi odraslosti u nekim zemljama⁷¹.

Samostalno stanovanje nije centralna odlika odraslosti za istraživane mlade osobe – oni je najčešće ne naglašavaju. Nijedna mlada osoba nije decidirano rekla da bi volela da živi sama u odvojenom stanu, a neki mladići odbijaju tu opciju odričući sebi kompetenciju za samostalan život, kao Sava:

D: Pa razmišljao sam, ovaj, i pravo da vam kažem, želeo bi da živim sam, ali verujem da to nosi jednu veliku odgovornost. Ja nisam tol'ko, da kažem, ovaj, nemam tako, da kažem, ni snagu ni koncentraciju za to, ni, ovaj, ja sam dosta ovako izgubljen. Ja prvo treba svoje stvari ovako da pozavršavam, pa tek onda da razmišljam o tome. To dosta, ovaj, nosi odgovornosti, uopšte, generalno, stan držati, to nije lako nimalo. Tako da ne znam stvarno, ovaj ... Voleo bi u svakom slučaju, ali da ima neko da čisti i radi umesto mene, mislim, ali to, ovaj, to dodatno još košta tako da teško. (Sava, 2007.)

A neki ne žele da ugrožavaju svoj komforni način života, kao Mirko:

⁶⁹ Za analizu su korišćeni pretežno, ali ne isključivo, delovi intervjua zasnovani na „životnom toku“.

⁷⁰ Zbog disproporcije polova u studijama slučaja, koje se odnose na 13 mladića i 7 devojaka, međutim, ne možemo zaključivati o rodnim razlikama.

⁷¹ Na primer u Ujedinjenom Kraljevstvu – vidi gore Thomson *et al.*, 2004.

S: Kakvi su ti planovi po tom pitanju da li bi voleo da živiš sam ili kako?

D: Pa razmišljao sam možda ne baš sam ali sa bratom od strica. Ili bratom koji je studirao ovde ali je iz Čačka. Ne znam trenutno mi je lepo ovde kod mame i tate.

S: Zbog čega?

D: Pa muškarac kao muškarac – ima sve ispeglano, oprano, skuvano i o tome ne treba da razmišlja. (2007.)

On takođe ima pozitivan odnos prema životu u zajednici – ceo život je proveo u velikoj porodici sa više generacija u skućenom stanu (i sada deli sobu sa roditeljima) i ima pragmatičan odnos prema zajedničkom stanovanju u istom domaćinstvu:

S: Da li bi ti više voleo da živiš sa tvojom porodicom ili samostalno?

D: Pa možda i sa mojom porodicom. Jednostavno kad pogledate živeti u nekom iznajmljenom stanu, a ne provoditi vreme tamo je besmisleno. Bolje je živeti sa roditeljima pa provoditi vreme sa njima.

S: A ako imaš svoju porodicu?

D: Ok, slažem se onda će ih bake čuvati, u iznajmljenom stanu da ih bake čuvaju. Ali ako smo samo nas dvoje – ja i žena neka smo neki period kod roditelja. Jer ako radimo i ja i ona, i ako imamo posle toga neke druge aktivnosti ili ceo dan nismo kod kuće. Ili ako radi drugu smenu, ona je pre podne samo kod kuće, a ja posle podne sam u kući. (Mirko, 2007.)

A Milan, koji je ostao bez oca, insistira da će se njegov partnerski i porodični život odvijati u majčinom stanu:

D: Sa 25 godina biću sa ženom, devojkom i sa majkom u ovoj stanu.

S: A kad ćeš se oženiti?

D: Pa kad budem video da sam siguran u tu devojku i da mogu da je oženim. Za nekih 2 godine 3, možda. Dve godine, godinu zavisí.

S: Dobro u tom periodu između 25 i 30 godina?

D: Pa da 100%.

S: Sa 30 pretpostavljaš da ćeš biti oženjen jel?

D: Da, ali živeću u ovom istom stanu. (Milan, 2007.)

Neke devojke iz radničkih porodica imaju prilično tradicionalno shvatanje braka i patrilokalnog zajedničkog života:

S: Sa 25 stanovaćeš?

D: Pa verovatno bi bila udata mislim još uvek ne znam ali do 25 bi bila udata.

S: I živela gde?

D: I živela kod muža. Pa živela bi sa njegovima. Jer su oni, on ostaje u svojoj kući. Mislim tako je vaspitan i tako njegovi misle i onda bi verovatno tamo. Mislim on živi sa ocem, babom i dedom ali u dve kuće su raspoređeni. On bi verovatno u toj jednoj kući bio sam. (Tamara, 2007.)

S druge strane, neki insistiraju na stambenoj nezavisnosti:

D: Napisao sam da bi voleo da se zaposlim čim završim. I onda normalno dolazi i taj stan. Ne očekujem da mi roditelji plaćaju stan ili tako nešto.

S: Kaži mi sa 30 godina ćeš živeti ...?

D: U svom stanu sa svojom porodicom i nadam se da ću tad imati sredstava za svoj stan. (Luka, 2007.)

I pored prilično tradicionalnog zamišljanja porodice (vidi podvučeno), Milena na osnovu proživljenog iskustva smatra da je neophodno da ostvari materijalnu i stambenu nezavisnost:

D: Pa kako sam iz ovog iskustva sa mojim roditeljima zaključila da ne treba nikako da se živi ni sa njegovim ni sa mojim roditeljima ... Definitivno naš stan i to po mogućstvu da bude moj stan. Mislim da imam mogućnosti da tako nekako ako je moguće kroz život da se podesi da ja imam mogućnosti pre braka da ja sebi obezbedim stan. Da se ne bi desilo ono kao mami da ja sad moram kao da ovaj da odlazim iz nečeg gde sam bila kao svoj na svome 20 godina. ...

S: I posle 35 godina pretpostavljaš bila bi sa mužem u tom stanu ili u nekom drugom stanu?

D: Zaposlena sigurno sa 35 godina, sigurno muž i dvoje dece. Muško i žensko dete. Muško po mogućstvu 2-3 godine starije. (Milena, 2007.; podvukla ST)

I druge devojke u čijim iskazima dominira relaciono shvatanje odraslosti, insistiraju na zaposlenosti i vlastitim prihodima i makar delimičnoj finansijskoj samostalnosti:

D: S 30 godina ću živeti izgleda negde sa tim nekim čovekom. Valjda ću se udati do 30 godina. Ja se nadam, ne znam. Onda ću verovatno živeti sa svojim mužem. U gradu, normalno. Obrazovanje, pa to ću raditi. Znači, i dalje ću nastaviti svoju, kao što sam krenula, ne znam. Možda bih promenila posao, možda, nešto se desi ili tako to, ne znam, nikad se ne zna. Ne znam, al' uglavnom ću raditi. Znači, nikad neću da sedim bez posla i tako. Pa ništa, i onda će porodica – jedno dete do tada. Pošto stvarno mnogo volim decu, i ne bi volela da rodim dete sa 35 godina, to ne mogu stvarno, ne znam.

D: ... Sa 35 godina, a dobro sad, klasična mama. Radiću, u svakom slučaju. Biću domaćica, ono, mislim, spremaću ručak i sve to. Kol'ko budem mogla, radiću, znači, neću da sedim. Brinuću ja i oko dece, ali neću da, čisto da ne budem, od tog muža da ja budem, ne znam, otkud znam i kakvog ću muža da imam, ne znam. Opet hoću da imam nešto svoje, da ja mogu na sebe da se oslonim. Jer ne znam šta me čeka kroz život. (Branka, 2007.; podvukla ST)

Svi ispitanici iz mog istraživanja opredeljuju se za *brak i porodicu* – različiti su samo uzrasti u kojima se očekuju ti ključni događaji. Postoji par devojaka iz radničkih porodica koje očekuju brak i možda materinstvo pre dvadeset pete godine. Međutim, većina naših ispitanika očekuje zasnivanje porodice, što podrazumeva brak i ubrzo zatim rađanje prvog deteta u uzrastu od 25 do 30 godina, dok je roditeljstvo do tridesetpete godine obavezno. Objašnjenja u iskazima ispitanika ukazuju na izrazito konvencionalan i neindividualizovan stav prema ovom domenu stila života – prema vremenu u ličnoj biografiji koje je poželjno za sklapanje braka:

D: Ne verujem, ne mogu da kažem 100% sam siguran, ali ne bi planirao da se ženim bar pre 27-28.

S: Zašto?

D: Pa mislim da bi tad bio zreo za to. (Luka, 2007.)

S: To je što si rekao da želiš da se oženiš između 25 i 30 godine.

D: Pa da želeo bih da se oženim sa 28.

S: A zašto baš tada?

D: Pa ne znam ja to gledam kao neku određenu godinu. Jednostavno meni zvuči da je vreme. (Jakov, 2007.)

Slična normativna stereotipiziranost se vidi i kada mladi govore o aspiracijama za roditeljstvo:

D: Pa tako, oko 28-30-32 najkasnije. Ja sad to lupam ali ne znam šta će biti. Ali ne bih volela da kasno dobijem dete.

S: Jedno dete, dvoje, troje?

D: Troje.

S: Zašto baš troje?

D: Najmanje dvoje. Jedno nikako, najmanje dvoje ali i troje bi moglo. (Ivana, 2007.)

A ponekad je ova norma racionalizovana iskustvom u vlastitoj porodici:

D: Pa ne znam, do 30. Jer razmišljam, ovaj, jeste da sad svi, ono, decu dobijaju kasno, ali, mislim, kad razmišljam, moji roditelji su me dobili, onako, sa 29, 30 godina. Sada razmišljam, kada sam ja došao u te godine, kada sam, ono, kad oni mogu sa mnom normalno da pričaju sve, da su, ono, još uvek su mladi, mislim, sa 46 godina i meni mama izgleda kao da ima 35 a ne 45. Ovaj, još uvek, ono, mogu normalno da ulicom idem sad s njima. A dok, na primer, moj drug neki ima roditelje koji sad imaju po 60 godina, i oni su mu više baba i deda nego, ono, roditelji. I ja nikad ne bi decu pravio, mislim ono, posle, nemam pojma, 35-te, 40-te. Nije kasno više ovako fizički i sve to, pošto je sve napredovalo i to, ali nekako mi je za normalnu neku decu bez veze i kasno, barem ja tako mislim. (Dušan, 2007.)

I ove studije slučaja su potvrdile nalaz prethodnih istraživanja da se partnerski odnosi kod mladih u Srbiji najčešće izjednačavaju sa brakom čija je svrha roditeljstvo (Tomanović, Ignjatović, 2004; 2006b). To je posebno vidljivo kod tri devojke iz radničkih porodica koje su u dužim partnerskim vezama i koje svoje partnere percipiraju kao buduće supružnike. Roditeljstvo pre tridesetpete godine života je jaka norma koja oblikuje lične aspiracije, kao i u Britaniji, s tom razlikom što

mladi Britanci roditeljstvo ne povezuju sa brakom, već ga vide kao kraj putanje u odraslost bazirane na različitim izborima. Neki naši ispitanici (posebno su decidirane tradicionalno orijentisane devojke kao npr. Tamara) imaju negativan stav prema kohabitaciji, dok je većina ima načelno pozitivan stav, ali kohabitaciju vide kao „probu“ za brak:

D: Pa dobro u svakom slučaju, ne bi volela, nisam pristalica neka – život a da nije u braku. Znači, volela bi da budem u braku i da imam dvoje dece.

S: Nisi razmišljala da živiš sa mladićem, odvojeno?

D: Jesam razmišljala da mogu da živim sa njim, ali u svakom slučaju da ne ostanem ceo život tako.

S: Nešto na neko određeno vreme?

D: To čak mislim i da je odlično. Da bi se dvoje upoznali. Da, treba da bude izvestan period. (Milena, 2007.)

One mlade osobe koje imaju druge planove i aspiracije – odlaze zasnivanje porodice. Tako Bojan smatra da porodicu treba da zasnuje kasnije da bi se pre toga profesionalno ostvario, materijalno obezbedio, ali i nauživao:

S: Znači između 30 i 35 planiraš da se oženiš?

D: Pa tako nešto verujem da ću tada da postignem nešto u životu. Imam 11 godina do tada.

S: Neke osnove što si rekao. Da li samo materijalne osnove ili si mislio još neke osnove. Neke druge uslove za brak?

D: Pa uglavnom materijalne. Dobar posao i stalne prihode.

S: A ovako psihološki ovako kad bi bio spreman za brak?

D: Pa mislim da sam već spreman za bilo šta u životu psihološki. Mislim da sam shvatio i više nego što sam trebao.

S: Ali te sa 25 godina brak ne zanima?

D: Želim dok sam mlad da uživam, ne bi da se vezujem nešto previše dugo. (2007.; podvukla ST)

Poslednja rečenica u Bojanovom iskazu pokazuje da je njegova vizija odrastanja, kao i kod drugih mladih u našem uzorku (pretežno mladića), mešavina odraslocentričnog i mladocentričnog, odnosno (standardnog) individualizovanog i postadolescentnog modela. Za potonji je karakteristično, između ostalog, i izjednačavanje partnerstva sa brakom i izbegavanje „vezivanja“.

Postoje mlade osobe koje relativizuju dominantu normu braka i porodice u vizijama vlastitog odrastanja. Tako na primer Slavica nije tako sigurna i određena kao njeni vršnjaci, ostavlja otvorene opcije kada je brak u pitanju, ali ne odbacuje roditeljstvo pre tridesetpete godine:

D: Sa 30 godina ja pretpostavljam da je to neko vreme kada bi ja trebala da budem udata. E sad sve zavisi da li ću naći tu neku osobu ili ne. Bolje da budem i sama nego da nosim nekoga na grbači.

S: Dobro, šta se menja sa 35 godina?

D: Pa 35 godina... opet sve zavisi od toga da li ću biti udata ili ne. Sa 35 godina mislim da bi već trebala da imam decu, porodicu. (2007.; podvukla ST)

Sava, kome su prioritet karijera i prijateljski odnosi, a ne porodica, nesiguran je u svoju želju za roditeljstvom, pa se i on na kraju priklanja dominantnom normativnom obrascu:

S: A reci mi, znači između 25 i 30 godina si planirao brak, a kažeš da ne bi imao decu, jel?

D: Da.

S: Malopre si rekao da ti najradije ne bi uopšte imao decu?

D: Pa da, verovatno ne bi. Mislim, po nekoj mojoj sada, ovaj, viziji sada to, ovaj, ja ne bi, da kažem, želeo. Dobro, verovatno zato što sam i mlad, mislim, pa sigurno da ne bi želeo sa 17 godina, ali, tad ću verovatno želeti, tako da sam tu napisao, ovaj, da tek sa 35 godina, ovaj, bi bio oženjen. Imao bi dvoje dece. (2007.)

Stil života fokusiran oko obrazovanja i profesije, koji odlikuje orijentacija prema budućnosti i samorazvoju izraženiji je u studijama slučaja nekih mladića, ali je najčešći u manje „čistom“ – „mešanom“ obliku⁷².

Može se reći da su biografije Miloša i Ivana i njihove projekcije budućnosti značajno obeležene težnjom ka obrazovnom postignuću i profesionalnom ostvarenju. Celokupan intervju sa Milošem ukazuje

⁷² Da bih izbegla nepotrebna ponavljanja za uvid u konkretne iskaze ispitanika kod kojih smatram da dominira stil života fokusirana na obrazovanje i profesiju (Ivan, Miloš, Jakov, Bojan, Slavica, Stefan, Sava, Nevena i Ivana), čitaoca upućujem na poglavlje o obrazovanju kao kulturnom kapitalu.

da on veoma vrednuje obrazovanje. On je posvećen jednom aspektu školovanja usmerenom ka vlastitim ambicijama za obrazovanje u oblasti jezika, kao i vanškolskim aktivnostima– privatnim časovima kao dodatnom usavršavanju i pripremi za studije. I njegove projekcije budućnosti i vizija odraslosti ukazuju da obrazovanje ima centralni značaj:

S: Kad otprilike pretpostavljaš da ćeš zasnovati porodicu?

D: Pa oko 25 ili 26.

S: Zašto baš tad?

D: Završiću otprilike u tom trenutku fakultet. To jest doktorske studije. I nadam se da ću tada već početi da zarađujem dovoljno da mogu da podržim porodicu.

S: Znači ti planiraš posle redovnih studija da upišeš doktorske studije. Koje traju koliko?

D: Tri godine.

S: Tri godine po novom, i da to sve završiš do ...

D: Pa onda do 28 bi trebalo, u pravu ste.

S: Iz oblasti jezika ili neke druge?

D: Jezik.

S: Posao kad očekuješ?

D: Planiram da se potrudim i da doktorske studije radim naporedo sa poslom. Da se zaposlim ili kao privremeni prevodilac ili ne znam da li bi bilo bolje u školstvu.

S: A zbog čega doktorske studije?

D: Ako ništa drugo zbog zvanja. Šalim se, mnogo lakše bi dobio posao. To bi takođe, jezik da kažem znam pa znam, ali doktorske studije bi mi dale završnu obradu uglañale bi mi znanje. (Miloš, 2007.)

Biografije Jakova i Save pokazuju izrazitu usmerenost ka profesiji i razvijanju umetničke karijere – sviranja čela, što je prvobitno bila njihova dodatna vanškolska aktivnost, pre nego dominantna preokupacija. Tako Jakov ima veoma jasnu viziju profesionalne budućnosti i strukturisanu putanju: sa 25 godina završena akademija i posle-diplomske studije, do 30 godina bavljenje solo karijerom par godina i sviranje u kamernom orkestru, a do 35 bi voleo da postane profesor violončela na fakultetu kod nas ili u inostranstvu.

Pored Ivana, Slavica je jedina mlada osoba iz radničkih porodica koja je opredeljena za obrazovanje (završetak studija) i donekle

razvijanje karijere. Mada njena projekcija budućnosti nije tako jasna i strukturirana kao prethodno pomenute, ona je sigurna je u sebe i svoje mogućnosti da ostvari napredak u oblasti privrede koja je prosperitetna:

Pa mislim da ću do te 35. godine napredovati već nekako. Mislim da imam puno ambicija, možda ih ne pokazujem, ali za pet godina ako se trudiš ne možeš da ne napreduješ. (2007.)

Ivana, koja je napustila orijentaciju da joj gluma kojom se dugo godina veoma aktivno bavila pored škole bude profesija, očekuje da će se nakon završenih studija prava baviti advokaturom. Njena vizija odraslosti je jedan od primera biografija mladih gde su fokusi ili domeni izmešani, a sama projekcija nije jasno određena:

D: Sa 30 ću živeti sama.

S: U kakvom stanu? Kako ćeš doći do tog stana?

D: Pretpostavljam da ću određeno vreme već raditi pa ću ga kupiti. Mislim mada ni 30 nije tako mnogo. Mislim da ću ga kupiti nekako. Videću već, zavisi. Obrazovanje – pa to završiću fakultet i biću zaposlena. Možda ću već imati neku svoju porodicu sa kojom ću živeti. Biću zaposlena sad ne znam gde. Možda kao neka advokatica, možda nešto, zavisi šta mi iskrсне. (2007.)

Dvojica mladića – Mirko i Dragan, iz porodica različitih slojeva, svoje treniranje sporta, koje je otpočelo u detinjstvu kao aktivnost dokolice, nameravaju da razviju u profesiju i ka tome su usmerene sve njihove aspiracije i nastojanja. Njihove vizije profesionalne budućnosti u oblasti sporta, međutim, pokazuju izrazitu napetost između aspiracija – želja i mogućnosti i okolnosti. Tako je Dragan nesiguran između očekivanja drugih (roditelja pre svega) i realističnog uvida u vlastite potencijale, sa jedne strane, i želje za profesijom košarkaša sa druge strane:

S: Reci mi kakvi su ti planovi za budućnost, što se škole tiče?

D: Što se škole tiče... pa ne znam. Nastavio bih školovanje pošto sa gimnazijom ne mogu ništa. Mislim ja sam razmišljao, i pričao sa mojim, mada je to malo teško, da idem u Ameriku na koledž. Da tamo nastavim da igram košarku i da učim. Za to treba dosta para tako da... Tako da opcija najverovatnije neće proći.

S: A koja je najrealnija opcija?

D: Realnija opcija je da upišem ovde nešto, neke studije.

S: Koje?

D: Još uvek razmišljam o tome. Pa manje više, mislim ostao bih u sportu ako ne uspem kao igrač.

S: A šta su to? Koje su studije vezane za sport?

D: Pa menadžment u sportu, može sportski novinar, bilo šta.

S: Misliš da ti košarka postane tvoje glavno zanimanje ili?

D: Da – ili kao igrač ili kao nešto blizu toga. (2007.)

Iako predviđa da će nastaviti školovanje na fakultetu i na višoj trenerskoj školi nakon studija, Dragan je izrazito nezainteresovan za formalno obrazovanje i slab je učenik (u sportskoj gimnaziji), što je stalni izvor konflikta sa roditeljima.

Drugačiju vrstu konflikta pokazuje Mirkova biografija – on je ras-trzan između izrazite posvećenosti treniranju fudbala i ograničenja koja potiču iz životnog konteksta. Mirko je nakon porodične i vlastite krize napustio redovno i prešao na vanredno školovanje u sportskoj gimnaziji, i sa 16 godina počeo redovno da radi, ali je nastavio uporno da trenira. Ni on nije opredeljen ka formalnom obrazovanju – daljem školovanju, mada se trudi da bude pragmatičan kada sagledava budućnost:

D: Sve sam dao fudbalu. Fudbal volim više od svega i baviću se, lupam, i kad budem imao 60 godina. Ne znam mislim otprilike...

S: Kako ćeš sad pored posla da se baviš fudbalom?

D: Pa i dalje uspevam, kažem svi imaju razumevanja za taj moj sport. Samo da se javi ranije dan – dva neće biti nikakvih problema.

S: A kaži mi, da li si odustao da se profesionalno baviš fudbalom?

D: Nisam. I dalje igram i da kažem profesionalno, nije to ono prva ili druga liga, ali da kažem neka treća liga, Srpska liga. Tu su neki klubovi koji su filijale nekih većih klubova ili su neki da kažem mladi igrači koji studiraju a uporedo da rade. Profesionalna kod nas nije ni prva. Ne znam kako je karakteriše Evropa. Ali uglavnom znači Srpska liga je trenutno klub gde ja igram.

S: A reci mi kakvi su ti planovi za budućnost što se posla i profesije tiče?

D: Pa ne znam razmišljao sam iskreno možda nešto upišem. Ali možda. Kao što činjenice govore teško sam završio i ovo (vanredno završavanje srednje škole, Milan ima 21 godinu – ST) nije što sam glup, nego što ništa od obaveza nisam uspevao.

S: Radio si.

D: Da. Opet nije samo to izgovor, sve se može kad se hoće, nekako baš me možda i ne privlači. Opet bi voleo da završim nešto, ali opet – ne znam kako da vam objasnim – trenutno me interesuje fudbal. Možda kasnije shvatim da može da se desi, ne daj bože, povreda neka i moram da ostavim fudbal i onda moram da se opredelim svom zanimanju, nekoj profesiji koju sam završio. (2007.)

On nema sumnju u vlastite potencijale kao igrača, ali je realistično svestan strukturalnih ograničenja koja mu stoje na putu u oblikovanju profesionalne karijere sportiste: to što mora da radi i ne može u potpunosti da se posveti treniranju i utakmicama, što je svestan da nema dovoljno kontakata i materijalnih mogućnosti za napredovanje u bolje klubove. I pored toga, Mirko ne odustaje od svog opredeljenja:

D: Pa velike su šanse samo treba da se pruži sve više i više truda. Neki put ne odem na trening, ostanem na poslu. Ali može da se živi od fudbala samo da si uporan i istrajan.

i priprema se da donese važnu odluku:

D: Znači da kažem u ovoj godini, eventualno sledeće, ću znati na čemu sam: ili ću se baviti fudbalom ili ne. Ako želim da se bavim fudbalom, onda ću morati da prestanem da radim i da se baš posvetim tome. I onda ću znati šta će biti. (2007.)

Stil života fokusiran oko slobodnog vremena odlikuje nizak značaj koji se pridaje formalnom obrazovanju dok se visoko vrednuju aktivnosti koje se odvijaju u slobodnom vremenu – sport, izlasci, potkulturne aktivnosti i slično, a potencira se i značaj druženja u vršnjačkoj grupi. Iako se smatra da su dokolica i potrošnja alternativni izvori kompetencije za one koji se nisu ostvarili u obrazovanju i radu (profesiji), kao što smo videli, za naše ispitanike kao što su Mirko i Dragan alternativna aktivnost u slobodnom vremenu – treniranje fudbala, odnosno košarke, ima mnogo veći značaj nego ispunjavanje dokolice – oni u njoj vide svoju buduću profesiju.

One mlade osobe koje nisu opredeljene ni prema porodici ni prema obrazovanju i profesiji, svoje ispunjenje nalaze u potrošnji

– izlascima, provodu, druženjima. Tipičan predstavnik ovakvog stila života je Jovan: njegova vizija budućnosti je neodređena⁷³, a sadašnji stil života fokusiran na uživanje – izlaske, gledanje TV, slušanje muzike, igranje igrica na kompjuteru. S obzirom da on nema resursa da od okolice i potrošnje stvori stil života u pravom smislu, njegova orijentacija na uživanje i kratkoročna rešenja pitanja koja mora da reši – nije izraz hedonističkog stila života, već posledica odustajanja od planiranja u situaciji znatnih strukturalnih (materijalnih) ograničenja. Jovanov koncept mladosti je *mladocentričan*, te je on najtipičniji predstavnik postadolescentnog obrasca odrastanja, o čemu će biti reči u daljem tekstu.

Suprotno mojim očekivanjima, posebno kad su u pitanju oni mladi koji su se bavili ili se bave nekom umetnošću, nijedna mlada osoba koju sam istraživala nije razvila potkulturni (alternativni) stil (života), niti se identifikuje sa nekom posebnom društvenom grupom mladih.

Biografije mojih ispitanika, kao i njihove percepcije i aspiracije za budućnost obeležene su i događajima i promenama koji su obeležili živote njihovih porodica i u tom smislu predstavljaju „kritične trenutke“ u njihovim biografijama. Kao što je rečeno u poglavlju o promenama u porodicama, većina promena u životima mladih jesu posledica porodičnih događaja i kriza, koje su kod nekih uticale na odluke u vezi sa školovanjem i profesijom i na taj način delovale na oblikovanje njihovih socijalnih biografija i identiteta.

Nisu svi *kritični trenuci*, međutim, posledica kriza – ličnih i porodičnih: Slavica i Ivana si odluke o školovanju donele na osnovu vlastite refleksije. Iako je za nju bilo planirano da završi zanatsku školu za kozmetičare, Slavica se odlučila za srednju školu koja je više odgovarala njenim afinitetima, a neočekivanom odlukom da studira (u kojoj su je roditelji ipak podržali) zadovoljava svoje aspiracije ka obrazovanju i razvijanju profesije⁷⁴. Nakon dugotrajnog bavljenja glumom još od predškolskog uzrasta, Ivana je, u poslednjim mesecima pred upis na fakultet, donela odluku da odustane od dugogodišnje ideje da gluma bude njena profesija. Njen iskaz pokazuje da je promišljanje dugo trajalo i da nije bilo lako:

⁷³ Iako je svestan da je to nerealna opcija, Jovan „koketira“ sa idejom da se bavi manekentvom – vidi poglavlje o obrazovanju kao kulturnom kapitalu.

⁷⁴ Vidi u poglavlju o obrazovanju kao kulturnom kapitalu.

S: Kako se osećaš povodom toga? Kako si donela tu odluku da ne konkurišeš za glumu?

D: Teško. Pa ne znam ceo život sam mislila da ću da idem na glumu. I onda kada je došao trenutak da upišem onda sam ja tek razmislila šta je gluma ustvari tačno. Pošto sam ja imala neku ideju ali je nisam zamišljala. I onda sam se premišljala da li ja to stvarno hoću. Najviše me nerviralo to što znači da ja ceo život zavisim od nekog drugog.

S: U kom smislu?

D: Mislim koliko ja god bila dobra, i najbolja u glumi, dala maksimum od sebe, ne znači da ću se svideti svakom na primer režiseru ili ne znam kom. Ne znači da ću ja za svakog biti najbolja, to je stvarno relativno i onda me to nerviralo da čekam da se nekom svidim ili ne. I da mi se ukaže prilika, ne ukaže. I onda sam došla do toga ako stvarno razmišljam tako da znači da možda stvarno ne volim to toliko. I tako hiljadu stvari je meni prolazilo kroz glavu, i ovaj ... i tako pošto sam se dugo premišljala pa hoću pa neću pa ovo pa ono. I na kraju sam probala nešto da se spremim. I tad kad sam počela to da radim shvatila sam da nemam ni želju ni energiju za to. I da očigledno ja ne volim to koliko sam mislila. I onda sam se opredelila za prava sa kojima već ja mogu da radim nešto što ja hoću. (2007.)

U gornjim primerima gde je ono posledica *kritičnih trenutaka* (izazvanih krizom ili samorefleksijom), izrazitije je vidljivo delanje (delatnost) mlade osobe. Ono je, međutim, prisutno u različitim oblicima ispoljavanja u biografijama svih mladih o čemu će sintetički biti reči u zaključnoj diskusiji.

Na osnovu sinteze rezultata analize studija slučaja, pre svega na normativnom nivou (preko percepcija vlastite budućnosti i odraslosti), a donekle i na osnovu biografija ispitanika, ustanovila sam postojanje nekoliko obrazaca odrastanja, koje sam imenovala: *standardna biografija – relaciona, standardna biografija – individualizovana, postadolescentna, nestandardna – individualizovana.*

Zbog specifičnog društvenog konteksta koji mladima u Srbiji⁷⁵ postavlja strukturalna ograničenja za individualizaciju (Tomanović,

⁷⁵ Kao i u zemljama u okruženju, vidi gore za Hrvatsku (Tomić-Koludrović, Leburic, 2001)

Ignjatović, 2004, 2006b), u ovoj klasifikaciji *individualizacija* nije shvaćena konceptualno, kao detradicionalizovani samorefleksivni izbor i oblikovanje životnog stila (prema teorijama individualizacije – Bek, Gidens), već operativno kao orijentacija ka sticanju autonomije i naglašavanju zrelosti (kako se koristi u nekim istraživanjima – vidi npr. Thomson *et al.*, 2004).

Obrazac odrastanja nazvan *standardna biografija* karakteriše *odraslocentrični* pojam mladosti – koja se vidi kao tranzicioni period na putu u odraslost, a njen cilj je preuzimanje prava i obaveza odraslih. Odrastanje predstavlja jasnu, određenu putanju sa postepenim i sa određenim uzrastom povezanim preuzimanjem uloga odraslih – škola, posao, materijalno obezbeđenje, brak, deca do 35 godine. Ovaj obrazac je najčešći kod ispitivanih mladića i devojaka. I naši ispitanici se u ovom obrascu opredeljuju za dva tradicionalna stuba odraslosti: stvaranje porodice i ekonomsku nezavisnost. Tu se javlja i distinkcija između *relacionog* (naglasak na formiranju porodice) i *individualizovanog* modela (naglasak na ekonomskoj nezavisnosti) unutar ovog obrasca. Rodna diferencijacija ovih modela nije ustanovljena, jer se i devojke i mladići opredeljuju za oba modela, a zbog disproporcije u njihovom broju, nemoguće je zaključivati o razlikama. Ovi modeli su slojno diferencirani – više mladih iz radničkih porodica se opredeljuje za *relacionu*, a i iz porodica srednjeg sloja – za *individualizovanu standardnu biografiju*. Kod naših ispitanika *individualizovana standardna biografija* je povezana sa opredeljenjem za obrazovanje ili profesiju, pa je utoliko slojna diferencijacija izraženija. Kod *relacionog standardnog modela* orijentacija prema materijalističkim vrednostima – ekonomskoj obezbeđenosti je izrazitija, dok je u *individualizovanom standardnom modelu* ona izmešana sa post-materijalističkom orijentacijom ka samorealizaciji i kvalitetu života.

U tom smislu, Stefanova vizija vlastite budućnosti predstavlja primer izrazito određene putanje, „utabane“ nastavljanjem očeve profesije i posla:

D: Sa 25 godina stanovaću verovatno još u tom stanu za koji sam rekao, koji bi mogao da dobijem za dve godine.

D: Sa 25 obrazovanje, da vidim trebalo bi već da završim fakultet. Trebao bi da završim ako bi završio u roku fakultet. Što se tiče obrazovanja, partnerski odnosi ili porodica: sa 25 verovatno bi

živeo sa devojkom. Posao arhitekta. Ne bi tražio posao pošto već imam posao rekao sam to kod tate u firmi.

D: Sa 30 godina- to je već moj život. Otkud znam kupio bih nešto svoje, čak nešto veće. Pošto bi verovatno tu porodicu trebao da osnujem. Trideset godina – pa da. Kupio bih neki veći stan za porodicu. Obrazovanje to sam završio Arhitektonski fakultet. Partnerski odnosi – verovatno bi trebao da sam oženjen. Verovatno. A posao – baviću se verovatno isto što i moj tata samo što ću ja biti tata.

D: Sa 35 godina ... e to bi video od života i od finansijske situacije. Gde bi stanovao – to zavisi sve. Pa verovatno bi kuću uzeo da imam finansijske mogućnosti. Obrazovanje – to je gotovo. Porodicu bi imao, već sa 35 godina i imao bi decu od 4 do 5 godina. Posao ... posao, rekao bih posao to bih bio i dalje. Zavisi koliko bi napredovao u poslu. (podvukla ST)⁷⁶ (2007.)

Za mlade osobe čiji se obrazac odrastanja naziva *postadolescentnim* karakteristično je da inkliniraju *mladocentričnom* konceptu mladosti: orijentisani su da održe status mladih što je duže moguće i odlažu ili odbacuju preuzimanje uloga koje su povezane sa odraslošću. Za njih su odraslost i mladost antagonističke pozicije, dok se mladost percipira kao period bez obaveza, ideja o odrastanju im se ne dopada i oni obezvređuju odraslost (EGRIS, 2001: 103). Iako elementi *postadolescentnog* obrasca odrastanja postoje i u drugim studijama slučaja, on je najeksplicitniji u Jovanovom primeru:

Moj trenutni moto manje više je ovaj ne znam, ne bi da zvučim onako bez veze, da se zabavljam koliko god mogu. Svaki period života ima svoju fazu. Kad si beba – beba si. Kad si mali, onda si mali. Onda svašta ti je potrebno u tom periodu. Kada ideš u osnovnu školu onda je to nova faza. Kada ideš u srednju školu onda je to opet nova faza. I znači, ne znam. To su sve naravno godine. Mislim da one osobe koje imaju od 16 do 20 i nekih 25 – 26 možda čak i više ako ste u mogućnosti naravno... ako ste u mogućnosti možda i više – da treba što više da se zabavljaju, a da ima što više pozitivnih pogleda ka svetu, da treba što više devojaka, da što više upoznajete ljude, da se što više družim da ... ne znam, da idem na što više manifestacija. Jednostavno događaja. I samim tim sve to

⁷⁶ Zanimljivo je primetiti da, shodno profesiji arhitekta za koju se opredelio, značajno merilo uspešnosti u Stefanovoj viziji vlastite putanje predstavlja kvalitet životnog prostora koji može da obezbedi u različitim periodima života.

kad se sabere, da samim tim prikupite neka iskustva i informacije. Moći ću da procenim, kada dođe vreme da se skrasim, da odlučim o nekim bitnim momentima.

S: Ti računaš da će to biti negde oko tridesete?

D: Pa da. To je moguće, najverovatnije. To je to neko to doba kada se u stvari većina ljudi pita. To je i moj moto, zato što jednostavno kažem svaki period u životu ima svoju fazu. Znači jednostavno zbog toga ne bi sebe opterećivao tim pitanjima – e kad će to biti pa ovo, pa onda da imam neke stresove. Jednostavno ću da pustim da život teče i šta mi nanese vetar. (2007.; podvukla ST)

Karakteristike *nestandardnog – individualizovanog* obrasca su rad na sebi, zadovoljenje vlastitih potreba u materijalističkom – zarada, i post-materijalističkom smislu – putovanja, zabava, kao i ne tako jasno određene projekcije budućnosti, koje ostavljaju mogućnosti izbora između različitih opcija. Nevenina projekcija vlastite budućnosti ima najviše elemenata ovog obrasca odrastanja:

Sa 25 godina ću živeti sama ili sa nekom drugaricom u nekom svom stanu, možda u inostranstvu ako sam na nekom usavršavanju i znači to će verovatno biti neke kao poslediplomske studije ili nešto tako. Znači završiću ekonomiju u principu. Nadam se da ću znati barem dva jezika pored toga. Sa 25 neću imati momka ili ću biti u nekim kraćim vezama. I to je to. Usavršavaću se.

.... E sad sa 30 ću verovatno imati nekog momka, možda i muža, neku sigurno dužu vezu.

To znači sa 35 znači muž prvi ili drugi videćemo. Radiću u nekoj velikoj firmi, nekoj kompaniji, međunarodnoj, inostranoj, gde se putuje, gde se nešto dinamično dešava. Ne bi volela da se baš zabavljam ovde u Srbiji. Gde ću biti to je pitanje. Možda bi i moglo muž da mi bude neki tako stranac, pošto ne bi mogao biti Srbin, nikad ne reci nikad. I da zaboravila sam decu – verovatno ću imati jedno dvoje dece. Nadam se do 35 već da imam, da sam obezbedila sebi više nego što sada meni moji roditelji. Da sam svojoj deci obezbedila više nego meni moji roditelji sad. Onako volim novac. To mi je trenutno razmišljanje kako zaraditi pare. Ali ne pare da bi ja zaradila novac nego to više kao sredstvo za ostvarenje nekih drugih ciljeva. Prvenstveno putovanja. To je nešto što bi ja volela da mogu, recimo bez razmišljanja odem na letovanje, zimovanje, negde da putujem kad mi se ide. To prvenstveno. Sebi da priuštim

kola bez nekog kredita. Možda i kredit ali jednostavno, da ne razmišljam o novcu puno. (podvukla ST)

Uočljivo je da je njena biografija usmerena pre svega ka sebi (vidi podvučeno), a manje ka drugima (porodici, partneru, deci). S druge strane, njene nedoumice i previranja imaju elemente postadolescentnog pogleda na mladost i odraslost:

Jedino to inostranstvo, ali ako može sve da mi bude gotovo da mi bude spremno. Da se ja ne mučim previše jer nekako razmišljam imam ovde sve što mi treba sad hoću više naravno. Ali što bi ja iz nekog prilično ovako lagodnog života išla negde da se mučim ako baš nema potrebe. A sa druge strane opet bi otišla. Pa sam malo rastrzana između toga. Pa sam htela fakultet u inostranstvu, pa eto kao sad se spremam ovde, pa kao ajde prvu godinu ovde sad pa sledeću, tako. Otići ću jednog dana ako ništa na poslediplomske studije. Volela bi malo da idem da vidim kako se živi drugde. Jer kad putujem i vratim se ovde potpuno mi drugačija slika o svemu. I nekako mi malo izgleda ova Srbija jedna i bedna i sve to i eto.

...

S: Da li si razmišljala u budućnosti o zajedničkom životu sa mladićem?

D: Ne.

S: Zašto?

D: Pa ne znam. Možda zato što nemam nekog trenutno. Ali pre svega mislim da sam mlada pa kao daj da se uživim što više. Sad sam u fazi da se do 28-me uživljam kako valja, da me ne sputava ništa. Ne volim tako decu nešto decu sada. Valjda nisam sazrela na tom planu nekom. Ali sve to jednog dana – da. (podvukla ST)

U poslednja dva izdvojena modela odrastanja dominiraju postmaterijalističke vrednosti, s tim što u *postadolescentnom* dominira hedonistička orijentacija ka uživanju – kvalitetu života, a u *nestandardnom individualizovanom* ona je prisutna zajedno sa orijentacijom ka samorealizaciji.

Iako naš uzorak ne daje mogućnosti za zaključivanje te vrste, ipak se može videti da *postadolescentni* (ili *mladocentrični*) nije zastupljen pretežno kod mladih iz srednjih slojeva, kako je to ustanovljeno u nekim istraživanjima (Du Bois-Raymond, 1998), već se javlja u vidu elemenata u različitim biografijama. Sa druge strane, vidljiva je povezanost slojne pripadnosti i dva oblika standardnih biografija

– više mladih iz radničkih porodica se opredeljuje za *relacionu*, a i iz porodica srednjeg sloja – za *individualizovanu standardnu biografiju*, kao što je ustanovljeno u nekim istraživanjima (Thomson *et al.*, 2004).

Centralno pitanje ove studije je na koji način strukturalni elementi – resursi, kapitali – ekonomski, socijalni i kulturni, a posebno oni koji potiču iz porodice oblikuju socijalne biografije mladih? Sintetički odgovor ću pokušati da dam u zaključnom delu, a na ovom mestu bih samo da sumiram zaključke koji se odnose na oblikovanje svojstvenog stila života kao osnove za individualni identitet mlade osobe.

Neki strukturalni elementi (resursi koji potiču iz socioekonomskog položaja porodice) izrazito su omogućavajući i oni značajno utiču na orijentaciju mlade osobe. Izrazit primer je nastavljjanje profesije roditelja, gde mlada osoba koristi (ili računa da će koristiti) postojeće resurse – ekonomski, socijalni, donekle i kulturni kapital roditelja za razvijanje vlastite karijere. Ovi mladići (Sava, Bojan, Jakov, Stefan) su izrazito orijentisani ka profesiji (obrazac odrastanja koji sam nazvala *standardna biografija – individualizovana*) i njihovo sagledavanje vlastite budućnosti je jasno definisano onim što im roditeljska profesija omogućava (Stefan).

Strukturalni elementi, nedostatni resursi porodice, javljaju se kao direktno onemogućavajući kod onih mladih čije su aspiracije veće nego što to okolnosti, odnosno resursi – ekonomski, kulturni i socijalni kapitali porodica – dozvoljavaju (Mirko, Jelena). Neki mladi nisu u okolnostima ograničenih porodičnih resursa i strukturalnih mogućnosti razvili vlastite aspiracije, već se opredeljuju da žive „kako naiđe prilika“ (Tamara, Jovan, Branko, Branka).

Postoje mladi (kao na primer Milan) koji su svoje aspiracije pragmatično prilagodili izmenjenim okolnostima u porodici, ali i oni (Slavica) koji su svoje aspiracije uprkos ograničenim mogućnostima nametnuli porodici, koja je prinuđena da restrukturira resurse.

**TREĆI DEO:
SINTEZA REZULTATA**

STUDIJE SLUČAJA

U oblikovanju socijalnih biografija mladih vidi se dinamička isprepletanost i međudejstva različitih faktora: ekonomskog, kulturnog i socijalnog kapitala i habitusa porodice, strukturalnih ograničenja i mogućnosti koje dolaze iz institucionalnog okruženja, kao i „kritičnih trenutaka“ koji utiču na daljanje mlade osobe. Pre konačnog analitičkog zaključka, pogledajmo kako se ta dejstva prepliću na primeru biografija nekoliko mladih osoba. U svakoj od dvadeset biografija ima ponešto od zajedničkih obrazaca, kao i nešto specifično, pa je svaka mogla ući u izbor za prikaz. U ovoj studiji sam odlučila da sintetički prikažem biografije troje mladih iz Rakovice čije su porodice bile uključene u analize slučajeva u prvom talasu istraživanja kada su oni bili deca predškolskog uzrasta (Tomanović-Mihajlović, 1997): Slavice, Milana i Branka, kao i troje mladih sa Vračara: Nevene, Bojana i Dragana, čije biografije imaju neke specifičnosti. Značajni delovi biografija ostale dece – mladih: Jelene, Tamare, Ivana, Luke, Mirka, Branke, Jovana, Miloša, Ivane, Milene, Save, Dušana, Stefana i Jakova, utkane su u razne delove teksta ove studije.

Slavica

Slavičinu porodicu sam 1993. godine opisala kao klasičnu porodicu druge generacije radnika, sa tradicionalnim stilom života i patrijarhalnim ustrojstvom porodičnih odnosa (Tomanović – Mihajlović, 1997: 151). Otac je pripadnik druge generacije radnika iz Rakovice, majka niži službenik poreklom iz seljačke porodice iz okoline Beograda. Slavica je najmlađe od troje dece – ima devet godina starijeg brata i sedam godina stariju sestru. Porodica je do smrti očevih roditelja živela sa njima u istoj kući, ali kao zasebno domaćinstvo. I nakon njihove smrti, nastavili su zbog nerešenih rodbinskih imovinskih odnosa da žive samo na gornjem spratu kuće, u po kvadraturi i sobno-

sti za njihovu porodicu neadekvatnim uslovima – stan se sastoji od jedne velike sobe kombinovane namene, jedne male sobe i kuhinje u kojoj se i spava. Nakon odseljenja starije dece, Slavica je po prvi put dobila zasebnu sobu.

Postoji i opstaje patrijarhalno ustrojstvo porodice: uloge su strogo segregirane, ali komplementarne, a odnosi su pretežno harmonični. Otac je starovremski čovek, koji se teško prilagođava promenama, a majka pokušava da unese inovacije u porodične odnose.

Etos porodice je patrijarhalno starovremski: insistira se na slozi, poštenju, poslušnosti i kontroli, i nije se menjao tokom celokupnog perioda istraživanja. Deca su patrijarhalno i strogo vaspitavana da poštuju starije, da se zna šta su njihove dužnosti, da budu samostalna, poštena. Oba starija deteta su pragmatično završila srednje stručne škole i odmah se zaposlila u struci, finansijski se osamostalila da bi u kasnim dvadesetim zasnovala vlastite porodice u samostalnim domaćinstvima. Ostali su povezani sa roditeljskom porodicom, neguje se zajedništvo i uzajamno se pomažu. To što su decu vaspitali da „izađu na put zdravi i pravi“, što su na pravom putu i „idu pravcem koji treba“ kod roditelja izaziva zadovoljstvo i ponos.

Otac je kao VKV radnik u rakovičkoj industriji od početka devedesetih samo formalno zaposlen, prvo na „prinudnim odmorima“, a potom na minimalnim primanjima dok je trajao stečajni postupak, da bi nakon više od 30 godina rada proglašen tehnološkim viškom. Od početka ispitivanog perioda, radi paralelno u neformalnoj ekonomiji, uglavnom pružajući različite zanatske usluge. Po vlastitim rečima radi „šta stignem i šta mu daju“. Ekonomska neuspešnost, odnosno percipirana neuspešnost u ostvarenju uloge „hranioca porodice“ kod njega izaziva frustriranost, nezadovoljstvo i gorčinu, kao i stalnu kritiku društvenog sistema, gde se vidi osnovni izvor problema. Majka je radila službenički posao sa SSS u društvenom preduzeću, da bi takođe potom godinama bila na minimalcu i na kraju proglašena tehnološkim viškom. Dok čeka ostvarenje starosne penzije radi posao prodavačice u privatnoj apoteci. U jednom periodu je sin, kao zaposlen, doprinomio budžetu porodice. Roditelji pominju da im sada i deca finansijski pomažu. Za sebe kažu da se „nisu snašli“ u odnosu na druge porodice sa kojima imaju kontakte i zbog toga su nezadovoljni:

M: Ja kažem sve što želiš, sve ti se izmiče pod nogama. Mi smo imali kuću u gradu, imali dvorište, imali kapital, imali knjižice i pare u

bankama. Od nas ko nije zajmio. A dever i muž oni su radili oko kola, svekar ... to sve. Ja sam mislila da se nešto privatno otvori, pa mi nešto privatno radimo. Pa su posle ispale okolnosti, da je svako nešto za sebe parcijalno. I tako da nismo tu ništa veliko otvorili. Mi smo stagnirali. Ali tu negde smo, negde tako tavorili. A drugi ljudi su radili, otvarali, grabili, šta ja znam. Nekako su. Nije kapital nego mrtav kapital. A oni su to okrenuli i oni nešto privatno rade. (2007.)

Imaju nerešene imovinske odnose za deo roditeljske kuće i stan koji je ispitanik svojevremeno ustupio bratu, ali na taj „mrtav kapital“ računaju u budućnosti kao izvor sigurnosti za sebe i izvor pomoći deci.

Smatraju da je ulaganje u decu važno: „U svoju decu investirati to je najveća i najbolja investicija“ i žale što starijoj deci nisu uspeli da obezbede više obrazovanje: „Oni jesu dobri, ali mogli su biti bolji, da imaju fakultet“. Iako to nisu bili prvobitni porodični planovi, uz velika materijalna odricanja roditelji sada podržavaju Slavičinu orijentaciju da studira. Obrazovanje se, međutim, percipira instrumentalno kao uslov za obezbeđivanje stabilne budućnosti u cilju zasnivanja porodice (relacioni model odraslosti), a ne ostvarenja profesionalnih aspiracija:

M: Mi smo tu da im pomognemo koliko možemo i šta možemo, ali više bih želela da završi i da počne da radi i da zasnuje porodicu, nego da traži da ide za karijerom. (2007.)

Kulturni stil ove porodice je tradicionalan i konvencionalan. Dokolica se negira, provodi se radno ili u odmoru uz TV ili u druženju sa ukućanima ili rodbinom. Ne izlaze, ni u šetnje, osim retko u posete prijateljima i srodnicima, a kao razlog navode nedostatak para i vremena. Kulturni ukus je folklorni i konvencionalni, ono što se plasira preko popularnih emisija na TV sa izuzetkom naučno popularnih emisija koje emituju strani kanali na kablovskoj televiziji.

Socijalne mreže čine rođaci i prijatelji i oni preko tih kontakata uspevaju da ostvare neke interese – da obezbede dodatne poslove ocu, da zaposle sina, kao što i planiraju da „upotrebe veze“ kod Slavičinog zaposlenja.

Kao mala, Slavica je rasla na neki način „tu pored“, jer su prioritet imala starija deca. U predškolskom uzrastu, njen svakodnevni

život je bio veoma monoton, prepuštena je bila uglavnom sebi, a izlaz iz monotonije je nalazila u maštanju, igri i čitanju i porodičnim slavljinama, jer joj je harmonija (veselje) bila veoma važna (Tomanović – Mihajlović, 1997: 152).

U osnovnoškolskom uzrastu, Slavica je bila prilično samostalna i odgovorna što se tiče rada u domaćinstvu i školskih obaveza. Želela je da se bavi crtanjem, ali nije imala finansijskih uslova za to. Kao planove za budućnost je navodila da želi da se bavi zanatom kao starija sestra i da zajedno rade:

D: Htela bi da završim kozmetiku, pa ako bude sredstava da otvorim salon, a sestra da bude frizer. Šanse su velike i očekujem da ću to ostvariti. Potrebno je da imam dobre ocene iz hemije, biologije i matematike, da budem još bolji đak, da se upišem i završim. (2000.)

Svoju budućnost na ličnom planu Slavica je sa 14 godina videla prilično konvencionalno – sebe kao udatu ženu i majku sa decom (manje od željenih troje dece) u lepjoj kući.

Kritični trenutak u Slavičinoj biografiji bio je vezan za upis srednju školu, kada je ona odlučila, bez velike pripreme i razmišljanja, da pokuša da ostvari svoju želju da se bavi crtanjem. Pošto je realno procenila male šanse za upis u dizajnersku školu, upisala je onu koja joj se činila najbliža opredeljenju – grafičku školu – smer za opremu knjige. Uprkos početnim teškoćama i roditeljskim razočarenjima novom školom, Slavica je istrajala u svom opredeljenju i ostvarila uspeh u školi i u profesiji (na stručnoj praksi) koju je zavolela. Iako nenaviknuta da bude uključivana u odlučivanje u porodici, iznošenje mišljenja i suprotstavljanje roditeljima, Slavica je uspela da svoje aspiracije nametne kao odluke. Tako je bilo i u drugom *kritičnom trenutku* njene biografije – kada je donela odluku o studiranju, koja je opet rezultat kompromisa između njenih aspiracija i onog što je uspela da ostvari⁷⁷.

Za svoje opredeljenje da studira Slavica je dobila podršku roditelja, koji je sada uz materijalna odricanja i pomoć ostalo dvoje dece školuju u drugom gradu⁷⁸. Svojom istrajnošću i pregovaranjem tokom srednje škole, ona je ubedila roditelje u svoju sposobnost

⁷⁷ Vidi u poglavlju o obrazovanju kao kulturnom kapitalu.

⁷⁸ Šire u poglavlju o obrazovanju kao kulturnom kapitalu.

da autonomno donosi odluke o školovanju, stanovanju, izlascima i sličnom:

Ja odlučim i dođem i kažem roditeljima. Dogovorim se ja sa njima, ali ja sam to odlučila. Oni možda ne znaju tačno u svaki čas gde sam ja i sa kim. Ali toliko imaju poverenja u mene, da znaju sa kakvim se društvom krećem, ko su, šta su. Znači, znaju moje postupke. (2007.)

Odvojen život u drugom gradu dalje je razvio Slavičinu samostalnost i ona je postala veoma odgovorna osoba – realna i odlučna u svojim planovima.

Slavica je svesna ekonomskog standarda i resursa koji su ograničeni i u tom domenu se ponaša odgovorno:

Ja gledam maksimalno koliko mogu da ne izvoljevam. Da maksimalno uštedim, ono što ne moram – pa ne moram, ono što moram što mi je neophodno – OK. Naspram mogućnosti njihovih, ja mogu da tražim šta mi je već potrebno. (2007.)

U srednjoj školi je radila tokom letnjeg raspusta i to je bilo pozitivno iskustvo, važno za njeno odrastanje:

Ali radila sam u srednjoj školi. Jedino moj smer u školi nije smeo da ima praksu van škole. Ne znam kako sam ja to izmuvala, ja sam smela. Bila sam obavezna na toj praksi u školi. To je bilo nekako utorkom i četvrtkom sam imala praksu u školi. To je pre podne bilo i ja popodne trčim ovde u Rakovicu u Publikum. Jaka i dobra štamparija je bila. Trčim na praksu, pritom ja stignem i da naučim. Tada kada sam, išla sam i na folklor i ta praksa i u školi i van škole, stizala sam da se viđam sa svima živima i nikada mi bolje ocene nisu bile. Baš sam nekako bila organizovana. I tu sam se pokazala tako da su me bili leti zvali da radim. Meni je to super bilo. Imam džeparac da kupim farmerke. Tada sam pušila krišom od tate i mame. Imala sam i za cigare i za ostalo. Ovaj, super mi je to došlo. Nekako znala sam i taj novac nekako da rasporedim. Mislim da mi je to mnogo pomoglo sad u Novom Sadu. Da ja imam neku sliku kako moji zarađuju i kako mi daju. (2007.)

Kulturni stil za koji je Slavica opredeljena pripadao bi kategoriji *rurbanih omnivora*, više urbano-konvencionalnog tipa, jer muzika prema kojoj je iskazala averziju je neofolk muzika, a distancu je iskazala prema klasičnoj muzici. Ukus u književnosti, filmovima i televizijskim programima joj je konvencionalan. Dokolicu provodi u privatnosti – u druženju sa prijateljicama, ređe u izlascima u klubove, zbog finansijskih ograničenja, a još ređe u bioskope i pozorišta.

Socijalni kapital čine važne osobe u njenom životu: porodica pre svih – roditelji i sestra i brat, jedna najbliža dugogodišnja prijateljica i nekoliko ljudi sa kojima se druži u gradu u kome studira. Oni su izvor podrške i poverenja, a manje su shvaćeni instrumentalno, mada roditelji planiraju da aktiviraju svoje kontakte za njeno buduće zaposlenje.

Prema klasifikaciji koju sam predložila, Slavičin stil života je *fokusiran na obrazovanje*. Mada njena projekcija budućnosti nije sasvim jasna i strukturirana, niti ona ima ambicije ka razvijanju karijere, sigurna je u sebe i svoje mogućnosti da se ostvari u profesiji koju vidi kao prosperitetnu – zaštititi životne sredine. Iako joj je roditeljska porodica važna i vezana je za nju, Slavičin životni stil nije fokusiran na porodicu i lične odnose. Stoga njen obrazac odrastanja pripada modelu koji sam nazvala *individualizovana standardna biografija*. U odnosu na partnerske veze, njeni stavovi se formiraju na osnovu refleksivnog promišljanja proživljenih iskustava, što je čini realnom, a donekle i skeptičnom. Njene projekcije budućnosti u oblasti partnerskih odnosa i porodice nisu jasno određene – prihvata kohabitaciju ako je ona rezultat kvalitetnih partnerskih odnosa. Slično tome, ona ne postavlja brak kao obavezan, već ga povezuje sa kvalitetom partnerskih odnosa:

E sad sve zavisi da li ću naći tu neku osobu ili ne. Bolje da budem i sama nego da nosim nekoga na grbači. (2007.)

Slavica je mlada osoba koja je refleksivnom odlukom i delanjem uspela da prevaziđe strukturalna ograničenja porodičnog habitusa: kako ograničene ekonomske resurse, tako i nedostatni kulturni kapital – nedovoljna ulaganja u obrazovanje. Ona je svoje postepeno razvijane aspiracije uspela da nametne porodici, koja je restrukturisala resurse, i ekonomske i očekivanja, da bi joj pružila podršku u njenim nastojanjima. Pored profesionalnog domena, Slavica je i u

ostalim domenima „iskoračila“ iz habitusa vlastite porodice, pa su njena shvatanja porodičnog života i dokolice, kao i njen kulturni stil manje konvencionalni nego porodični, a više individualizovani.

Milan

Milanovu porodicu sam 1993. godine opisala kao klasičnu mlađu radničku porodicu sa tradicionalnim stilom života, vrednostima i porodičnim ulogama i odnosima (Tomanović – Mihajlović, 1997: 155). Oba roditelja potiču sa sela na Kosovu, iz radničkih izrazito patrijarhalnih porodica. Oboje su obavljali radnička zanimanja sa srednjom stručnom spremom u rakovičkoj industriji. Milan ima šest godina starijeg brata. Živeli su u stanu muževljevih roditelja, prvo u zajednici sa oba roditelja, a potom samo sa dedom. Dvosoban stan ni po kvadraturi, ni po sobnosti nije odgovarao potrebama višechlanog domaćinstva. Nakon dedine (svekrove) smrti, a potom i očeve pogibije, Milan, majka i brat se sele u porodičnu kuću njenih roditelja u predgrađu, čiji su deo adaptirali, da bi stan u Rakovici izdavali i time obezbedili sredstva za život. Nakon Milanovog završetka srednje škole i zaposlenja, majka i on se vraćaju u stan, a brat ostaje u kući u predgrađu.

Dinamiku porodičnog života obeležilo je nekoliko tragičnih događaja. U nižim razredima osnovne škole kod Milana su se pojavili neurološki poremećaji (kao posledica potresa mozga) u vidu epileptičnih fenomena koji su zahtevali duži medicinski tretman i nakon nekoliko godina izlečeni. Stalan stres je kod majke izazvao hroničnu autoimunu bolest. Ubrzo nakon smrti dede, otac gine u požaru koji je izazvao pretačući benzin kojim je trgovao. Stresni događaji i prelazak porodice u novo prebivalište izazvali su dezintegracione procese u porodičnim odnosima. Kako kriza nije prevaziđena, došlo je do razdvajanja porodice – Milan i majka su se vratili u stan, brat je ostao u kući u predgrađu, porodični kontakti se se i dalje održavaju, ali su odnosi poremećeni.

Odnosi u porodici su bili tradicionalno patrijarhalni. Majčin domen je bio vaspitanje, tu je unosila inovacije (u smislu razvijanja altruizma i humanog ponašanja). Kad su deca bila mala, majka je

težila da ima kontrolu nad svetom dece, a od Milana je načinila „centar sveta“. Rastao je zaštićen, mažen i pod uticajem majke. Ta se bliskost i vezanost produbila tokom Milanove bolesti, tako da se porodica interakciono pocepala u koaliciju majke i sina, sa jedne, i drugog sina, sa druge strane.

Nakon prvog talasa istraživanja 1993. godine zaključak je bio da etosom porodice dominiraju konformističke i materijalističke vrednosti – posedovanje i sticanje materijalnih dobara, kao i da se insistira na harmoniji koja deluje neiskreno.

Ekonomski kapital je početkom devedesetih poticao od rada roditelja – njihovih prihoda iz redovnog zaposlenja i očevog angažovanja u neformalnoj ekonomiji: ilegalna trgovina – šverc benzina (diversifikovana radna strategija), od udruživanja sredstava sa ukućanima (strategija oslanjanja na socijalne mreže podrške), kao i proizvodnje namirnica na imanju – okućnici u predgrađu (strategija prirodne proizvodnje). Kombinacija resursa i strategija je obezbeđivala standard koji su opažali kao zadovoljavajući. Sedam godina kasnije došlo je do pada standarda koji su ocenjivali kao nezadovoljavajući – majka je bila na bolovanju, otac na Birou za zapošljavanje sa minimalnim primanjima, dodatni posao nije donosio više dovoljno novca. Planirali su dalje investicije u kuću u predgrađu, izgradnju nekog lokala koji bi ostavili deci, ali u tom periodu nisu bili u mogućnosti. Nakon smrti supruge – oca, došlo je do velike materijalne krize koju su prebrodili izdavanjem stanova u kome su živeli. Situacija se popravila Milanovim zaposlenjem koje je omogućilo da se vrate u stan. U vreme poslednjeg intervjua Milan je dao otkaz na posao mesara i tražio posao u privatnoj firmi. Majka je, nakon što je proglašena tehnološkim viškom u fabrici, uzela otpremninu, prekvalifikovala se za gerijatrijsku negovateljicu, jedno vreme radila taj posao ali ga je napustila, da bi razmišljala o otpočinjaju samostalnog posla nege starih u prostoru kuće u predgrađu.

Obrazovanje kao kulturni kapital u ovoj porodici nije nikada bilo prioritet, nije se u njega ulagalo. Obrazovanje se smatra instrumentalnim – ono treba da obezbedi materijalnu sigurnost. Oba sina su završila srednje stručne škole koje su im obezbedile zanate – auto-mehaničarski i mesarski.

Kulturni stil porodice je tradicionalno konvencionalan. Dokolica je bila svedena, zbog nedostatka vremena i sredstava, na rad na kući u predgrađu, pasivan odmor uz TV, a druženja i izlazaka skoro da nije bilo. Majka je imala drugačiji ukus od pokojnog oca: ne voli da

gleda TV, ali voli da čita, više voli starogradsku muziku od narodne i slično. S obzirom da je dokolica bila orijentisana na porodicu, sada je majka usamljena, malo se druži i ne izlazi, a žali se da ne može da čita zbog nervoze i opterećenosti,

Majka takođe insistira da joj drugi ljudi nisu potrebni kao podrška i pomoć:

M: Ja u životu nikad ni na koga ne računam. Sama sebi sam uvek veza, pa tako lepo što sam sposobna da otvorim vrata i da iznesem ono što ja mislim. (2007.)

Na sličan način percipira i sina: *I on se na nikog ne oslanja, ne traži ničiju pomoć.*

Kao mali Milan je bio zaštićen, razmažen, nije stimulisan da uči, da se osamostaljuje. Bio je ljubomoran na brata, i u prvom intervjuu ostavljao utisak nekomunikativnosti i neiskrenosti (Tomanović – Mihajlović, 1997: 154). Prilikom drugog intervjuua kada je imao 12 godina bio je iskren i otvoren, opušten i topao.

Milan se tokom osnovne škole bavio raznim vanškolskim aktivnostima – mahom sportom i pevanjem u horu, ali one nisu bile usmerena na dodatno znanje. Tada su njegovi planovi bili da održi solidan školski uspeh i da uči za operatera na kompjuterima. Prilikom izbora srednje škole Milan je napravio pragmatičnu odluku da namesto neke škole opšteg smera upiše trogodišnji ogledni smer za mesara koji je stipendiran i obezbeđivao zaposlenje. Međutim, refleksivno gledano unazad, nije zadovoljan svojim izborom, pa su mu planovi da svoje aspiracije ostvari daljim školovanjem i naporima:

S: Da li si bio zadovoljan školom?

D: Pa nisam baš bio. To je trogodišnja škola, mogao sam bolje da upišem. Ne znam, ali dobro sad ću da upišem peti stepen, pa ću da vidim višu neku da upisujem. Peti stepen samo kao tehničar. ... Posle kao inženjer i tako. Pa preko te profesorke što mi je predavala tri godine praksu i to ona, preko nje to upisujem, pa polažem neku razliku. ...

S: Kako si zadovoljan poslom koji si izabrao?

D: Pa onako nisam nešto zadovoljan, ali moraću da radim sad neko vreme dok ne budem završio tu školu i tako. Moram nešto da radim ipak.

S: Planovi za budućnost?

D: Pa da, viša škola i peti stepen i da otvorim nešto svoje da imam, da budem. (2007.)

Milanove obrazovne i profesionalne aspiracije nisu usmerene ka sticanju znanja i razvijanju karijere, već ka materijalnom obezbeđenju. Njegovu biografiju su odredila dva *kritična trenutka*. Prvi je bio pomenuta bolest (neurološki poremećaj), nakon čega je popustio sa učenjem, izgubio motivaciju, kao i majka koja je popustila sa pritiscima za obrazovno postignuće. Drugi *kritični trenutak* koji se odigrao krajem osnovne škole bio je očeva smrt. On je uticao na to da je Milan po majčinim rečima „*morao prevremeno da sazri*“. Njegovo sazrevanje se ogledalo u tome što je svoje aspiracije prilagodio novonastalim porodičnim okolnostima i izabrao trogodišnju zanatsku školu koja je garantovala brzo zaposlenje. Iako se njegove želje i aspiracije stalno osujećuju okolnostima, Milan od planova ne odustaje. Ima unutrašnji akcioni potencijal i moguće je da će svoje planove ostvariti, uprkos okolnostima.

Iako rezignirana, majka ga percipira kao nekoga ko je delatan:

M: Pa iskreno ne očekujem ništa specijalno (od njega u budućnosti – prim. ST). Sve je to danas varljivo. Pošto je po prirodi uporan, više je tvrdoglav, ali ajde da ne bude mana nego vrlina. U suštini ostvaruje ono što zacrta. (2007.)

Ona, međutim, iskazuje i realistično – skeptični stav kada komentariše koliko su sinovljevi planovi realni za ostavarenje. Ovakav majčin stav i odsustvo podrške, može biti prepreka, jer je Milan veoma vezan za majku i ona ima veliki uticaj na njega.

Milanova zamisao budućnosti u domenu partnerskih odnosa i porodice jasno ukazuje na tu vezanost za majku, jer on svoj budući porodični život vidi u zajedničkom domaćinstvu sa njom⁷⁹.

Milanov kulturni ukus je sasvim neodređen *rurbani omnivori* – on sluša i gleda svašta, a ništa posebno ne izdvaja kao preferenciju ili averziju. Dokolicu provodi uz kompjuter, muziku, TV, lokalnim izlascima i šetnjama, ređe u noćnim izlascima, dok kulturne ustanove ne posećuje.

⁷⁹ Videti njegov iskaz u poglavlju o stilovima života mladih.

Socijalna mreža mu je veoma sužena i čine je majka (dok se od brata otuđio), jedan najbolji prijatelj, nekoliko drugara i devojka, ako je ima. Socijalne kontakte nije pominjao kao izvore podrške i pomoći, osim implicitno majku.

S obzirom na centralno mesto porodice i domena domaćeg u njegovom životu, Milanov je *stil života fokusiran oko odnosa*. Konzistentno tome njegova biografija je *standardna biografija – relacionalna*, u kojoj centralno mesto ima porodica, a sve delatnosti (obrazovanje i profesija) su u funkciji materijalnog obezbeđenja porodice. U tom smislu Milan ne iskoračuje iz etosa koji dominira habitusom njegove porodice. Naime, stiče se utisak da je on od povlašćenog položaja zaštićenog sina („princa“) koje je kao mali imao, nakon očeve smrti i zapošljavanja prešao u položaj i ulogu hranioca porodice, što je u saglasnosti sa patrijarhalnim habitusom njegove porodice.

Nedovoljni kapitali Milanove porodice – nedostatni ekonomski, kulturni i socijalni resursi, deluju kao strukturalna ograničenja. Milanova porodica je u pravom smislu „žrtva tranzicije“ sa mnoštvom akumuliranih gubitaka. Nasuprot njima stoji Milanovo delanje – donošenje pragmatične odluke u vezi sa obrazovanjem da se iskoriste strukturalne institucionalne mogućnosti (stipendija). Njegove aspiracije i planovi upućuju na strukturisano strateško delanje „korak po korak“, a ukoliko bi se ostvarili, ne bi promenili njegov habitus, ali bi doveli do promene društvenog položaja u pravcu socijalne promocije.

Branko

Brankova porodica je 1993. godine ostavljala utisak harmonične grupe u kojoj je prisutno potpuno slaganje roditelja i ne postoji izvor konflikta. Oboje su bili komunikativni, iskreni, složni. Bila je to porodica koja teži da prevaziđe nasleđe svog tradicionalnog porekla i patrijarhalnog vaspitanja. Oba roditelja su eksplicitno naglašavali da unose bitne promene u odnose i domen vaspitanja – potencirali su zajedništvo: aktivnosti, razgovore, odlučivanje. Etos porodice su činili ljubav, harmonija, zajedništvo i drugarstvo (Tomanović – Mihajlović, 1997: 162).

Oba roditelja su romskog porekla, potekli iz radničkih porodica – patrijarhalnih, ali skladnih, odrasli u Rakovici. Majka je svojim roditeljima zamerala rodno stereotipno patrijarhalno vaspitanje. Ona je završila srednju stručnu školu, ali je morala da se prekvalifikuje u radničko zanimanje. Otac je završio trogodišnju školu za radničko zanimanje.

Živeli su u patrilokalnom domaćinstvu sa svekrom i svekrvom. Branko ima pet godina starijeg brata. Stan nije zadovoljavao potrebe šestočlanog domaćinstva.

Nekoliko godina (dve ili tri) nakon prvog intervjuisanja došlo je do raspada porodice – razvoda braka koji je tekao veoma burno. Uzrok i povodi razvoda nisu sasvim jasni, jer svako od supružnika ima svoje mišljenje⁸⁰. Period razvoda je bio velika interakciona kriza i ostali su trajni poremećaji u komunikaciji. Sve je bilo kombinovano sa majčinim bolestima i operacijama. Branko je sa majkom prešao kod njenih roditelja, nedaleko od očevog stana u kome su mu ostali i baba i stariji brat. Nakon smrti svoje majke, Brankov otac je počeo da živi sa novom ženom u stanu roditelja, gde živi i Brankov stariji brat. Brankova majka je takođe poslednjih godina dovela novog muža u roditeljski stan. Njeni roditelji polovinu godine provode u vikendici, a ostatak vremena je u stanu petočlano domaćinstvo. Odnosi između bivših supružnika se nikad nisu normalizovali, a deca su se interakciono udaljila od oca i približila majci. U majčinom domaćinstvu vladaju dobri i harmonični odnosi, ne pominju se konflikti, majka i Branko deluju zadovoljno.

Od početka devedesetih porodica je imala problem sa ekonomskim resursima – svoj životni standard su opisivali kao *preživljavanje od danas do sutra*. Oboje su bili na prinudnim odmorima, majka i na bolovanjima. Potom je majka proglašena tehnološkim viškom u državnom preduzeću da bi prešla u privatnu firmu u istoj grani industrije – tekstilnoj, gde radi neprijavljena. Ekonomske strategije obuhvataju dodatne radne aktivnosti u neformalnoj ekonomiji – otac se bavio molerisanjem i preprodajom benzina, potom automehaničarskim i frizerskim zanatom, dok je majka čistila po kućama, udruživanje sredstava sa roditeljima u domaćinstvu, redukciju potreba, naturalnu proizvodnju – majka je šila odeću. I Branko i stariji brat rade od osamnaeste godine različite poslove koji nema-

⁸⁰ Videti u poglavlju o porodičnim promenama.

ju veze sa srednjom mašinskom školom koju su završili. Brankov prihod se mahom smatra njegovim – za troškove, a jedan deo daje u domaćinstvo.

Obrazovanje nije kulturni kapital u ovoj porodici, ne pridaje mu se značaj, ne insistira se na uspehu. Ono se ne vrednuje ni instrumentalno – škole koje su sinovi završili, a bili su i loši po uspehu, nisu im obezbedile zanat koji bi ih doveo do zaposlenja.

Kulturni stil porodice, a potom roditelja je konvencionalan folkorni – preferencije prema narodnoj muzici, programima koji su vezani za neofolk na televiziji, s tim što otac odavno voli da gleda dokumentarne programe, a majka filmove, a od skora naučno-popularne programe na televiziji. Novine i knjige se ne čitaju, a kulturne ustanove ne posećuju. Slobodno vreme, za koje oboje tvrde da ga nemaju, provodi se u krugu porodice ili lokalno u kontaktima sa susedima.

Socijalne mreže od početka čine mahom susedi, a izvor podrške su članovi domaćinstva, a instrumentalne pomoći (kod zapošljavanja npr.) – srodnici.

Branko je u sva tri talasa istraživanja bio otvoren, komunikativan i veseo. Od predškolskog uzrasta je delovao kao zadovoljna samostalna osoba sa izraženim Ja. U teškom periodu nakon razvoda, u osnovnoškolskom uzrastu pokazivao je izrazitu inteligenciju i zrelost u sagledavanju situacije. Situacija mu je bila naporna – između dve „zaraćene strane“, često je posećivao oca i bio mu naklonjen ali istovremeno je bio lojalan majci, pa Branko je razvijao strategije kako da se suoči sa njom⁸¹.

Branko ima veće sposobnosti nego što je ikada učenjem ostvario i uspehom pokazao. Kod njega postoji stalno zamišljanje na nivou aspiracija, ali ne i delatnost koja bi te aspiracije pratila. Tako u osnovnoškolskom uzrastu on govori o želji da upiše trgovačku školu:

D: Voleo bi da se više pozabavim jezikom, jer bi voleo da upišem trgovačku, a po proceni psihologa tu treba znanje jezika, voleo bi da budem trgovac, trebao bi uspeh da popravim. Od prvog do četvrtog bio sam stalno dobar, vrlo dobar, a sada od petog, peti sam prošao zbog ovog bombardovanja, nisam baš puno učio, nisam imao želju, sad od šestog isto nemam želju da učim, jer od ovog rata sve se poremetilo, niko živ ne uči. (2000.)

⁸¹ Opisane u delu o promenama u porodicama.

Završio je, međutim, i to jedva, trogodišnju srednju stručnu školu (za oružara) sa kojim ne može da se zaposli, već radi razne poslove do kojih dolazi preko socijalnih kontakata. Realan je i zna da mora da radi, jer nije opredeljen da se školuje:

Znači, kako sam napunio 18, odmah sam počeo da radim. Išao na to da vidim kakvi su ti poslovi, pošto mi je mama pričala da je to mnogo teško, ja sam sve tvrdio da nema tu ništa od škole. I, ovaj, i onda sam probao sve, da vidim kako je šta. I obično sam sam donosio odluke. (2007.)

Međutim, njegovi su planovi da završi frizerski kurs:

D: Pa planiram frizersku da upišem pošto već sam bio sa drugom kod Šobote, na primer. Pošto me zanimaju frizure i to. Pa sam planirao to, samo, skupo je, pa treba da skupim pare da bi imao para da idem u školu....Zato što je to jedino što me zanima, jedino što, što mi ne bi bilo dosadno da radim.... Pa ne znam, ja sam planirao to sad, sam da skupim pare, zato sam se i zaposlio. Pošto sam ja pre tog radio u kafiću, isto skupljao pare za to ... To se ide kao prva 3 meseca na praksu, kao opšta praksa kod njega, pa onda rad sa lutkama i tako.

S: I kol'ko traje?

D: 6 meseci.

S: I šta si mislio posle toga da ...?

D: Pa mislio sam ili da, pošto, pričao sam sa ocem i sa majkom nešto, pa i jedni i drugi, i jedni i drugi kad bi dali pare, nešto bi, voleo bi da otvorim neki salon ili tako nešto. Ili eventualno da radim tamo kod njih. (2007.)

Branko nema jasnu projekciju budućnosti – ni aspiracije, ni načine ostvarivanja tih aspiracija. Za budućnost planira završavanje raznih kurseva – frizerskog, jezika, kompjutera, dok se izdržava konobarskim radom u kafiću. U materijalnom smislu on očekuje nerealne stvari – da stambeno obezbedi majku da bi mogao da preuzme stan, ali istovremeno nema realan očekivani izvor sredstava.

Kritični trenutak za Branka bio je buran razvod, koji je rezultirao gubitkom kontrole od strane oba roditelja. Da ne skrene na stranputicu sprečile su mreže sigurnosti koje su činile obe babe i dobar odnos sa majkom, koja mu pruža toplinu i sigurnost, iako ga ne pod-

stiče na postignuće. Majka je svesna Brankove nedefinisanosti na životnom putu i nezrelosti, ali naglašava kao svoj izraziti uspeh što je njega i brata sačuvala od ulice:

M: Pa znate kako da ga opišem? On je, on je dete koje je puno energije. I, ne znam, jedino, jedino šta, šta mu zameram, to je lenjost. Ta lenjost je, ovaj, možda i uzrok toga što on, on ne može sebe da nađe i te mrzi ga ovo, te mrzi ga ono. Jednostavno, ne znam. Možda sam i ja tu možda suviše, možda sam i ja tu malo kriva, jer malo sam i ja više podmetala svoja leđa tamo gde je on trebao da odradi nešto i da razmišlja i da rešava nešto. .. Ali ovaj, kao prvo, prvo što bih kod njega istakla, to je poštenje. I kol'ko je sad to dobro u ovom ludom vremenu i ovom nepoštenom vremenu, ne znam. Ali, verujte mi da mogu, što kažu, što se tiče i M. i Branka, uzdignute glave da idem i zbog jednog i zbog drugog. To što je Branko ponovljao taj treći razred, to je, ne znam, to je, pretpostavljam da je to u nekom njegovom pubertetu, u nekom njegovom ludilu. On je, on je, u stvari, još je, detinjast je dosta. Detinjast je on dosta, iako ima, iako će sad 20 godina u novembru. Detinjast je dosta, takvog je duha nekog. Uvek je bio vedro dete ... (2007.)

Brankov kulturni ukus je *rurbani omnivori* sa averzijom prema rok i hevi metal muzici. Na televiziji gleda najpopularnije programe – Velikog brata, Grand, MTV, filmove, u bioskopima ređe komedije, novine čita, ali knjige retko. Njegova dokolica je ispunjena uglavnom socijalnim kontaktima – sa prijateljima i devojkom, najčešće u lokalnom okruženju u kraju, sa retkim izlascima na splavove sa živom muzikom. Ranije se bavio raznim sportovima rekreativno, sada se ne bavi zbog posla. Najvažniji socijalni kontakti su mu nekoliko najbližih dugogodišnjih prijatelja, koji su i izvor podrške, a instrumentalnu pomoć dobija od srodnika.

Brankova socijalna biografija se oblikovala pod uticajem niskih kapitala porodice – ekonomskog, a posebno kulturnog, potom *kritičnog trenutka* koji je doprineo gubitku roditeljske kontrole, ali i odnosa poverenja i topline sa članovima porodice, posebno sa majkom. On, međutim, nedostatne resurse ne doživljava kao osujećenje (strukturalna ograničenja). Bez većih ličnih aspiracija i bez roditeljskog podsticaja Branko živi život pod parolom *snadi se*, prihvata mogućnosti, bez delatnog stvaranja, njegovo delanje je prilagođavanje okolnostima i mogućnostima. Porodični i lični odnosi su mu od najvećeg

značaja tako da se njegov životni stil može okarakterisati kao *stil života fokusiran oko odnosa*, a projektovana budućnost ukazuje na *standardnu biografiju – relacionu*. Iako njegova nezrelost i nedefinisanost nosi elemente postadolescentnog, on ne odbacuje odraslost hipostazirajući mladost. Brankov lični habitus odgovara porodičnom habitusu i njegova socijalna biografija predstavlja njegovu reprodukciju, kao i socijalnu reprodukciju društvenog položaja roditelja.

Nevena

Nevenini roditelji su oboje lekari koji su se tokom studija doselili u Beograd iz manjih gradova u Srbiji. Oboje potiču iz porodica stručnjaka, koje su im dale znatnu podršku – materijalnu pre svega, za osamostaljivanje i zasnivanje porodice.

Tokom prvog talasa istraživanja 1994. godine, bili su harmonična tročlana porodica u samostalnom domaćinstvu – kućici na Vračaru koju su kupili uz pomoć roditelja. Kuća je i po kvadraturi i po sobnosti odgovarajuća za tročlanu porodicu, mada su oni priželjkivali veću kuću sa većim (a ne zajedničkim) dvorištem. Iako je otac imao nešto tradicionalnije poglede na roditeljske uloge, a oboje imali zamerke na roditeljstvo u smislu nedostatka vremena, nije postojao konflikt. Planirali su još jedno ili dvoje dece. Oboje su bili fokusirani na dete, ali i na posao i druženje. Etos porodice je činilo investiranje u dete i razvijanje ličnih karijera.

Tokom drugog intervjuisanja, 2000. godine atmosfera je bila čudna, napeta i konfliktna. Roditelji su bili u veoma lošim odnosima – što nisu krili; otac je načinjao temu, ali majka nije bila spremna da priča o tome, pokušavala je da sakrije. Pokazivali su veliko nezadovoljstvo jedno drugim i bračni konflikt je bio centralna tema razgovora, a ne dete. Nevena je opažala konflikt roditelja, verovatno su svađe bile učestale, ali se povlačila u sebe – govorila je da nema kome da se poveri, bila je fokusirana na kućnog ljubimca – psa.

Nakon intervjua 2000. godine usledio je razvod. Nevena je ostala sa majkom u istoj kući, a otac se odselio i kasnije oženio i dobio decu. Prvih godina odnosi su bili napeti: majka besna, Nevena je optuživala, otac bio distanciran. Vremenom su se sredili – Nevena

je prisustvovala skorašnjem očevom venčanju⁸². Ne viđaju se redovno, ali relativno često i otac brine o njoj i daje joj pomoć i podršku, uključen je u njen život. Majka je otvoreno i iskreno pričala o razvodu i svemu što se dešavalo. Delovala je pomalo usamljeno, a možda melanholično apatična – izgovarala se na umor i godine. Odnos između majke i ćerke se tokom vremena učvrstio, postao recipročniji i pun obostranog razumevanja. Nevena ima dobar odnos sa majkom, vidi se da poštuje njeno mišljenje i prihvata sugestije. Majka razume, prihvata i podržava Nevenu i ponosi se njom.

Izvor ekonomskog kapitala u porodici su primanja koju u državnoj službi ostvaruju roditelji. Nisu se bavili dodatnim radom za zaradu, a stambeni prostor su obezbedili uz pomoć svojih roditelja. Uglavnom su uvek bili zadovoljni svojim materijalnim standardom, jer su mogli da priušte normalan život i letovanja u svakom periodu.

Kulturni kapital ostvaren kroz obrazovanje je u ovoj porodici veoma važan. Roditelji su orijentisani na karijere – ulagali su u sebe kroz specijalizacije, a otac i kroz dodatna usavršavanja u inostranstvu, pa je on ostvario veći napredak u karijeri. U Nevenino obrazovanje se uvek polagalo: školski uspeh je bio podstican, a uvek se bavila i dodatnim aktivnostima, uglavnom učenjem jezika i sportom. Iz tog razloga, ona sada ima specifičan odnos prema značaju dodatnog obrazovanja, koji vidi kao „širenje vidika“:

D: Pa idem na engleski sada privatno. To mi je super, to mi je onako veselo društvo. Svi su malo mlađi od mene, ali su onako zanimljivi. I zanimljivo mi je da tako, pošto su u toj školi svi predavači iz Amerike, Engleske i tako to...jer nam je nam zanimljivo kad ubace neke svoje životne priče šta se dešavalo i to. Zanimaju me tako strani ljudi, kulture i ostalo. Pošto smo mi ovde nekako u Srbiji, čini mi se sve je homogeno. Svi smo beli, svi smo hrišćani, svi smo ... Ne znam – klasični smo. Ja bih nešto što nije klasično. (2007.)

Kulturni ukus roditelja je konvencionalno urbani: na televiziji se gledaju vesti, političke emisije (otac) ili filmovi (majka), otac čita novine i stručne knjige, a majka popularnu beletristiku (u poslednjem istraživanju iskazuje da je odustala od čitanja zbog nervoze), muzički ukus oca je više urbani, a majke rurbani omnivori. U bioskop i

⁸² Vidi u poglavlju o promenama u porodicama.

pozorište (osim dečijeg, kad je Nevena bila mala) su retko išli, ali je majka nakon razvoda uvela izlaske u pozorište i na koncerte.

Dokolica u ovoj porodici je bila različita u tri različite faze – zavisno od odnosa supružnika, interakcija i stepena integracije u porodici. U prvoj fazi, naglasak je bio na zajedničkom druženju sa prijateljima, dok je u drugoj fazi dokolica postala privatizovana i atomizovana:

T: Posle posla, provedem dosta vremena ovde na računaru, ili sednem ovako malo ili se vidimo s nekim 3-4 puta sedmično. Tako provodimo slobodno vreme, a ako pitate da li mi idemo da šetamo, idemo u bioskop, ili ovako, to ne radimo iz prostog razloga, što i ako treba da dođe do toga jedno drugog iznerviramo u takvim situacijama.

S: Kako vi provodite slobodno vreme?

M: Igramo igrice svi zajedno na kompjuteru, nemamo neke zajedničke izlaske. (2000.)

U trećoj fazi se kroz provođenje slobodnog vremena vidi da je majka delom usamljena, a delom inertna (npr. igra igrice, a nema živaca da čita, niti volje da se potruži oko druženja)⁸³.

I socijalne mreže su se tokom vremena sužavale: od prve faze intenzivnog druženja, gde se preko 40 osoba pozivalo na slavu, a kuća bila „otvorena“, preko druge faze gde su počela zatvaranja krugova:

T: Ima više od 5-6 porodica, još smo sad smanjili u odnosu na to kako je bilo nekad, pre 6 godina, kad je bila luda kuća, nema dana da neko nije ovde, sad je fino. (2000.)

do majčine delimične izolacije i svođenja kontakata na par prijateljica i nekoliko kolega. Majka podršku i pomoć dobija od najbližih prijatelja, a instrumentalni socijalni kapital za budućnost deteta se vidi u očevim kontaktima.

Nevena je od predškolskog uzrasta bila teška u ostvarivanju društvenih kontakata, ali lojalna:

⁸³ Videti šire u delu o kulturnom ukusu.

Mali sam namćor, ne volim baš mnogo da upoznajem nove drugove, ali kad ih upoznam – volim da se družim sa njima. – govorila je za sebe sa 12 godina.

I kao devetnaestogodišnja devojka nastavila je da iskazuje razočaranje drugima i odnosima sa njima⁸⁴.

Bila je i ostala veoma određena, organizovana, uporna i tvrdoglava:

Dobru osobinu ne znam, a loša je ta što sam tvrdoglava. Odlična sam, ali nisam baš zadovoljna, jer sam imala tri četvorke, a sad sam ih malo popravila. Hoću da imam sve petice. Volela bi da budem veterinar ili farmaceut. – govorila je za sebe sa 12 godina. (2000.)

Nevenina determinisanost je delom odlika karaktera, a delom je samostalnost negovana od osnovnoškolskog uzrasta, kada je stekla poverenje roditelja da može i hoće samostalno da napreduje. Njena prva veća samostalna odluka i delanje je promena srednje škole, što su roditelji podržali. Sada, ona deluje veoma autonomno i odlučno. Nasmejana je i vedra, govornjiva i elokventna, zrelo rezonuje, otvorena i iskrena. Prilično je određena u onome što želi u životu, mada opcije kako će se to ostvariti ostavlja otvorenim⁸⁵. Stil života koji Nevena potencira je *fokusiran oko obrazovanja*. Normativni model odrastanja koji je ona predstavila⁸⁶ odredila sam kao *nestandardno – individualizovanu biografiju*, sa elementima *postadolescentnih* previranja: okrenuta je više ka sebi, nego odnosima sa drugima, napredovanju i sticanju, ali i postmaterijalistički orijentisana ka uživanjima, a njene opcije i u privatnom i profesionalnom domenu u budućnosti su otvorene.

Kritični trenutak u Neveninoj biografiji bio razvod roditelja kada je imala 12 godina, čiji je ona bila svedok, ali ne i učesnik, što pokazuje sledećih par iskaza:

S: A šta te kod tate nervira?

D: Kad se svađa sa mamom, a ja mislim da nije u pravu.

⁸⁴ Vidi šire u delu o socijalnom kapitalu.

⁸⁵ Vidi u delu o stilovima života.

⁸⁶ Detajno iznesen u delu o stilovima života.

S: Šta radiš kad se svađaju?

D: Nekad kažem, šta mislim i da se svađaju zbog gluposti, a nekad ih pustim da se malo isvađaju i odem u svoju sobu i tako. (2000.)

S: Da li razgovarate?

M: Onoliko koliko ona traži.

S: A svi zajedno, da li pričate o porodičnim problemima sa njom?

M: Ne.

S: Da li ona traži da bude upućena?

M: Uglavnom ne. Povlači se. (2000.)

Nakon prvog perioda nerazumevanja, besa i optuživanja, Nevena je razumela i prihvatila situaciju i promenu, pa su odnosi nanovo integrisani između nje i oca, između nje i majke i između bivših supružnika. I Nevena i majka su time veoma zadovoljne što ističu⁸⁷:

M: Govorila sam joj: Sve što meni kažeš, sve apsolutno možeš i tati. To što se među nama desilo ti je između nas, to nema nika-kve veze sa tobom. Mislim da sam to odigrala sasvim OK. Mislim da tome u prilog govori da mi sad imamo sasvim korektan odnos. (2007.)

Na određeni način, korist od krizne porodične situacije bila je u Neveninom sazrevanju u odnosima sa roditeljima, posebno sa majkom. Koliko je njihov odnos više prijateljski, bliži i demokratičniji, vrlo rečito pokazuju iskazi kojima opisuju međusobni odnos:

D: A šta ja znam, pričamo o mojim studijama s vremena na vreme. O školi ne toliko u principu, uspeali su da mi zacrtaju da ja sama znam da je meni korisno da budem dobra u školi. Tako da u principu gledam da budem odlična. Sad da li dobijem nekog keca to nije toliko bitno. Pričamo, šta ja znam, pričamo o inostranstvu, o letovanju.

S: Išla si sama na letovanje?

D: Nisu tako strogi. Naravno da ima nekih granica, ali mislim da sam dovoljno odgovorna da mogu da me puste. Čak i znači samo-

⁸⁷ Videti šire u delu o promenama u porodicama.

stalna, ne bi imala problema da živim sama. To i ja mislim i mama misli, tata ne znam koliko zna, mada ja mislim da i on to misli. Prilično sam samostalna, mislim da mi ne treba niko. (Nevena, 2007.)

M: A o čemu najčešće razgovaramo? Pa šta njoj bude problem ili kad oseti potrebu, nemam ja sad sa njom... Ja njoj trebam baš za to, kad je nekad, kad njoj nekad dođu žute minute da se isprazni ili da se posavetuje u vezi nečega. Sve ostalo može sama. Ja komotno mogu da je ostavim i da ne razmišljam – samostalna je. (Nevenina mama, 2007.)

Očigledno je da je samostalnost jedna od osnovnih tema u Neveninoj biografiji. Ona je podsticana u učenju, odlučivanju, izlascima, učenju vožnje – od strane oba roditelja, a posebno majke sa kojom živi. Majka od nje očekuje samo da bude dobar student i da završi studije, u svemu je podržava i smatra da je ona: *Pametna, emancipovana, mlada žena.*

Po Neveni ostvarenje pune samostalnosti podrazumeva i materijalnu situiranost, veću nego što smatra da su joj roditelji obezbedili⁸⁸. Aspiracija ka sticanju u materijalnom smislu odredila je njenu pragmatičnu odluku o izboru studija:

S: Kako je došlo do toga da hoće da studira ekonomiju?

M: Pa razmišljali smo se. E da, njoj je sad vrlo bitno da ona ima puno para u životu. I onda smo razmišljali sa kojim zanimanjem bi ona mogla da ima puno para u životu. Koje je to gde su plate velike. Koje je to zanimanje.

... E sad verovatno ovo društvo sa kojim je, idu i drugarice na ekonomiju, pa su one jednostavno rešile sve zajedno da bi to bilo nešto što bi mogle da se iskažu i dokažu i zarade pare. (Nevenina mama, 2007.)

Važna tema u Neveninoj biografiji je orijentacija ka inostranstvu, za koju moguća motivacija leži u njenom stalnom osećanju neuklopljenosti u okruženje i društvene mreže:

D: Ja sam inače htela da idem negde u inostranstvo. Ta ideja stoji od moje druge godine za četvrtu. A kad je došla ta četvrta,

⁸⁸ Što može potencijalno biti izvor konflikta. Videti Neveninu projekciju budućnosti u delu o stilovima života mladih.

nije nešto kao... U principu ja želim da idem, prvenstveno zato što mi nije ovde ok. Tu sam ja i sve to, ali to nije nešto gde se ja u potpunosti pronalazim. Sad ne kažem ja, mogla bi da nađem društvo neko, ali ovde mi je nekako društvo površno koje imam. Sa druge strane, kad razmislim – ja sam ga birala, manje više sam svesno ušla u sve to.

S: Površni su po načinu na koji provode život ili kako?

D: Pa i o tome i po nekim tako razmišljanjima, osećanjima. Jednostavno, ne znam. Kad mi je teško, kad želim nekom da se izjadam, nemam kome. Ne bi me razumeli, mislim da nisu dovoljno široki. Ali dobro to je moje mišljenje. Baš bih volela da odem u inostranstvo da studiram. Sad naročito kod drugarice koja u Madridu studira.

... Pa sam htela fakultet u inostranstvu, pa eto kao sad se spremam ovde, pa kao ajde prvu godinu ovde sad, pa sledeću, tako. Otići ću jednog dana, ako ništa na poslediplomske studije. Volela bi malo da idem da vidim kako se živi drugde. Jer kad putujem i vraćim se ovde potpuno mi drugačija slika o svemu. I nekako mi malo izgleda ova Srbija jadna i bedna i sve to i eto. (2007.)

Nevenin kulturni ukus je nedistinktivan *rurbani omnivori* – ona sluša ono što većina iz društva sluša, ali preferira MTV tip muzike, neselektivno gleda televiziju, mada izražava interesovanje za vesti, čita manje nego što bi želela, jer je opterećuje zadata lektira, volela bi više da ide na koncerte klasične muzike. Dokolicu provodi u druženju i šetanju psa, radnim danima izlascima lokalno u kafiće, a vikendom u klubove i splavove u gradu sa društvom. Bavila se košarkom, pa jahanjem, a sada ide na kurs engleskog. Iako se žali na svoje društvene mreže i stalno iskazuje razočaranje, Nevena ima dve bliske prijateljice (od kojih je jedna u inostranstvu) i dva dobra druga.

Nevenina socijalna biografija se oblikovala pod uticajem visokih kapitala porodice – ekonomskog, a posebno kulturnog, potom *kritičnog trenutka* (razvoda roditelja) koji je doprineo njenom sazrevanju, ali i odnosa poverenja, razumevanja i podrške koje je dobijala i dobija od članova porodice, posebno od majke. Podsticanje samostalnosti i poverenje u njene odluke stvorili su od Nevene delatnu mladu osobu, koja zna šta hoće, ali zna i da se potrudi da to ostvari. Njena je biografija nestandardna u smislu da ona kalkuliše sa različitim opcijama u budućem profesionalnom (više) i privatnom (manje) životu,

ne napuštajući opredeljenje ka post-materijalističkim aspektima stila života kao što su putovanja, upoznavanja novog i uživanja. U tom smislu Nevena će „iskoračiti“ iz porodičnog habitusa.

Bojan

Bojanova je inokosna četvoročlana porodica (ima osam godina starijeg brata), koja od početka samostalno živi u nasleđenom stanu u vlasništvu u centru grada. Stan je pretesan za potrebe četvoročlane porodice, dnevna soba je kombinovana sa spavaćom a često se u njoj i radi, sinovi dele neveliku sobu. Roditelji su zakupljivali, a potom i otkupili omanji poslovni prostor u susedstvu u kome je radnja (za fotokopiranje) i radni prostor (za crtanje).

Oboje roditelja su Beograđani: otac je višeg porekla (roditelji sa višim školama) i obrazovanja (postdiplomske studije) od majke – čiji su roditelji imali radnička zanimanja, a koja je završila srednju umetničku školu. Iako su svi u porodici opredeljeni za istu oblast – dizajn, postoji asimetrija u rodnim ulogama u profesionalnom domenu – otac i stariji sin su se opredelili za izgrađivanje karijere, dok je majka preuzela da vodi mali porodični posao, koji je značajan i stalni izvor prihoda porodice.

I roditeljske uloge su asimetrično komplementarne na tradicionalan način: otac je smatrao da njegova obaveza da materijalno obezbedi porodicu („da što manje osete sankcije“), ali je sebi i zamerao preopterećenost poslom i nedovoljno vremena za decu. Sa druge strane, majka je od porodice, dece i njihovog školovanja stvorila centar svog bivstvovanja. Pokazatelj manje posvećenosti oca je i to što je on učestvovao u prvom od tri intervjuja, dok je naredne izbegao.

Majka je uvek inistirala na participativnom odnosu u porodici – tako da tu postoji zajedništvo u radu i aktivnostima, svi naglašavaju „sve radimo zajedno“:

M: Svi četvoro učestvujemo, nemamo direktno da je moje kuvanje ili nešto, nego svi učestvujemo u tome. Stariji sin i suprug isto znaju da kuvaju. Ustaljene su to navike, ne određujemo ko će šta da uradi nego teče samo po sebi. (2007.)

Majka je osamostaljivala sinove tako što ih je postepeno upućivala u domaće aktivnosti i nagrađivala tim što su „zarađivali“ radeći kućne poslove:

M: Oni nemaju džeparac nego im dajem platu kad nešto urade u kući, od pranja sudova do usisavanja, oni za to dobiju platu. Pričala sam Vam i ranije, kad odemo na pijac i pustim Bojana, još kad je imao 2-3 godine da sam bira paradajz, i kad shvati kako je truo, on sad zna da kupi dobar paradajz, i s puno poverenja ga pošaljem da ide da kupi paradajz. Znači, potpuno učestvuje u organizaciji života u kući, sve što se dešava, sve treba da zna. (2000.)

Majka takođe nastoji na zajedništvu u partnerskim odnosima: tokom drugog talasa istraživanja, bilo je očigledno da se otac udaljava, bio je nezainteresovan, povremeno besan, izlazio sam i sl., i da postoji bračna kriza. Tu napetost i konflikte je opažao i dvanaestogodišnji Bojan:

Mislim da mi se sviđa moj tata, ali stalno je nešto ljut. ... Oni se posvađaju ako tata ide s prijateljima u kafanu i ode, a mama ne ide, pa se ona ljuti, svađaju se nešto, a ja se bavim da probam da ih smirim. Pokušavam da se ne svađaju, da ih malo razdrmam. (2000.)

Kriza je prevaziđena prvenstveno majčinim nastojanjem da supruga zainteresuje za zajedničke aktivnosti i izlaske.

U pitanju je porodica izrazitih individualaca, čiji etos čine nekoliko različitih ciljeva: individualno postignuće članova („da se trudom uspe“), materijalno obezbeđenje i participativno porodično zajedništvo:

S: Šta vam je u porodici najvažnije?

M: Pre svega druženje i pažnja, dodiri, da deca odnesu iz kuće ono najlepše, što će pamtili, lepi rođendani, ukusno aranžiran sto za ručak, da se smejemo, da svi četvero stanemo u vozić i skačemo po kući.

S: A suprug?

M: On smatra, kao glava porodice, da je glavno da porodica bude materijalno obezbeđena, on najviše o tome razmišlja. Ja smatram da je potrebno da budemo što više zajedno, ali puno je bitna i ta materijalna podloga. (2000.)

Ekonomski kapital porodice potiče od kombinacije plata iz državnog sektora obrazovanja – otac, pa potom i stariji sin, od malog privatnog posla (fotokopirnica koju vodi majka), stalnih honorarnih poslova: dizajnerskih i stolarskih, kojim se bave otac i oba sina. Bojan ponekad radi za svoj džeparac i za posebne troškove:

S: Pomenuo si da si radio za džeparac?

D: Pa da, to – stolarija, to sam radio. Ali i ovako, ako ispadne neki posao. Neke kompjutere sam umrežavao. Svašta čujem, odem da pomognem, pa naučim sve što može da bude korisno u životu. (2007.)

Svoj standard su opisivali kao solidan, osim početkom devedestih kada su se žalili na njegov pad. Međutim, nedostaje im „nadogradnja“ – putovanja u inostranstvo i stručna usavršavanja.

Obrazovanje se shvata specifično, kao mnogo šire od školovanja, i u njega se kao u kapital ulaže: kroz dodatne aktivnosti koje imaju veze sa umetnošću, posete kulturnim ustanovama, kupovinu knjiga i slično:

M: Vrlo malo važnosti pridajem školi kao takvoj, i smatram da nije osnovne škole, da bi ja imala još najmanje dvoje dece, jer ja jako volim decu, mislim da je škola vrlo primitivna i ne insistiram na učenju. On je fantastično dete, vrlo je konstruktivan, organizovan, velika su mu interesovanja, puno radi na kompjuteru, voli da radi i sa starijim sinom zadatke sa Akademije. Njegova interesovanja su se svela na ono što mi radimo, puno je u tome. Vrlo sam zadovoljna njegovim obrazovanjem i odrastanjem i ne insistiram mnogo na učenju u školi. Sve svoje obaveze sam izvršava, bez mog uči, uči i više ga ne pitam šta ima novo u školi. ... Vrlo je razuman i odgovoran, ja ga nekad malo kritikujem da se malo više potruđi u školi, ali pošto ja ne smatram da ta škola vredi, onda ne delujem iskreno. Više volim ta njegova interesovanja, da otvori enciklopediju, i da traži neke stvari, nego škola. Vrlo velika interesovanja ima, vrlo je obrazovan, ja sam prezadovoljna njime. (Bojanova mama, 2000.)

Dokolica roditelja je raznovrsna: čine je aktivnosti druženja, povremeni odlasci u pozorišta, rekreacija, odlazak u plesnu školu i slično. I pored opterećenja poslom, postoji napor, posebno kod majke,

da se dokolica osmisli⁸⁹. Televizijski programi se relativno redovno prate i to pre svega informativne i obrazovne emisije i filmovi. Oba roditelja čitaju: majka beletristiku, a otac stručne knjige. Kulturni ukus iskazan kroz muzičke preferencije je urbani: preferiraju rok, bluz i latino muziku.

Imaju relativno širok krug socijalnih kontakata, koji se ponešto suzio tokom godina, sastavljen od prijatelja uglavnom iz okruženja. Pored druženja, podrške i pomoći, prijateljske mreže su izvor informacija i kontakata kojim obezbeđuju poslove.

Od predškolskog uzrasta, Bojan je opisivan kao izuzetna ličnost sa mnoštvom dobrih osobina; otac je govorio da je on „maltene savršen“, a majka da je „vaspitano i srećno i zadovoljno dete; pričalica, radoznao, uredan, pedantan, voli da se igra sam, stabilan i iskren“. Kao dvanaestogodišnjak Bojan je iskreno i otvoreno odgovarao u intervjuu, videlo se da je poseban i da je toga svestan, pametan i zreo za svoj uzrast, ali ne nadmen i nadobudan. Kao takav, on nije bio sasvim prihvaćen od strane vršnjaka, bio je ismevan kao feminiziran, zbog toga što se bavio latino plesovima:

M: U školi Bojan nije možda mnogo prihvaćen, jer se zaista razlikuje od druge dece; on je živo i dobro dete, ali nije nemiran. Ali on je to prevazišao, bilo je tu i vređanja i omalovažavanja kad je krenuo na ples. Neka njihova nekultura i nekultura njihove porodice se prenela na to da oni njega vređaju, ali smo to uspeli da prevaziđemo. On je probao da objasni drugovima da on dva sata drži devojčicu u naručju i da igra sa njom i da to nije ništa nastrano. On se potpuno razlikuje od te dece, nema ista interesovanja kao i oni i ne uklapa se u društvo. Smatram da u razredu nema ni jednog druga. (Bojanova mama, 2000.)

Ta neprihvaćenost tokom rane adolescencije je očigledno ostavila negativna sećanja na odrastanje, što se vidi iz jednog Bojanovog iskaza:

S: Kako bi ti sebe opisao kao osobu? Kakva si ti osoba?

D: Iskrena šta ja znam, uglavnom pozitivna, dosta ovako zabavna, dosta humora ubacujem u sve. Izbacujem nervozu, jer sam ranije bio stalno nervozan, da kažem histeričan. A sad sam ...

⁸⁹ Videti u delu o kulturnim stilovima.

S: Kad je to ranije?

D: To je prestalo kad sam krenuo u srednju školu. To su neki prelazi. Sad uglavnom sve pretvaram u smeh.

S: Bio si opterećen nervozom u višim razredima?

D: Ne, bio sam klinac. Nisam bio svestan ničega i mnogo sam se nervirao zbog gluposti. Sad vidim da ništa nema svrhu nerviranja. (2007.)

Sa devetnaest godina on je ozbiljan, ali duhovit, veoma zreo u opažanjima, realan u očekivanjima, uravnotežen. Saradljiv je, elokventan, ali nije pričljiv. Ima pomalo ironičan odnos prema svetu i prema roditeljima.

U Bojanovoj biografiji nema *kritičnih trenutaka* – njegova lična biografija se formira pod uticajem opredeljenja koje se neguju u njegovoj porodici: individualizma, samostalnosti i postignuća.

Još kao dvanaestogodišnjak, u svojoj viziji budućnosti bio je prilično određen i veoma samopouzdan:

S: Šta bi voleo da budeš?

D: Profesionalni plesač ili da vozim automobile, jer mi se to sviđa. Mislim da bi bio mnogo talentovan za svašta, nisam još odlučio.

S: Čime bi voleo da se baviš?

D: Da budem arhitekta, da idem u inostranstvo jer je ovde jako loše, voleo bi u Parizu.

S: Da li bi voleo da imaš porodicu?

D: Da, dobru porodicu, dvoje-troje dece, da ne vozim loša kola, da ne budem siromašan.

S: Koju bi srednju školu upisao?

D: Srednju dizajnersku, imam velike šanse, ja za svoj uzrast super crtam automobile, pomažem bratu kod nekih modela, imam super ideje, od Lego kocki svašta pravim, voleo bi da znam koliko zarađuju ljudi što prave te kocke, pa se onda to proizvodi. Ja bi mogao svašta da zamislim, jer ja od njih svašta radim, svi mi kažu da sam duplo bolji u svemu od svih, to mi svi kažu. (2000.)

Samostalnost se negovala između ostalog i roditeljskim opredeljenjem da je džeparac potrebno zaraditi:

Spremim celu kuću pa dobijem platu, pa onda štedim. Jednom sam kupio patike, rolere sam dobio pa sam prodao, pa sam kupio patike, i tako. Kupio sam jednom Ekšn mena, igračku.

– govorio je Bojan sa dvanaest godina, a sa devetnaest je izražavao zadovoljstvo takvim stilom vaspitanja:

D: Nemam uopšte džeparac, šta zaradim sam – to je to. Jedino sad ovo, tako, uglavnom mi brat pomaže oko finansija.

S: Od roditelja retko dobijaš novac?

D: Uglavnom su me vaspitali – radio sam po kući dok sam mali bio – za džeparac. To je zato da bi kasnije bilo lakše u životu da se snađem. Mislim, već sam navikao na to. Bolje to, nego da me razmaze.

S: Kaži mi: novac koji si tako zaradio je li ti pomagao kao džeparac, ili si imao neku namenu za njega posebnu?

D: Uglavnom sam ga koristio za polaganje vozačkog ispita. Ne znam, ulagao sam u neke stvari koje će mi biti korisne, nisam se razbacivao. (2007.)

Njegova određenost, samostalnost i odgovornost je konstantno podržavana od strane roditelja:

M: U ovom periodu kad je diplomski i matura, sve na gomilu, on se u to vreme prijavio za polaganje za motor. Samo je rekao: ja sam izradio lekarsko, sve sam završio i polažem testove. Mislim to je opet nešto, nije se konsultovao i pitao. On kad ima para, on to skuplja. Potpuno je svoj. On je to isplanirao, on je odvojio pare, odrekao se izlazaka i ne znam čega. To je isplanirao i to je uradio. Uvek ono što isplanira zna šta će da ostvari i mislim da će tako da ide kroz život. (Bojanova mama, 2007.)

Bojanov stil života je fokusiran oko obrazovanja i razvijanja karijere, a biografija kombinacija *standardne individualizovane biografije* sa elementima *postadolescentnog* modela odrastanja:

S: Znači između 30 i 35 godina planiraš da se oženiš?

D: Pa tako nešto, verujem da ću tada da postignem nešto u životu. Imam 11 godina do tada.

S: Neke osnove što si rekao. Da li samo materijalne osnove ili si mislio još neke osnove, neke druge uslove za brak?

D: Pa uglavnom materijalne. Dobar posao i stalne prihode.

S: A ovako, psihološki kad bi bio spreman za brak?

D: Pa mislim da sam već spreman za bilo šta u životu psihološki. Mislim da sam shvatio i više nego što sam trebao.

S: Ali te sa 25 godina brak ne zanima?

D: Želim dok sam mlad da uživam, ne bi da se vezujem nešto previše dugo. (2007.)

Oblast partnerskih odnosa je ta u kojoj su posebno vidljiva Bojanova previranja između težnje ka sazrevanju i želje da se ostane „mlad i slobodan“ što duže. Sa jedne strane, on smatra da je za zasnivanje porodice potrebna materijalna sigurnost: „*moram neki temelj da postavim da se ne bi posle iz problema izvlačio*“, a sa druge strane, ima strepnju od ograničavanja slobode i od monotonije partnerskih odnosa:

S: Kakvo je tvoje mišljenje o zajedničkom životu?

D: Mislim da to ne može baš dobro da uspe. Tu ispadne dosta svađe i teško je naći osobu sa kojom može da se tako deli. Dosta to ispadne loše uglavnom. Ipak treba da se napravi neka pauza, da tu može nešto novo da se ispriča, da to ne bude dosadna veza. (2007.)

Kada je u pitanju ekonomski kapital, rečeno je da Bojan aktivno učestvuje u obezbeđenju vlastitih potreba, kao i da investira u aktivnosti koje su za njega značajne, bilo u oblasti dokolice, bilo u oblasti šire shvaćenog obrazovanja. Tu se naizrazitije vidi njegovo delanje u ostvarivanju kratkoročnih i dugoročnih planova.

Bojanov kulturni stil se formirao pod uticajem roditelja i starijeg brata, ali je bio određen i na uzrastu od dvanaest godina. Po svojoj izgrađenosti i nekim elementima njegov kulturni ukus bi mogao da se odredi kao *elitni omnivor*⁹⁰, ali nije distinktivan u smislu ekskluzivnosti. Dokolicu se trudi da ispuni raznovrsnim aktivnostima, a grupa prijatelja „istomišljenika“ mu je važna socijalna podrška i u osmišljavanju dokolice:

⁹⁰ Videti u delu o kulturnim stilovima.

Mislim tu smo svi negde na istim talasnim dužinama. Ista razmišljanja imamo i tako. Pa ne znam, isto gledamo na život. Shvatili smo neke stvari pre vremena, da nema to toliko poentu i treba uživati u životu što više. Ne treba raditi kao konj i onda na kraju da umremo, a to mora da se desi kad tad. Šta ja znam. Ne znam kako baš da objasnim.

S: To je tvoj pogled na život: treba živeti punim plućima?

D: Shvatili smo da nema baš poentu. Ali ne treba gubiti nadu, treba nešto pronaći zanimljivo.

S: Kad kažeš da nema poentu, šta misliš?

D: Nije da nema poentu, ali čemu sad sve, čemu. Čemu škola? Idemo u školu da bi učili, posle nađemo neki posao. Kad ćemo posle ceo život da radimo. Nemam nekih preterano lepih stvari tu. Gledam da ubacim nešto zanimljivo tu. Uglavnom svi idu u gimnaziju i tamo ne može da bude zanimljivo. Ovde uglavnom kroz crtanje i nešto kreativno, da se promeni sve to monotono. (2007.)

Ovaj Bojanov iskaz ukazuje na postmaterijalističku hedonističku orijentaciju – samorealizacije kroz uživanje, ali i kroz kreativnost.

Bojanova socijalna biografija se formirala pod uticajem dostatnih kapitala porodice: ekonomskog, socijalnog i posebno kulturnog na kome se insistiralo, kao i porodičnog etosa u okviru habitusa koji podstiče individualnost i postignuće, ali i podršku i saradnju. U oblikovanju vlastitog životnog puta Bojan delatno koristi strukturalne mogućnosti koje mu daje nastavljanje porodične profesije, čime će reprodukovati socijalni položaj svoje porodice. Istovremeno, njegova postmaterijalistička orijentacija ka samorealizaciji kroz uživanje i stvaranje, predstavlja individualizaciju njegove životne putanje.

Dragan

U pitanju je inokosna četvoročlana porodica (Dragan ima šest godina starijeg brata), koja živi vlastitom stanu koji su nasledili pa otkupili. Stan je na Vračaru, komforan, ali mali i, uprkos adaptaciji, neadekvatan za potrebe četvoročlane porodice. Roditelji su oboje iz Beograda, poreklom iz srednjih slojeva, otac je završio srednju ško-

lu, a majka fakultet. Otac je prvenstveno slobodna profesija – muzičar, ali je radio i poslove komercijaliste i sekretarske, a majka je profesor jezika, koja paralelno drži i privatne časove. Nije bilo promena u strukturi, niti kriza u odnosima u porodici. Nastoji se na harmoniji i zajedništvu, podršci i razumevanju, što čini i etos porodice:

S: Šta biste rekli da vam je u porodici najvažnije?

T: Kao prvo, mentalno zdravlje i fizičko, harmonija i funkcionisanje porodice. (2000.)

Posebno roditelji nastoje na bliskim odnosima: deluju blisko i usaglašeno, dopunjuju se i podržavaju u odgovorima, imaju svoje vreme i načine na koji ga provode, okrenuti su sebi i svojim karijerama i svom društvu i porodici – izgleda da su uspeali da ostvare ravnotežu kao *partnerska porodica*.

Pošto je otac uvek imao fleksibilnije radno vreme, više je vremena provodio sa decom dok su odrastala, mada su odnosi između oba roditelja i oba deteta veoma dobri. Roditelji partnerski dele kućne obaveze, ali, kako sami primećuju, nedovoljno uključuju decu, posebno mlađeg sina:

S: Kako ste podelili posao u kući?

M: Sve radimo zajednički. Odnosno, šta ko stigne.

S: Vas dvoje jel?

M: Da.

S: A njih dvojica?

M: Njih dvojica? Dragan ne radi ništa. Uglavnom – ako ga nateram da kupi nešto. Osim ako nema volju sam za sebe nešto da uradi, onda će vrlo brzo da potrči. Uvek je pitanje njegove želje, volje, njegovog nekog zenta – za sebe uvek skače. E onda hoće da napravi picu uveče. Tako da zna neke stvari, ali jednostavno kad on hoće.

S: A kao je došlo do toga da on tako malo radi u kući?

M: Pa spontano tata uvek podmeće leđa. (2007.)

Mada su svesni da bi to bilo značajno i korisno i ne podržavaju rodne stereotipe:

S: Mislite li da je potrebno da ima neko kućno zaduženje?

M: Mislim da treba, zbog radnih navika.

T: Ja mislim da svako treba da zna sve u kući, bilo muško ili žensko. Ja sam sticajem okolnosti ostao rano bez majke, otac je morao da se prihvati svih kućnih poslova ili da se gledamo. Za ručak odemo jedan dan u kafanu, pa drugi, a šta ćemo da obučemo, to mora da se opere, opegla, mora se. I naučio sam sve što se naučiti može od kućnih poslova. (2000.)

Ekonomski kapital porodice potiče od stalne dvostruke radne angažovanosti oba roditelja, koja proističe iz potrebe da se održi solidan kvalitet života, a ide na uštrb nedovoljno slobodnog vremena i kontakata sa porodicom, posebno od strane majke koja zbog toga ponekad izražava nezadovoljstvo.

Obrazovanje se percipira kao važan izvor kulturnog kapitala i investicija, ali se shvata i šire od formalnog školovanja:

M: Što se tiče opšte kulture više je stiče ovde sa nama, mi nemamo naviku kad nam neko dođe da ih oteramo iz sobe, oni tu sede sa nama, vrlo smo otvoreni, bolje da neke stvari čuju od nas nego da tamo skupljaju napolju neke informacije. Čitaj novine, pročitaj knjigu, ima i kompjuter. Što se tiče obrazovanja u školi, ide mu to. Ja ne insistiram mnogo, neće mu sve to trebati, nešto samo. (Draganova mama, 2000.)

Stav prema dodatnim aktivnostima zavisi, po mišljenju roditelja, od karaktera deteta (Dragan i stariji brat se tu prilično razlikuju), a mora mu se ostaviti sloboda izbora:

M: Ne insistiram mnogo, ne valja ni kad preterate, kad roditelji svoje neke ambicije pokušavaju da proguraju preko deteta.

T: ...Podrška roditelja treba da usledi onda kad dete priđe i ima neko istinsko interesovanje, a sve pre toga je guranje deteta. Moji drugari drže neke časove u muzičkim školama, može jezike, može sport, ali ne mora ako neće, izbora ima, to postoji. (Draganovi roditelji, 2000.)

Roditelji daju značaj dokolici i trude se nađu vremena za aktivnosti koje vole da upražnjavaju zajedno:

M: Nas dvoje zajedno izlazimo i imamo isto društvo, po kafićima, neki put meni to zasmeta, ranije se ranije izlazilo, volim da slušam živu svirku, sedi se, priča.

S: Gde izlazite?

M: Pa ili u posetu kod prijatelja, ili u neki kafić kad je lepo vreme prošetamo pa onda sednemo negde. Sami odvojeno ne izlazimo uglavnom. (2007.)

Kulturni ukus roditelja je urbano konvencionalni: slušaju različite vrste muzike, osim neofolka, od klasične do džez, gledaju se informativni programi na televiziji, kao i filmovi, čitaju novine, a majka čita i beletristiku. U bioskop ne odlaze, a u pozorište su prestali zbog nedostataka vremena (majka radi do kasno).

Imaju stalne društvene mreže formirane od nekoliko prijateljskih parova, sa kojima neguju dugogodišnje druženje i uzajamnu podršku. Tvrdi da više pružaju podršku i pomoć nego što je traže, da njih ne opažaju kao ljude sa problemima, a da finansijsku ispomoć ne treba mešati sa prijateljstvom.

U predškolskom uzrastu, otac je Dragana opisao kao vedro, komunikativno, živo dete, koje se dobro uklapa, koje je tvrdoglavo i vezano za njega, a ocu je bilo važno da ne bude bahat i agresivan. Sa jedanaest godina Dragan za sebe kaže: „...*nisam baš odličan po disciplini, dobar sam u sportovima, znam dobro da igram fudbal i košarku, ne volim mnogo da čitam, ne učim jako mnogo.*“, a roditelji kažu:

M: Malo je neodgovoran, razmažen i mislim da na svoj šarm može sve da postigne, nema izgrađene radne navike.

T: Te navike se još grade, stalno morate da ga podsećate, sve mu je šalala.

M: Sve nas nekad iznervira.

T: Njemu je fino, on po svom ukusu kreira život. (2000.)

U roditeljskim percepcijama, stavu i praksi – prisutna je ambivalentnost između svesti da je potrebno podsticati samostalnost i odgovornost, sa jedne strane, i zaštićivanja, sa druge strane. Tako se njegovo nedovoljno uključivanje u kućne poslove i nedovoljna odgovornost tumače prezaštićenošću, a pravdaju delimično promenom situacije u društvu, a delom i samom situacijom sa detetom:

M: N. nije bio toliko prezaštićen, on kad se rodio još uvek su bila neka normalna vremena, mi smo bili mlađi i osećali se bezbednijim i bili smo opušteniji u tom periodu njegovog odrastanja. Kad se Dragan rodio, već posle 2-3 godine mi smo ostavljali N. samog da ga čuva, vrlo je bio odgovoran, i bio je bolji kad su bili sami nego kad smo svi u kući. Isti smo mi roditelji, ali stvarno su se neke okolnosti promenile. S Draganom je bilo problema pri rođenju, ranije se rodio, pa malo-malo bolestan, pa malo zaštićeniji od samog rođenja. (Draganova mama, 2000.)

Majka je i tada bila svesna izvesne infantilizacije, da Draganu nedostaje zrelost i odgovornost:

M: Ne mogu da kažem da sam nezadovoljna, u globalu sam zadovoljna, hvala bogu, fizički se vrlo lepo razvija, a drago mi je što je ostao dete. Jedino što treba da bude malo odgovorniji i ozbiljniji. Što se tiče nekih stvari, on je i prezreo, ali to je i posledica ovog vremena u kome živimo, tu zna da sedne i da vas zapleni nekim opažanjima. Ali što se tiče onog nekog pravog odrastanja, tu je još uvek detinjast, bez zlobe, a to možete da osetite već i u tom uzrastu, ima toga kod dece. (2000.)

Kao jedanaestogodišnjak Dragan je već bio više opredeljen ka sportu kao aspiraciji za buduću profesiju:

S: Šta očekuješ da budeš u budućnosti?

D: Da budem sportista, profesionalac.

S: Koje su ti šanse?

D: Ne znam, treba tek da počnem, možda je već kasno, potrebno je puno treninga.

Nakon tog perioda, Dragan je počeo sa treniranjem košarke i tu je motivisan, uporan i ambiciozan. Opredeljenje za košarku određuje njegov svakodnevni život: od izbora škole (sportska gimnazija), preko podređivanja školskih obaveza igranju košarke i treninzima, do drugih aktivnosti (spavanje kao način provođenja slobodnog vremena zbog umora), kao i njegove projekcije vlastite budućnosti.

Iako je podsticana, kod Dragana se nije razvila orijentacija ka obrazovnom postignuću. Njegov odnos prema školi (sportskoj gim-

naziji) – neredovno pohađanje i izbegavanje časova, i slab uspeh postali su izvor roditeljskog nezadovoljstva i preispitivanja:

S: Zašto kažete da je ta škola bila pogrešan izbor?

M: Pa zato što je to gimnazija opšteg smera. Znači, u kojoj se bez obzira na smer, svi predmeti negde podjednako uče, za razliku od prirodnog i društvenog smera kojeg imate u ostali gimnazijama. A on je definitivno tip koji je mislim totalni društvenjak.

T: U suštini to je njegov izbor.

M: Njegov je to izbor. A ja sam se složila, jednostavno uvek smo pustili da oni prvi biraju. Mislili smo da oni imaju pravo izbora. Prema svojim nekim afinitetima, društvu i ostalom. Tako da sa te strane možda je pogrešno što nisam ja uticala ili konkretno zajedno nas dvoje znajući njegovu vrednoću po pitanju stvari posebno koje ga ne interesuju. (2007.)

Ovog problema su svesni svi, ali ga Dragan relativizuje:

S: Da li ti zameraju, da li te kritikuju?

D: Pa kritikuju me naravno.

S: Zbog čega, zbog učenja?

D: Pa kažu mi samo malo više da učim. Mislim nije to neka presija, nešto. Nego malo uzmi uči, biće sve u redu. Ali tako, sve na jedno uvo uđe – na drugo izađe. (2007.)

Otac takođe pokušava sve da relativizuje, da Draganu odobri sve njegove izbore – zato što su njegovi i da ne iskazuje nezadovoljstvo.

Draganova projekcija vlastite budućnosti je u svim segmentima i periodima vezana za bavljenje košarkom. On se nada da će dobiti stipendiju za sportski koledž u Americi, mada to nisu realna očekivanja, s obzirom da se posebno ne ističe kao igrač, niti ima odgovarajući školski uspeh⁹¹. On sebe u budućnosti vidi kao profesionalnog igrača u inostranstvu, uz paralelno završavanje studija koje su povezane sa sportom, a potom u kasnijim godinama i trenerske škole, koja bi mu obezbedila posao trenera, kad se igračka karijera završi. Iz profesionalnu usputno je zamišljena standardana biografija ličnih odnosa, koja se završava porodicom.

⁹¹ Videti u poglavlju o stilovima života i aspiracijama.

Roditeljima nisu jasne Draganove perspektive u budućnosti – opcije su otvorene, a oni će podržati one koje su realne. I dalje se vidi ambivalencija između kontrole i popustljivosti:

S: Kažite mi šta očekujete od Dragana u budućnosti?

T: Nemam pojma. Zavisi od sticaja okolnosti. Da li će završi ovde, napolju i ostale stvari. Nepredvidiva budućnost za bilo koga, ne samo za njega. Jedno je htenje, a drugo je mogućnost. Šta, kako.

T: Mislím, u principu imaju svu našu podršku što se tiče sporta, škole svega. Nije baš uzvraćeno recipročno. Ali dobro, uglavnom to ide i sa nekim odrastanjem i sa nekim ozbiljnijim shvatanjem života i porodice.

S: Vi ga sad puštate još?

T: Pa još uvek, sad dokle ćemo – videćemo.

M: Ma ne vredi, pustili smo to mnogo ranije. Sad je to teško za uzdati, u principu. Ali a kako i da ne pustite u krajnjem slučaju život baš i nije sladak ako ih mi ne mazimo ko će? (2007.)

Kulturni kapital, u smislu značaja obrazovanja ulaganja u njega, kod Dragana nizak je i u tom pogledu je različit od onog što je deo porodičnog habitusa, naročito majčinog opredeljenja.

Draganov kulturni ukus je konvencionalan urbani – nije posebno razvijen i svojstven: gleda akcione filmove uglavnom na kompjuteru, na televiziji gleda humorističke serije i prati utakmice, ne voli da čita knjige, a od štampe čita sportsku, voli hip-hop i R'n'B muziku (MTV stil), ne volio da odlazi u pozorište. Njegove socijalne mreže čini velika grupa od petnaestak drugova sa kojima se druži izlaženjem po kraju (za druge noćna izlaske nema vremena), a kao bliske izdvojio je dvojicu prijatelja i jednu prijateljicu.

Draganov *stil života* je *fokusiran oko slobodnog vremena* ali i *profesije*, odnosno jedne dominantne aktivnosti od koje tek treba da se tek oformi profesija. U smislu opredeljenja za profesionalni napredak, karijeru košarkaša, njegova biografija pripada modelu koji sam nazvala *individualizovana standardna biografija*.

Njegovu biografiju obeležava stalna napetost između ambicija i postignuća, između aspiracija – želja, i mogućnosti i okolnosti. Dragan je nesiguran između očekivanja drugih (roditelja pre svega) i realističnog uvida u vlastite igračke potencijale, sa jedne strane, i že-

lje za profesijom košarkaša, sa druge strane. Njegova se delatnost može nazvati „delanjem uprkos mogućnostima“.

Draganova socijalna biografija se formirala pod uticajem dostatnih kapitala: ekonomskog i kulturnog, a bez prelomnih događaja, odnosno *kritičnih trenutaka*. Oblikovanje je primarno pod uticajem nedovoljne samoodređenosti i razvijene odgovornosti, što je delimično posledica roditeljske ambivalentnosti između autonomije i kontrole: prava na autonoman izbor i popustljivosti, sa jedne strane, i očekivanja od obrazovnog postignuća, sa druge strane. Njegov habitus je različit od porodičnog, posebno u odnosu na majčinu i bratovljevu opredeljenost ka uvećavanju kulturnog kapitala kroz obrazovanje. Od toga na koji će način usmeriti vlastito delanje, uz roditeljsku podršku i poverenje, zavisiće da li će Dragan reprodukovati socijalni položaj svojih porodice.

DISKUSIJA: ZAKLJUČCI

Predmet istraživanja u ovoj studiji je sadejstvo struktura i delanja u procesu formiranja socijalne biografije deteta – mlade osobe. Socijalna biografija nastaje kroz proces kojim pojedinac oblikuje vlastitu biografiju u odnosu na socijalni kontekst – njegova strukturalna obeležja (omogućavajuća i/ili ograničavajuća), raspoložive resurse, vlastito delanje i vlastiti identitet. Strukturalni kontekst koji se analizira u ovom istraživanju su kapitali u porodici – kao spoljne, i habitus porodice – kao unutrašnja struktura. Složeno sadejstvo različitih oblika kapitala, habitusa i delanja se sagledava i u procesu socijalne reprodukcije/ promene društvenog položaja mlade osobe.

Strukture

Analiza uticaja, značaja i značenja ekonomskog, kulturnog i socijalnog **kapitala** porodice u oblikovanju socijalne biografije deteta – mlade osobe, polazi od pretpostavke o različitoj „specifičnoj težini kapitala“ – da nemaju svi kapitali jednak uticaj i značaj.

Ekonomski kapital se u našoj analizi pokazao kao veoma značajan, jer najdirektnije utiče na omogućavanje ili ograničavanje životnih šansi mladih osoba. Kao dostatan ili nedostatan resurs, ekonomski kapital utiče na oblikovanje obrazovnih i profesionalnih aspiracija mlade osobe i na mogućnosti njihovog ostvarenja.

Analiza je pokazala da kulturni kapital institucionalizovan kroz obrazovanje ima najznačajniju ulogu u socijalnoj promociji individua, odnosno u obezbeđivanju mogućnosti za buduću promenu društvenoekonomskog položaja za decu iz radničkih porodica. Rezultati istraživanja pokazuju da postoji slojna diferencijacija u sagledavanju značaja i pripisivanju značenja obrazovanju: da li se ono sagledava kao značajno i kao kulturni kapital u koji se kontinuirano investira (šire od formalnog školovanja), ili se obrazovanju daje manji značaj i ono sagledava formalno – kao školovanje, ili instrumentalno sa ciljem da obezbedi sigurniju materijalnu egzistenciju. Shodno prethod-

nom, obrazovanje je osnovni mehanizam samoreprodukcije srednjih slojeva. Radničke porodice se ne reprodukuju kroz obrazovanje, čak ni formalno ni instrumentalno kroz stručne škole, s obzirom da društvo nije obezbedilo sistem školovanja povezan sa praksom i zanimanjima što bi omogućavalo stabilne pozicije na tržištu rada.

Može se reći da je socijalni kapital od manjeg značaja za oblikovanje socijalnih biografija mladih od prethodno navedenih: ekonomskog i kulturnog. Socijalni kapital ima različite funkcije zavisno od povezanosti sa drugim tipovima kapitala i habitusom porodice. Njegova uloga može biti veoma značajna u tranziciji od obrazovanja do zaposlenja kod dece iz radničkih porodica i na tu vrstu kapitala – održavanje kontakata i veza se računa i u njih se ulaže, prvenstveno kroz recipročnost davanja pomoći. I roditelji iz porodica srednjih slojeva ulažu u svoje socijalne mreže i kontakte, između ostalog i sa instrumentalnim ciljem da deci obezbede bolje informacije i aktivnosti kao dodatne resurse kulturnog kapitala. Roditelji koji polažu na distinktivnost svog habitusa naglašavaju i neguju socijalne kontakte sa distinktivnim grupama kao oblik simboličkog kapitala.

Pokazalo se da je kulturni stil, koji se u nekim konceptualizacijama tumači kao integralni deo kulturnog kapitala, od najmanjeg značaja i uticaja na oblikovanje socijalne biografije deteta – mlade osobe. Uzimajući u obzir omnivornost kulturnih ukusa (posebno mladih), kao i nepostojanje ekskluzivnosti ukusa „visoke kulture“, može se posredno zaključiti da oni ne predstavljaju strukturalna ograničenja, niti mogućnosti za društvenu promociju.

Rečeno je da se socijalna biografija mlade osobe oblikuje pod uticajem međupovezanih kapitala, sa jedne strane, i habitusa porodice koji posreduje u toj povezanosti, sa druge strane, kao i delanjem same mlade osobe. Tako su ekonomski i kulturni kapital povezani preko investiranja u obrazovanje, a orijentisanje materijalnih resursa i njihovo investiranje su posredovani habitusom porodice, odnosno značajem i značenjem koji obrazovanje u njemu ima. Slično tome, povezanost socijalnog i drugih kapitala takođe je zavisna od habitusa i od toga da li se investira u obrazovanje ili materijalno obezbeđenje potomka.

Ako pogledamo odnos kapitala sa dominantnim stilom života mlade osobe, ne možemo ustanoviti neke jasne trendove, odnosno pravilnosti. Tako se pokazuje da je visok kulturni i donekle ekonom-

ski kapital više povezan sa *stilom života fokusiranim oko obrazovanja*⁹², dok je *stil života fokusiran oko odnosa* zastupljen i kod mladih sa niskim i kod onih sa visoki kulturnim i ekonomskim kapitalom porodice⁹³.

Sa druge strane, dovođenje u vezu kapitala i socijalne biografije – modela odrastanja, pokazuje neke pravilnosti. Tako je vidljiva povezanost slojne pripadnosti (i pripadajućeg visokog kulturnog i višeg ekonomskog kapitala) i dva oblika standardnih biografija – više mladih iz radničkih porodica se opredeljuje za *relacionu*, a i iz porodica srednjeg sloja – za *individualizovanu standardnu biografiju*. Ovi nalazi korenspodiraju sa rezultatima britanskog istraživanja (Thomson *et al.*, 2004).

Za treći tip normativnog modela odrastanja – *postadolescentni* (ili *mladocentrični*) ustanovljeno je da nije zastupljen pretežno kod mladih iz srednjih slojeva, kako je to pokazano u nekim istraživanjima (Du Bois-Raymond, 1998), već se javlja u vidu elemenata u biografijama mladih sa različitim nivoima kapitala.

S obzirom da se model odrastanja koji sam nazvala *nestandardna individualizovana biografija* javio u čistijem obliku samo u slučaju jedne devojke, a najviše bio povezan sa specifičnim habitusom nje porodice koji naglašava i postignuće i autonomiju, nije moguće na ovom stadijumu zaključivati o njegovoj povezanosti sa strukturalnim obeležjima porodice⁹⁴.

Pogledajmo odnos kontekstualnih faktora (uticaja trajne društvenoekonomske krize) i strukturalnih činilaca (koji potiču iz društvenoekonomske položaja porodice) u oblikovanju i značaju kapitala, kao i ulogu porodičnog **habitusa** u tom procesu.

U domenu ekonomskog kapitala i strategija u longitudinalnoj perspektivi se pokazuje da *struktura* (činioci koji potiču iz društvenog položaja) *prevladava konjunkturu* – ograničenja koje nameću kontekstualni faktori društveno ekonomske krize. Usled strukturalnih

⁹² Izražen je kod dvoje mladih iz radničkih porodica – Slavice i Ivana.

⁹³ Za treći stil života – fokusiran oko slobodnog vremena, ne može se utvrditi jasna povezanost sa kapitalima.

⁹⁴ Uopšteno, na ovom uzrastu ispitanika teško je donositi definitivne zaključke o njihovim socijalnim biografijama. Reč je više o trendovima u procesima formiranja životnih putanji, a slika će biti zaokruženija i jasnija u planiranom sledećem talasu istraživanja.

činilaca koji određuju njihov društveno-ekonomski položaj i kontekstualnih uslova koji su taj položaj ozbiljno ugrozili, ispitanici iz radničkih porodica su razvijali kratkoročne i oportune socio-ekonomske strategije – za opstanak ili za reprodukciju materijalnog položaja. Manji ekonomski resursi, niži kulturni kapital, u smislu obrazovanja, kao i strategije orijentisane na sekundarno tržište rada, koje su manje uspešne i trajne, proizvele su stanje „statičke ravnoteže“, odnosno prostu reprodukciju i održanje ekonomskog stanja u radničkim porodicama u Rakovici. Sa druge strane, u porodicama srednjeg sloja na Vračaru dinamička ravnoteža, koju karakteriše razvijanje resursa i potreba, posledica je većeg početnog ekonomskog i kulturnog kapitala koji pojedincima omogućavaju da razvijaju uspešnije i trajnije strategije na primarnom tržištu rada.

Najznačajnije *strukturalne razlike* se javljaju u odnosu na kulturni kapital: strukturalni činioci iz društvenog položaja utiču na to da li će se u etosu porodice kao porodični cilj nalaziti investiranje u obrazovanje. Etos porodice oblikuje habitus i deluje na oblikovanje socijalne biografije mlade osobe: usmerava trošenje resursa i korišćenje kapitala porodice. Ukoliko se u etosu porodice nalazi podržavanje postignuća i samostalnosti, utoliko se ulaže u kulturni kapital dece, što za radničku decu znači potencijalnu društvenu promociju u budućnosti⁹⁵.

U osnovi etosa porodice su dve vrste orijentacija: materijalistička – ka materijalnom obezbeđenju ili postignuću, i post-materijalistička – ka samorealizaciji i individualizaciji, koje su povezane sa dva tipa individualizovanih socijalnih biografija: standardnom i nestandardnom.

Sa relacionim standardnim modelom biografije povezan je etos porodice koji je okrenut ka zajedništvu i porodičnim vrednostima. Tu se kao posebno značajan pokazuje kvalitet odnosa u porodici: odnosi podrške i saradnje koji su bitni za blagostanje deteta i ponekad imaju funkciju zaštite od „stranputice“⁹⁶. Ako odnosi poverenja i podrške kao i kontrola izostanu, onda se javlja opasnost od „skretanja na stranputicu“⁹⁷. Porodični odnosi koji podržavaju i neguju samostalnost deteta podstiču njegovu individualizaciju na životnoj putanji.

⁹⁵ U slučaju Ivana, Slavice, Luke.

⁹⁶ Kao u slučaju Branka.

⁹⁷ Kao u slučaju Jelene.

Kada se sagledava proces **socijalne reprodukcije/ promene položaja** mlade osobe, možemo zaključiti da za promenu društvenog položaja mlade osobe kapitali porodice predstavljaju strukturalne mogućnosti ili ograničenja. U odnosu na dete, materijalni resursi (ekonomski kapital) mogu se ispoljiti kao strukturalno ograničavajući ili omogućavajući. Nedostatni resursi se pokazuju kao ograničavajući u slučaju nekolicine dece iz radničkih porodica koja su morala da svedu svoje profesionalne aspiracije zbog otežanih materijalnih okolnosti. Njih porodične okolnosti i ograničavajući ekonomski resursi upućuju na zapošljavanje, uprkos njihovoj, možda ne uvek ambicioznoj i dovoljno artikulisanjoj u nameru, ali postojećoj – želji da se dalje školuju.

Nijedno od dece iz porodica srednjeg sloja nije iskazalo viđenje da su neke njegove ili njene aspiracije ograničene ili osujećene zbog nedovoljno sredstava u porodici ili odsustva materijalne podrške od strane roditelja. Štaviše, u svim ispitivanim porodicama ulaganja u decu su konstantno velika, posebno u njihov kulturni kapital kroz obrazovanje – školovanje i vanškolske aktivnosti. Sa jedne strane, postoji relativno visok ekonomski kapital, ali, sa druge strane, i obeležje habitusa (etosa) porodice koji ulaganje u obrazovanje kao mehanizam socijalne reprodukcije sloja, ali i promocije mlade osobe, postavlja kao prioritet.

U nekoliko radničkih porodica upravo restrukturacija kapitala u pravcu obezbeđivanja visokog obrazovanja deci omogućiće mladima promenu društvenog položaja u pravcu socijalne promocije.

Promene

Longitudinalna analiza dešavanja na nivou porodice tokom četrnaestogodišnjeg perioda trajanja istraživanja, pokazala je da nijedna porodica nije ostala nedodirnuta velikim potresima koji su obeležili anomičnu transformaciju društva Srbije. Deo promena koje su se dogodile u porodicama su na direktniji ili manje direktan način povezane sa tim potresima. Krize i promene na mikro nivou na uzorku od 20 (prvobitno 24) slučajno odabranih porodica, precizno odražava-

vaju promene za koje znamo da su se dešavale u porodicama u Srbiji: osiromašenje, anksioznost, porast unutarporodičnih konflikata, dezintegrativni procesi, strukturalna dezorganizacija gubitkom člana (razvodom ili smrću) i slično.

Individualna previranja dvadesetoro mladih su delom posledica *kritičnih trenutaka* povezanih sa promenama u porodici, a delom odražavaju probleme koji obeležavaju oblikovanje identiteta mlade generacije u dvostrukoj tranziciji – tranziciji u odraslost u tranzitornom društvu Srbije. Promene u porodici su imale uticaja na oblikovanje socijalnih biografija mladih time što su pred njih postavile strukturalna ograničenja za ostvarenje želja, suočile ih sa preispitivanjem odluka u vezi sa školovanjem i profesijom, uticale na njihovu percepciju odraslosti – materijalne samostalnosti i partnerskih odnosa – oblikovanje identiteta i očekivanja od budućeg života. Za ove ispitanike se može reći da su porodične promene imale karakter *kritičnih trenutaka* u formiranju njihovih biografija. Nisu svi *kritični trenuci*, međutim, posledica kriza – ličnih i porodičnih, već i samorefleksije i preispitivanja različitih mogućnosti i izbora, promena kroz koje su prolazili mladi kao individue.

Delanje

Delanje (delatnost) mlade osobe je izrazitije povezano sa *kritičnim trenucima*, ali ono je prisutno u različitim oblicima ispoljavanja u biografijama svih mladih koji su bili subjekti mog istraživanja. Ostavljajući na stranu diskusiju da li je i prilagođavanje delanje, odlučila sam da pokušam da predstavim nekoliko obrazaca delanja i da pokažem njihovu povezanost sa oblikovanjem socijalne biografije mlade osobe.

U odnosu na strukturalne mogućnosti i ograničenja, posebno one koje potiču od porodičnih kapitala, javlja se nekoliko obrazaca delanja mlade osobe. Opisno sam ih odredila kao: *korišćenje strukturalnih mogućnosti, prevazilaženje ograničenja, delanje „uprkos“ mogućnostima i prepuštanje ograničenjima*.

Deca, odnosno mlade osobe kojima su na raspolaganju povoljne strukturalne mogućnosti, pre svega dostatni kapitali porodice (i

ekonomski i kulturni i socijalni), mogu se prema tim mogućnostim odnositi pasivno ili aktivno. Tako izvestan broj dece (Stefan, Milena, Sava) svoje delanje razvija u pravcu *pasivnog korišćenja mogućnosti*, bez većih aspiracija ka samorazvojnosti i ličnim ulaganjima u profesiju. Najtipičniji primer je Stefan, koji planira da se kreće (kao i njegov stariji brat) „utabanom stazom“ nastavljajući očeve profesije, koristeći materijalne resurse i socijalne kontakte koji su mu obezbeđeni⁹⁸.

Delanje opisano kao *aktivno korišćenje mogućnosti* podrazumeva dodavanje vlastite „dodatne vrednosti“ dostatnim kapitalima porodice. Ova deca – mladi (Bojan, Nevena, Miloš, Jakov, Ivana) ulažu u sebe, razvijaju aspiracije, prave izbore, individualizujući svoje životne putanje, a pritom dobijaju pomoć roditelja u kapitalima i kroz psihološku podršku. Tipičan primer je Ivana koja je dugo razvijala vlastitu aspiraciju ka glumi, da bi potom nakon refleksivnog preispitivanja, donela odluku o opredeljenju za drugu profesiju.

Postoje deca iz radničkih porodica (Slavica, Ivan, Luka) koja delaju u cilju *prevazilaženja strukturalnih ograničenja* tako što su svoje aspiracije nametnuli porodicama koje nemaju dostatni ekonomski i kulturni kapital i ubedili ih da restrukturiraju svoje resurse na taj način da im pomognu u ostvarenju obrazovnih i profesionalnih aspiracija. U slučaju Slavice i Luke ulažu se mahom napori za materijalno obezbeđenje i podršku, a u slučaju Ivana – njegovo (i bratovljevo) obrazovanje su postali centralni deo etosa porodice oko koga se fokusiraju kapitali: ekonomski, socijalni i kulturni (kroz majčino investiranje emocionalnog kapitala).

Specifičan vid delanja kojim se prevazilaze strukturalne mogućnosti predstavlja Milanovo delanje – prilagođavanje aspiracija okolnostima (nakon smrti oca, odabir stručne trogodišnje škole) uz iskorišćene institucionalne strukturalne mogućnosti koje daje stipendija za stručnu školu i sledstveno zaposlenje. Njegove aspiracije i planovi upućuju na strukturisano strateško delanje „korak po korak“, čije ostvarenje bi mu moglo doneti promenu društvenog položaja u pravcu socijalne promocije.

⁹⁸ Dušan je u periodu trećeg talasa istraživanja upravo doživljavao *kritični trenutak* preispitivanja vlastitih aspiracija za buduće obrazovanje i profesiju, ali s obzirom na dominantnu strategiju korišćenja onoga što mu porodica pruža, a bez ulaganja u samorealizaciju, mišljenja sam da on pripada obrascu pasivnog korišćenja mogućnosti.

Postoje pokušaji dvojice mladića (Mirka i Dragana) koje sam nazvala *delanje uprkos mogućnostima*. Oba mladića imaju aspiracije ka profesionalnim karijerama sportista, ali za Mirka ograničenja predstavljaju niske materijalne mogućnosti njegove porodice, kao i potreba da radi sa punim radnim vremenom, dok su Draganova ograničenja vlastiti igrački potencijali koji su nedovoljni da bi mu obezbedili sigurniju budućnost u sportskoj karijeri. Uprkos refleksijama o ograničenjima i nedoumicama, ova dvojica mladića ne odustaju u svojim nastojanjima. Rezultati njihovog delanja će se videti u sledećem krugu istraživanja.

Postoje mladi iz radničkih porodica (Tamara, Jovan, Branko, Branka, Jelena) koji se u okolnostima ograničenih porodičnih resursa i strukturalnih mogućnosti opredeljuju da žive „kako naiđe prilika“. Neki od njih (Branka, Jelena) strukturalna ograničenja nedostatnih porodičnih resursa doživljavaju kao osujećenje za svoje aspiracije, dok ih drugi tako ne doživljavaju, jer nisu razvili vlastite aspiracije. Oni nisu podsticani na razvijanje aspiracija, ali u meri u kojoj pominju moguće prilike ili svoje želje i planove, nisu ih ni potpuno nesvesni, što predstavlja izvesnu racionalizaciju. Njihovo delanje je *jahanje na talasima* – oni ne stvaraju mogućnosti, već ako se one stvore reaguju da ih iskoriste: *Jednostavno ću da pustim da život teče i šta mi nanese vetar.* (Jovan).

Rezultati ovog istraživanja pobijaju pretpostavku iz *teze o individualizaciji* o detradicionalizaciji – smanjenom uticaju strukturalnih faktora na oblikovanje životne putanje u dobu kasne modernosti. Štaviše, nalazi ukazuju na veliki značaj porodičnih resursa – kapitala u oblikovanju socijalne biografije mlade osobe. Nejednaka distribucija različitih tipova kapitala u zavisnosti od društvenog položaja porodice, uslovljava da životne šanse mladih nisu jednake. U društvima gde su, u uslovima nedovoljnih, neadekvatnih i nepristupačnih sistemskih rešenja, mladi u najvećoj meri orijentisani na resurse porodica, značaj porodične podrške postaje mehanizam, a tranzicija u odraslost period – reprodukcije društvene nejednakosti.

Sa druge strane, u okviru strukturalnih konteksta – kapitala, i kulturalnih odlika – habitusa, mladi donose mnoštvo odluka o školi i školovanju, zapošljavanju – stalnom ili privremenom, prekidima posla, kursevima, izboru profesije, ali i izražavaju želje, imaju planove – sve to čini njihove individualizovane izbore. Mladi nisu žrtve okolno-

sti, već strateški akteri koji refleksivno promišljaju želje i mogućnosti. Razlike koje se javljaju među njima potiču od načina i vrste delanja. Drugim rečima, u okviru procesa strukturacije odvija se *strukturisana individualizacija* socijalnih biografija mladih.

Na ovom uzrastu ispitanika, kada oni otpočinju tranziciju o odraslost, nije moguće zaključivati o tome kakvu će formu taj proces imati. Tek će sledeći talas istraživanja, planiran kada ispitanici budu na polovini svoje treće decenije života, ukazati da li će se njihove biografije razvijati kroz standardizovane ili destandardizovane životne putanje.

GROWING UP IN BELGRADE:
Shaping of young people's social biographies in
families from the two social strata

Summary

The study deals with the forming of social biographies of the children – young people through interplay of structure and agency. Social biography is formed through the process whereby the individual shapes his/hers biography related to social context – its structural features (enabling and/or restricting), available resources, agency, and own identity. Structural context that has been analyzed in the study refers to family capitals – as outer, and family habitus – as inner structures. The complex interplay of different forms of capitals, habitus and agency is also analyzed related to social reproduction or young person's social status change. Within the main structuration approach, interdependence of micro level of family and individual level of an actor has been explored and interpreted. Macro level of global society has been included as the context related to family capitals or related to structural opportunities for young person (system or institutional support).

The first part of the book describes framework for the study: concepts, context, and methodology. The analytical framework is set through explanation of the concepts as: structuration, structures, individualization, structured individualization, economic capital, cultural capital, social capital, habitus, family ethos, family relations, family changes, fateful (critical) moments, and agency. The concepts are presented in their relation to the subject – social biography.

The next chapter is dedicated to description of the social context of the two phases of post-socialist transformation of Serbian society. The global social features and changes have been interpreted in relation to family lives in Serbia.

The study is based on the data from the second and the third wave of the longitudinal qualitative study with children and their families in two Belgrade neighbourhoods. The children come from two different types of families: worker's families from the suburbia and middle strata families of professionals and artists from the inner city. The first wave was carried out when children were 4 to 7, through structured interviews

with parents in 100 families at both sites and 12 case studies in worker's families in 1993/94 (Tomanović – Mihajlović, 1997). The second wave that was based on case studies in 21 families from both social strata was carried out when children were 11 to 14 – in 2000, and the third wave through case studies in 20 families when children were 17 to 21 in 2007. Case studies consisted of separate interviews with the children and the parents (in pairs when possible) and of observation. The issues related to caring a longitudinal qualitative research and interpretation of the data have been discussed in the chapter.

The second part of the book consists of data analysis divided into the following chapters: Family economic capital, Child's education as cultural capital, Cultural styles of children and their families – habitus and cultural capital, Social capital of children and their families, Family changes and relations from child's (young person's) perspective, Young people's lifestyles -aspirations and strategies.

The third part of the book provides data synthesis and interpretation on the two levels. The first level consists of case studies of six young people from both sub samples and of their families. The second level is the final discussion of the findings.

The data analysis has shown that economic capital has significant influence on educational and professional aspirations of young person, as well on chances for their accomplishment. Cultural capital, institutionalized through education – has the most significant influence in social promotion of an individual – it enables future change of socio-economic status for children from worker's families. The functions and significance of social capital are diversified depending on its relation to other forms of capital: in transition from school to work for young people from worker's families, or in providing better education for young people from families of professionals. Cultural style, which is sometimes interpreted as a part of cultural capital, has the least influence on social biographies – either as structural opportunity or constraint for social promotion.

Different forms of capital are related to lifestyles and normative biographies of young people. High cultural and sufficient economic capitals are related to *education focused lifestyle*, while *relations focused lifestyle* could be found among young people with both high and low cultural and economic capital⁹⁹. More young people from worker's families are oriented towards *relational standard biography*, while young people from families of professionals are mostly oriented towards *indivi-*

⁹⁹ The third *leisure focused lifestyle* is not clearly related to capitals.

dualized standard biography. Therefore, our findings correspond to the British study (Thomson *et al.*, 2004)¹⁰⁰.

The contextual factors of profound social crisis during post-socialist transformation mostly influenced material resources and economic strategies of families. Nevertheless, the structural factors – human capital with higher qualifications, have provided middle class parents with more durable and lucrative strategies, and subsequently higher standard. The most significant structural differences are related to family habitus and the place of investing into education as a goal within family ethos.

Family ethos that is oriented towards togetherness and family values is significant for child's welfare, and it is connected with orientation towards *relational standard biography*. Family ethos and relations oriented towards autonomy and achievement are related to individualization of young person's biography.

Insufficient resources, particularly material, present structural constraints for several young people from workers' families. On the other hand, none of the children from families of professionals expressed that they perceive any constraints for their aspirations. Restructuration of family capitals within several workers' families in order to provide the children with higher education would make the opportunity for them to change their socio-economic status.

The studied families have undergone various changes during the fourteen years long research period. These changes reflect macro societal changes and changes in family life in Serbia, such as: pauperization, anxiety, increase in intrafamilial conflicts, disintegrative processes, structural family disorganization (death of family member or divorce), etc. Some of the changes comprise *critical moments* in young people's biographies that had influenced their perceptions, decisions, and actions concerning education, employment, family life, aspirations, etc.

Several patterns of young people's agency have been detected and explored as related to structural opportunities/constraints, habitus, and family relations. The pattern named *passive use of opportunities* is found among those young people who have means and chances, and who are supported by their parents but not encouraged in independence and pursuing their goals and self-determination. On the other hand, young people belonging to the pattern named *active use of opportunities* have been encouraged by their parents in independence and achieve-

¹⁰⁰ *Post-adolescent* normative model is found at one young man from worker's family, while *non-standard individualized biography* is found at one young woman from family of professionals.

ment, so they are oriented towards reflexive self-realization. Agency of several young people from worker's families is oriented towards *overcoming structural constraints*, so that they had enforced their aspirations on their families, who have then restructured their resources in order to support them. There are also young people from worker's families who adapt to the circumstances, do not develop aspirations and plans, who take the opportunities as they come – they are *riding the waves*.

Our data have provided the evidence that is not supporting the detraditionalization argument from *the individualization thesis*: family background and resources still significantly matter in shaping the social biography by providing the opportunities or making constraints. Nevertheless, within the global and family structural contexts, young people develop *bounded agency*, thereby making many choices based on reflexive decisions in the process of *structured individualization*.

LITERATURA

- Aldous, J. (1990) „Family Development and the Life Course: Two Perspectives on Family Change“, *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 52, No. 3: 571-583.
- Allatt, P. (1993) „Becoming Privileged: The role of family processes“, u: I. Bates and G. Riseborough (eds.) *Youth and Inequality*, Open University Press.
- Antonijević, R. Janjetović, D. (prirednik) (2005) *TIMSS 2003 u Srbiji*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Babović, M. (2004) „Ekonomске strategije domaćinstava u post-socijalističkoj transformaciji Srbije“ u: A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, ISI FF, Beograd: 239-275.
- Babović, M. (2006) „Socio-ekonomske strategije i odnosi unutar domaćinstva“, u: S. Tomanović (prirednik) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF: 81 – 101.
- Babović, M. (2009) *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji*, Beograd: ISI FF.
- Babović, M. (2010) „Ekonomске strategije domaćinstava u Srbiji 2003 – 2007“, u S. Cvejić (ur.) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa*, Beograd: ISI FF (u štampi).
- Babović, M., Cvejić, S. (2002) „Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji“, *Sociologija*, 44 (2): 97 – 126.
- Baron, S., Field, J., T. Schuller (eds.) (2000) *Social Capital. Critical Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Bauman, Z. 1998: *Work, Consumerism and the New Poor*, Buckingham: Open University Press.
- Beck-Gernsheim, E. (1992) „Everything for the Child – for Better or Worse?“, u: U. Bjornberg (ed.) *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*, Transaction Publishers: 59 – 83.
- Beck-Gernsheim, E. (2002) *Reinventing the Family. In Search of New Lifestyles*, Oxford: Polity Press.
- Beck, U. (1997) „Democratization of the Family“, *Childhood*, Vol. 4(2): 151 – 168.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization*, London: SAGE.

- Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (1994) *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press.
- Bek, U. (2001) *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Bek, U. (2003) „Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika“, u: V. Haton i E. Gidens (pri.) *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*, Beograd: Plato: 216 – 229.
- Bennet, T., M. Savage, E. Silva, A. Warde, M. Gayo-Cal, D. Wright (2009) *Culture, Class, Distinction*, London: Routledge.
- Bertaux, D., P. Thomson (1997) „Introduction“, u: Bertaux, D. and P. Thomson (eds.) *Pathways to Social Class: a Qualitative Approach to Social Mobility*, Oxford University Press: 1 – 32.
- Biggart A., S. Kovacheva (2006) „Social Change, Family Support and Young Adults in Europe“, u: Du Bois-Reymond, M. And L. Chisholm (eds.) „The Modernisation of Youth Transitions in Europe“. u: *New Directions for Child and Adolescence Development*. Number 113, Fall 2006: 49-62.
- Bjornberg, U. (ed.) (1991) *Methods for the Study of Changing Forms of Life*, Vienna: European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences.
- Blagojević, M. (1997) *Roditeljstvo i fertilitet*, Beograd: ISI FF.
- Blagojević, M. (2002) „Žene i muškarci u Srbiji 1990 – 2000. Urođnjavanje cene haosa“, u: S. Bolčić, A. Milić (pri.) *Srbija krajem milenijuma: Razaranja društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 283 – 314.
- Bobić, M. (2004) „Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 377 – 404.
- Bobić, M. (2006) „Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak „Druge demografske tranzicije“?, u: S. Tomanović (ur.) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF: 121-139.
- Bogdanović, M. (2007) „Metod slučaja“, u A. Mimica, M. Bogdanović (ur.) *Sociološki rečnik*, Beograd: ZUNS: 312 – 314..
- Bolčić, S. (ur.) (1995) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Belgrade: ISI FF.
- Bolčić, S. (2002) „Post-socijalistička transformacija i društvene nejednakosti u Srbiji u komparativnoj perspektivi“, u: S. Bolčić, A. Milić (pri.) *Srbija krajem milenijuma: Razaranja društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 35 – 48.
- Bourdieu, P. (1973) „Cultural Reproduction and Social Reproduction“, u: R. Brown (ed.) *Knowledge, Education and Cultural Change*, London: Tavistock.

- Bourdieu, P. (1986a [1979]) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (1986b) „The forms of capital“, u: A.H. Halsey, H. Lauder, P. Brown and A.S. Wells (eds.) *Education: Culture, Economy, Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Bourdieu, P. (1990) *The Logic of Practice*, Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1993) *Sociology in Question*, London: Sage.
- Bourdieu, P. and J.-C. Passeron (1990 [1970]) *Reproduction in Education, Society and Culture*, London: Sage Publications.
- Brannen, J. (1996) „Discourses of Adolescence: Young People Independence and Autonomy within Families“, u: J. Brannen and M. O’ Brien (eds.) *Children in Families*, London: Falmer Press: 114 – 130.
- Brannen, J., Nilsen, A. (2005) „Individualisation, Choice, and Structure: A Discussion on Current Trends in Sociological Analysis“, *The Sociological Review*, 53 (3): 412 – 428.
- Brannen, J., S. Lewis, A. Nilsen, J. Smithson (eds.) (2002) *Young Europeans, Work and Family: Futures in Transition*. London: Routledge.
- Brown, P. (1995) „Cultural Capital and Social Exclusion: Some Observations on Recent Trends in Education, Employment and the Labour Market“, *Work, Employment and Society*, 9: 29-51.
- Bryson, B. (1996) „Anything but Heavy Metal: Symbolic Exclusion and Musical Dislikes“, *American Sociological Review*, 61, 884–899.
- Brückner, H., & Mayer, K. U. (2005) „De-standardization of the life course: What it might mean? And if it means anything, whether it actually took place?, u: R. Macmillan (ed.) *The Structure of the Life Course: Standardized? Individualized? Differentiated?*, Amsterdam: Elsevier: 27 – 53.
- Buchner, P. (1990) „Growing Up in the Eighties: Changes in the Social Biography of Childhood in the FRG“, u: Chisholm, L., P. Buchner, H.H. Kruger and P. Brown (eds.) *Childhood, Youth and Social Change: A Comparative Perspective*, London: The Falmer Press: 71 – 84.
- Chan, T. W., Golthorpe, J. (2007) „Social Stratification and Cultural Consumption: Music in England“, *European Sociological Review*, Vol. 23 (1): 1-19.
- Chaney, D. (1996) *Lifestyles*, London: Routledge.
- Coleman, J. S. (1988) „Social Capital in the Creation of Human Capital“, *American Journal of Sociology*, 94 (5), 95-120.
- Coleman, J. (1994) *Foundations of Social Theory*, Cambridge, MA: Belknap Press.
- Crane, D. (ed.) (1994) *The Sociology of Culture. Emerging Theoretical Perspectives*, Oxford: Blackwell.

- Cvejić, S. (2006a) *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije.*, Beograd: ISI FF.
- Cvejić, S. (2006b) „Strukturni efekti siromaštva u Srbiji“, u S. Tomanović (prir.) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF: 21 – 33.
- Cvejić, S. (ur.) (2010a) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa*, Beograd: ISI FF. (u štampi)
- Cvejić, S. (2010b) „Post-tranziciona Srbija: Izbor ili nužnost?“, u: S. Cvejić (ur.) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa*, Beograd: ISI FF. (u štampi)
- Cvetičanin, P. (2007) *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije*, Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Daly, K. (1992) „The Fit Between Qualitative Research and Characteristics of Families“, u: J. Gilgun, K. Daly and G. Handel (eds) *Qualitative Methods in Family Research*, Newbury Park, Calif.: SAGE: 3 – 12.
- Dibe, F. (2002) *Srednjoškolci*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Du Bois Reymond, M. (1998) „'I Don't Want to Commit Myself Yet': Young People's Life Concepts“, *Journal of Youth Studies*, 4 (1): 63 – 79.
- Du Bois-Reymond, M. (2001) „Negotiation Families“, u: M. Du Bois-Reymond, H. Sunker, H. Kruger (eds.) *Childhood in Europe: Approaches, Trends, Findings*, New York: Peter Lang: 63 – 91.
- Džejms, A. (2004) „Priatelji i poznanici“, u: S. Tomanović (prir.) *Sociologija detinjstva*, Beograd: ZUNS: 262 – 276.
- EGRIS (2001) „Misleading Trajectories: Transition Dilemmas of Young Adults in Europe“, *Journal of Youth Studies*, 1 (1): 101 – 118.
- Evans, K. (2002) „Taking Control of their Lives? Agency in Young Adult Transitions in England and New Germany“, *Journal of Youth Studies*, Vol. 5, No. 3: 245 – 269.
- Field, J. (2003) *Social Capital*, London: Routledge.
- Furlong A., F. Cartmel (1997) *Young People and Social Change. Individualisation and Risk in Late Modernity*. Buckingham: Open University Press.
- Fussel, E., Gauthier, A.H., Evans, A. (2007) „Heterogeneity in the Transition to Adulthood: The Cases of Australia, Canada, and the United States“, *European Journal of Population*, 23 (3-4): 389-414.
- Gans. H. (1992) „Preface“, u: M. Lamont, M. Fournier (eds.) *Cultivating Differences*, Chicago and London: University of Chicago Press: VII – XV.
- Gecas, V., Seff, M. (1990) „Families and Adolescents: A Review of the 1980's“, *Journal of Marriage and the Family* 52: 941-958.
- Giddens, A. (1977) *New Rules of Sociological Method*, London: Hutchinson.

- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society*, Oxford: Polity Press.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford University Press.
- Gilgun, J. (1992) „Definitions, Methodologies, and Methods in Qualitative Family Research“, u: J. Gilgun, K. Dally, G. Hendel (eds.) *Qualitative Methods in Family Research*, London: SAGE: 22 – 41.
- Gillies, V. (2000): „Young People and Family Life: Analysing and Comparing Disciplinary Discourses“, *Journal of Youth Studies*, Vol. 3, No. 2: 211–228.
- Gillies, V. (2003) *Family and Intimate Relationships: A Review of the Sociological Research*, Families and Social Capital Research Group, South Bank University, London, June 2003.
- Glaser, B., A. Strauss (1967) *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Chicago: Aldine.
- Goldthorpe, J. H. (2007) „Cultural Capital: Some Critical Observations“, *Sociologica*, (e journal) <http://www.sociologica.mulino.it/doi/10.2383/24755>
- Goldthorpe, J., Jackson, M. (2007) „Intergenerational class mobility in contemporary Britain: political concerns and empirical findings“, *The British Journal of Sociology*, 58(4): 525-546.
- Granovetter, M. (1973) „The strength of weak ties“, *American Journal of Sociology*, 78 (6): 1360-1380.
- Grant, M., Furstenberg, F. (2007) „Changes in the Transition to Adulthood in Less Developed Countries“, *European Journal of Population*, 23 (3-4): 415-428.
- Guba, E., Y. Lincoln (1994) „Competing Paradigms in Qualitative Research“, u: N. Denzin, Y. Lincoln (eds.) *Handbook of Qualitative Research*, SAGE: 105 – 118.
- Hendry L., M. Kloep, S. Olsson (1998) „Youth, Lifestyles and Society. A Class Issue?“ *Childhood* (5)2: 133-150.
- Holland, J. (2005) „Fragmented Youth: Social capital in biographical context in young people's lives“, izlaganje na konferenciji *Whither Social Capital: Past, Present, Future*, London South Bank University, 6-7 April 2005
- Holland, J., T. Reynolds, S. Weller (2007) „Transitions, Networks and Communities: The Significance of Social Capital in the Lives of Children and Young People“, *Journal of Youth Studies*, Vol. 10, No. 1: 97-116
- Hood-Williams, J. (2001) „Power Relations in Children's Lives“, u: M. Du Bois-Reymond, H. Sunker, H. Kruger (eds.) *Childhood in Europe: Approaches, Trends, Findings*, New York: Peter Lang: 91 – 117.
- Huberman, M., M. Miles (1998) „Data Management and Analysis Methods“, u: N. Denzin and Y. Lincoln (eds.) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, London: SAGE: 179 – 211.

- Ilišin, V., F. Radin (ur.) (2002) *Mladi uoči trećeg milenija*, Zagreb: IDIS.
- James, A., A. Prout (1996) „Strategies and Structures: Towards a New Perspective on Children’s Experiences of Family Life“, u: Brannen, J. and M. O’Brien (eds.) *Children in Families: Research and Policy*, London: The Falmer Press: 41 – 53.
- Jarić, I. (2008) „Izgubljeni u prevodu“, u: Politika i svakodnevni život III, Beograd: IFDT: 64 – 87.
- Jensen, An-Magritt; McKee, Lorna (ed.) *Children and the Changing Family*. London: Routledge Falmer.
- Jenks, Ch. (ed.) (2000) *Core Sociological Dichotomies*, London: SAGE.
- Jones, G. and C. Wallace (1990) „Beyond Individualization: What Sort of Social Change?“, u: Chisholm, L., P. Buchner, H.H. Kruger and P. Brown (eds.) *Childhood, Youth and Social Change: A Comparative Perspective*, London: The Falmer Press: 134 – 154.
- Jones, G., C. Wallace (1992) *Youth, Family and Citizenship*, Open University Press.
- Kovacheva, S. (2004) „The Role of Family Social Capital in Young People’s Transition from School to Work in Bulgaria“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No.3: 211 – 226.
- Lamont, M. (1992) *Money, Morals and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Lazić, M. et al. (1994) *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. i S. Cvejić (2004) „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije“, u A. Milić (ur.): *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 39 – 70.
- Lin, N. (1999) „Building a Network Theory of Social Capital“ *Connections*, 22 (1): 28 – 51.
- Lin, N. (2000) „Inequality in social capital“, *Contemporary Sociology*, 29 (6): 785-795.
- Miladinović, S. (2006) „Problem tumačenja rezultata istraživanja društvene (strukture i) pokretljivosti: ideja socijalnog i kluturnog kapitala“, u: *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahuća*, M. Nemanjić i I. Spasić (prir.), Beograd: IFDT I ZPKZ: 123 – 134.
- Miletić – Stepanović, V. (2004) „Strategije upravljanja rodnim/ženskim rizicima“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 405 – 444.
- Milić, A. (1991) „Socijalna mreža porodičnih odnosa i društveni slojevi“, u: M. Popović et al. *Srbija krajem osamdesetih. Sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*, Beograd, ISI: 89-110.

- Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije.
- Milić, A. (1995) „Svakodnevni život porodice u vrtlogu društvenog rasula: Srbija 1991 – 1995 godine“, u: S. Bolčić (ur.) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF: 135 – 180.
- Milić, A. (2004a) „Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategije preživljavanja“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 315 – 345.
- Milić, A. (2004b) „Stari i strategije porodičnog zbrinjavanja i nege“, u A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 445 – 465.
- Milić, A. (2004c) „The Family as a Capital Asset“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No.3: 227 – 243.
- Milić, A. (2006) „Porodica i modaliteti radnih aktivnosti članova. Promene u toku post-socijalističke tranzicije u Srbiji, od 1991 – 2006“, u: S. Tomonović (prir.) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF: 57 – 81.
- Milić, A. (2007) *Sociologija porodice*, Beograd: Čigoja.
- Milić, A. et al. (2004) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Mitić, M. (1997) *Porodica i stres*, Beograd: Institut za psihologiju FF.
- Morrow, V. (1996) „Rethinking childhood dependency: children’s contributions to the domestic economy“, *Sociological Review* Vol. 44. No. 1: 58 – 77.
- Morrow, V. (1999) „Conceptualising Social Capital in Relation to the Well-Being of Children and Young People: A Critical Review“, *The Sociological Review* Vol. 47, No. 4: 744 – 765.
- Moxnes, K. (2003) „Children coping with parental divorce“, u: Jensen, A., McKee, L. (ed.) *Children and the changing family*. London: Routledge Falmer: 90 – 105.
- Mrđa, S. (2000) *Kulturni život studenata Univerziteta u Beogradu*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Mrđa, S. (2004) „Kulturni habitus omladine“, u: *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: CPA/CPS: 157 – 175.
- Nilsen, A., J. Brannen (2002) „Theorising the Individual-Structure Dynamic“, u: J. Brannen, S. Lewis, A. Nilsen and J. Smithson *Young Europeans, Work and Family Life: Futures in Transition*, London: Routledge: 30–48.
- Pavlović, Z. (2006) „Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma“, *Sociološki pregled*, Vol. 40, No. 2: 247-262.

- Pavlović, Z. (2007) „Porodične vrednosti u tranziciji – Srbija u komparativnoj perspektivi“, u: N. Polovina i B. Bogunović (ur.) *Saradnja škole i porodice*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja: 40-54.
- Pavlović, Z. (2009) „Is There a Socio-demographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values? The Case of Serbia“, *Sociologija* Vol. LI, No. 2: 177 – 188.
- Piorkowska-Petrović, K. (1990) *Dete u nepotpunoj porodici*, Beograd: Prosveta.
- Pešić, J. (2006) „Persistence of traditionalist value orientations in Serbia“, *Sociologija*, Vol. XLVIII, No 4: 289 – 307.
- Pešić, V. (1977) „Društvena slojevitost i stil života“, u: M. Popović et al. *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: IDN: 121 – 197.
- Pešić, J. Stepanović, I. (2004) „Škola kao sredina za učenje: učenička percepcija i njihove strategije“, u: Plut, D., Krnjaić, Z. (ur.) *Obrazovanje i društvena kriza: Dokument o jednom vremenu*, Beograd: Institut za psihologiju: 24 – 69.
- Peterson, R, Simkus, A. (1992) „How Musical Tastes Mark Occupational Status Groups“, u: Lamont M., Fournier, M. (ed.) *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*, University of Chicago Press, Chicago: 152–186.
- Peterson, R., Kern, R. (1996) „Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore“, *American Sociological Review*, 61, 900–907.
- Petrović, M. (1993) *Svakodnevní život u gradu i roditeljstvo*, Beograd: IDN.
- Petrović, M. (2004) *Sociologija stanovanja*, Beograd: ISI FF.
- Petrović, M. (2009) „Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: između (pre)modernosti i (post)modernosti“, u *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, zbornik saopštenja sa konferencije, priredile A. Milić i S. Tomanović, Beograd: ISI FF: 115 – 135.
- Petrović, M. (2010) „Potrošnja domaćinstava i socijalna diferencijacija u Srbiji 2003-2007“, u S. Cvejić (ur.) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa*, Beograd: ISI FF. (u štampi)
- Plut, D., Krnjaić, Z. (ur) (2004) *Obrazovanje i društvena kriza: Dokument o jednom vremenu*, Beograd: Institut za psihologiju.
- Popadić, D. (2004) „Koreni etnocentrizma“, u: *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: CPA/CPS: 95 – 118.
- Popadić, D., Mihailović, S., N. Bogdanović (2003) *Omladina Srbije pred izazovima budućnosti*, Beograd: CPA.
- Putnam, R. D. (1993) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Reay, D. (1998a) *Class Work: Mother's Involvement in their Children's Primary Schooling*, London: UCL Press.

- Reay, D. (1998b) „Engendering Social Reproduction: Mothers in the Educational Marketplace“, *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 19, No. 2: 195 – 209.
- Reay, D. (2000) „A Useful Extension of Bourdieu's Conceptual Framework?: Emotional Capital as a Way of Understanding Mother's Involvement in Their Children's Education?“ *Sociological Review*, Vol. 48 : 568-585.
- Roberts, K., S.C. Clark and C. Wallace (1994) „Flexibility and Individualism: A Comparison of Transitions into Employment in England and Germany“ *Sociology* 28 (1): 31 – 55.
- Robinson, M., Butler, I., Scanlan, L., Douglas, G. Murch, M. (2003) „Children's experience of their parents' divorce“, u: Jensen, A., McKee, L. (ed.). *Children and the changing family*. London: Routledge Falmer: 76 – 90.
- Ryen, A. (2004) „Ethical Issues“, u: C. Seale *et al.* (eds.) *Qualitative Research Practice*, SAGE: 230 – 248.
- Savage, M., Egerton, M. (1997) „Social mobility, individual ability and the inheritance of class inequality“, *Sociology*, 31(4): 645–672.
- Savage, M., A. Warde, F. Devine (2005) „Capitals, assets, and resources: home critical issues“, *British Journal of Sociology*, Vol. 56 (1): 31 – 47.
- Seale, C., G. Gobo, J. Gubrium, D. Silverman (2004) „Introduction: Inside Qualitative Research, u: C. Seale *et al.* (eds.) *Qualitative Research Practice*, London, SAGE: 1 – 13.
- Silva, E. (2005) „Gender, home and family in cultural capital theory“, *British Journal of Sociology*, Vol. 56 (1): 83 – 103.
- Silva, E., Edwards, R. (2004) „Operationalizing Bourdieu on Capitals: A Discussion on 'The Construction of the Object'“, ESRC Research Methods Programme, *Working Paper 7*.
- Spasić, I. (2006) „Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji“, u: *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahuća*, M. Nemanjić i I. Spasić (priredili), Beograd: IFDT I ZPKZ: 137 – 173.
- Spasić, I. (2010) „Kulturni obrasci i svakodnevni život u Srbiji posle 2000. godine“, u: S. Cvejić (ur.) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa*, Beograd: ISI FF (u štampi)
- Stepanović, I., Pešić, J. (2004) „Učenje u vanškolskom kontekstu: strategije i oslonci“, u: Plut, D., Krnjaić, Z. (ur.) *Obrazovanje i društvena kriza: Dokument o jednom vremenu*, Beograd: Institut za psihologiju: 69 – 101.
- Stone, W. (2001) *Measuring social capital. Towards theoretically informed measurement framework for researching social capital in family and community life*, Working Paper No. 24, Australian Institute of Family Studies, Melbourne.
- Šram, Z. (2004) „Vrednosti i devijantno ponašanje mladih“, u: *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: CPA/CPS: 65 – 93.

- Thomson, R., Holland, J. (2002) „Imagined adulthood: Resources, plans and contradictions“, *Gender and Education* 14 (4): 337-350.
- Thomson, R., Holland, J. (2004): „Youth Values and Transitions to Adulthood: An empirical investigation“, Families & Social Capital ESRC Research Group Working Paper No. 4. London, South Bank University.
- Thomson, R., R. Bell, J. Holland, S. Henderson, S. McGrellis, S. Sharpe (2002) „Critical Moments: Choice, Chance and Opportunity in Young People’s Narratives of Transition“ *Sociology*, Vol. 36, No. 2, 335-354.
- Thomson, R., Holland, J. McGrellis, S., Bell, R., Henderson, S. and Sharpe, S. (2004) „Inventing Adulthoods: a Biographical Approach to Understanding Youth Citizenship“, *The Sociological Review* 52 (2): 218-239.
- Tomanović, S. (2002) „Porodična atmosfera i odnosi generacija“, u: S. Bolčić i A. Milić (prir.) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 315 – 339.
- Tomanović, S. (2003) „Negotiating Children’s Participation and Autonomy within Families“, *International Journal of Children’s Rights* Vol. 11: 51 – 71.
- Tomanović, S. (2004a) „Family Habitus as the Cultural Context of Childhood“, *Childhood: A global journal of child research*, Vol. 11, No. 3: 339 – 360.
- Tomanović, S. (2004b) „Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije“, u: A. Milić *et al.* *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF: 349 – 375.
- Tomanović, S. (2004c) „Relevance of Social Capital and Its Implications for Children“, *Sociologija*, Vol. XLVI, No. 3: 259 – 268.
- Tomanović, S. (2006a) „Uvod: društvo Srbije kao mozaik“, u: S. Tomanović (prir.) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF: 7 – 21.
- Tomanović, S. (2006b) „Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji“, u: *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahuća*, M. Nemanjić i I. Spasić (prir.), Beograd: IFDT I ZPKZ: 111-122.
- Tomanović, S. (2008a) „Families and Social Capital: Some Issues in Research and Policy“, *Sociologija*, Vol. L, No 1: 1 – 16.
- Tomanović, S. (2008b) „Kulturni kapital u porodici: obrazovanje i/ili školovanje“, u: S. Vujović (ur.) *Društvo rizika: Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, Beograd: ISI FF: 411 – 439.
- Tomanović, S. (2010) „Socijalni kapital porodica“, u: A. Milić (ur.) *Vreme porodica*, Beograd: ISI FF. (u štampi)
- Tomanović, S., S. Ignjatović (2004) „Mladi u tranziciji: između porodice pokretna i porodice opredeljenja“, u: *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Beograd: CPA/CPS: 39 – 65.

- Tomanovic, S., S. Ignjatovic (2006a) „The Transition of Young People in a Transitional Society: the Case of Serbia“, *Journal of Youth Studies*, Vol. 9, No. 3: 269-285.
- Tomanovic, S., S. Ignjatovic (2006b) „Attitudes on Transition to Adulthood among Young People in Serbia“, *Sociologija*, Vol. XLVIII, No 1: 55 – 72.
- Tomanović. S., M. Petrović (2006) „Rizici i bezbednost u susedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja“, u S. Tomanović (prir.) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF: 139 – 157.
- Tomanović – Mihajlović, S. (1997) *Detinjstvo u Rakovici. Svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd: ISI FF.
- Tomanović – Mihajlović, S. (1999) „Participacija u porodici“, u Pešić, M., B. Branković, S. Tomanović-Mihajlović, V. Dejanović: *Participacija mladih pod lupom*, Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta: 79 – 111.
- Tomanović – Mihajlović, S. (2002) „Životni stil porodice i svakodnevni život deteta“, u *Zborniku radova Filozofskog fakulteta*, No. XVII: 305 –321.
- Tomić-Koludrović, I., A, Leburić (2001) *Skeptična generacija. Životni stilovi mladih u Hrvatskoj*, Zagreb, AGM.
- Tomić-Koludrović, I., A, Leburić (2002) *Sociologija životnog stila*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Ule, M. (1986) „Odnos omladine prema mladosti, odraslosti i budućnosti“, u: S. Vrcan *et al. Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*, Beograd – Zagreb: CIDID –IDIS: 101 – 113.
- UNICEF (2001) *Sveobuhvatna analiza sistema osnovnog obrazovanja u SRJ*, Beograd.
- Wade, A., C. Smart (2003) „As fair as it can be?“, u: Jensen, A., McKee, L. (eds.) *Children and the Changing Family*. London: Routledge Falmer: 105 – 120.
- Walker, R. L. Leisering (1998) „New tools: towards a dynamic science of modern society“, u: L. Leisering and R. Walker (eds.) *The Dynamics of Modern Society. Poverty, Policy and Welfare*, Bristol: The Policy Press: 17 – 34.
- Wallace, C., S. Kovatcheva (1998) *Youth in Society: The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*, London: MacMillan.
- Walther, A., B. Stauber, A. Pohl (2005) „Informal Networks in Youth Transitions in West Germany: Biographical Resource or Reproduction of Social Inequality?“, *Journal of Youth Studies*, Vol. 8, No. 2: 221-240.
- Walther A., B. Stauber, A. Pohl (2009) *Up2Youth – final report* (dostupno na http://www.up2youth.org/downloads/task_cat_view&Itemid=/gid,19/orderby,dmdate_published/ascdesc,DESC/)

- Willis, P. (1983) *Learning to Labour. How Working Class Kids Get Working Class Jobs*, London: Gower Publ. Comp. Ltd.
- Woolcock, M. (1998) „Social Capital and Economic Development: Towards a Theoretical Synthesis and Policy Framework“, *Theory and Society*, 27: 151-208.
- Yin, R. K. (1994) *Case Study Research. Design and Method* (2nd edition), London, SAGE.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.356.2-053.4/.6(497.11)
316.472.4-053.4/.6(497.11)

ТОМАНОВИЋ, Смиљка, 1963-

Odrastanje u Beogradu : oblikovanje socijalnih biografija mladih u porodicama dva društvena sloja / Smiljka Tomanović. - Beograd : Čigoja štampa : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2010 (Beograd : Čigoja štampa). - 268 str. ; 23 cm

Tiraž 300. - Napomene uz tekst. - Summary: Growing in Belgrade. - Bibliografija: str. 255-266.

ISBN 978-86-7558-741-5 (ČŠ)

a) Породица - Социолошка истраживања - Београд b) Деца - Социолошка истраживања - Београд c) Адолесценти - Социолошка истраживања - Београд
COBISS.SR-ID 176029196

